

TEMA: SANNINGENS ÅTERKOMST

UTBLICK/SID 9

Ett äldre EU födde EMU

Europatanken är inte tillräckligt stark hos den nya generationen ledare i EU. Krisen kan hota unionen, skriver Rolf Gustavsson.

FRIZON/SID 33

Läkarens besvärjelse

Det går mode i diagnoser, hävdar Karin Johannisson. När symptomen är otydliga tar läkarna till diagnoser som kommit i ropet.

RECENSION/SID 44

Zola nybesiktigad

Sanningssägandet var för Zola en roll. Eva-Karin Josefson granskar en rad nya böcker som förändrar bilden av den franske författaren.

UTBLICK-INBLICK

DAGENS LEDARE SKULLE ALDRIG ORKA INFÖRA EMU

Sidorna 9-10

Den nya generationens ledare inom EU saknar företrädarnas visioner och idkar pragmatisk intressepolitik, skriver Rolf Gustavsson.

ETT ARABLAND TAR STEG MOT DEMOKRATI

Sidorna 11-13

Politisk satir och samhällskritisk poesi banar väg för ett öppnare samhälle i Jordanien, rapporterar Jonathan Freud och Eli Göndör.

SARS ÄR ETT NYTT TJERNOBYL

Sidorna 13-14

Erik K. Stern, Jesper Grönvall och Edward Deverell drar paralleller mellan Sovjetunionens och Kinas sätt att hantera en kris.

GE EN NÖDBROMS TILL DE OFFENTLIGANSTÄLLDA

Sidorna 15-16

Rolf Å. Gustafsson hävdar att när medborgarna blir medarbetare i välfärdsstaten får kravet på statens likabehandling en ny innebörd.

TEMA: SANNINGENS ÅTERKOMST**SIDORNA 17-29**

Artiklar av Arne Jarrick, Sten Widmalm och Dag Prawitz.

TRADITION

PYTHAGORAS ÅTERUPPSTÅR I NYA INKARNATIONER

Sidorna 30-32

Det var faktiskt inte Pythagoras som upptäckte sin berömda sats. Sture Linnér berättar vidare.

FRIZON

DIAGNOSEN FRÄLSER OCH FÖRBANNAR

Sidorna 33-35

Diagnosen namnger lidandet, men vilka sjukdomar bör tas på allvar? Karin Johannisson skriver om tidsbundna föreställningar.

FRUSNA RÖRELSE

Sidorna 36-40

Mats Bäckers dansbilder har fått Helena Wulff att reflektera över bildens relation till dans och antropologi.

RECENSIONER

SANNING OCH KONSEKVEN

Sidorna 44-46

Eva-Karin Josefson ser bilden av Émile Zola förändras i den litteratur som givits ut till hundraårsminnet av författarens död.

ÖVRIGA RECENSIONER

Sidorna 47-55

Böcker av Solomon Schimmel, Julian Baggini, Madeleine Ferrières, Terry Eagleton, Fareed Zakaria och John H. Evans.

AXESS

www.axess.se

Postadress: Box 2143, 103 14 Stockholm e-post: redaktionen@axess.se telefon: 08-791 52 50
 Redaktionen tar inte ansvar för insänt obeställt material. Den som skickar material till Axess anses medge elektronisk lagring och publicering.

Prenumerationsärenden: Helår 9 nummer kostar 300 kronor via www.axess.se, tel 031-743 99 05, prenumeration@axess.se

Axess är en tidskrift inom området humaniora/samhällsvetenskap
 och utges av Axel och Margaret Ax:son Johnsons stiftelse för allmännyttiga ändamål.

Chefredaktör och ansvarig utgivare: Kay Glans

Redaktörer: Sofia Nerbrand, Erik Wallrup **Recensionsansvarig:** Jan Söderqvist

Assistent till chefredaktören: Una Gustafsson **Grafisk form:** Lars Andersson

Redigering: Charlotte Arwedsson, Lotta Brandt **Korrektur:** Karin Olsson **Repro:** Samuel Elers-Svensson **Omslagsillustration:** Claes Jurander

Verkställande direktör: Kurt Almqvist **Ekonomiansvarig:** Anita Wallén

Redaktionsråd: Mats Benner, Arne Jarrick, Lars Magnusson, Merete Mazzarella, Anders Olsson, Joanna Rose, Gunnar Wetterberg, Lynn Åkesson

Typsnitt: Indigo och Esans **ISSN:** 1651-0941 **Tryck:** VLT Press

Förmodligen är många av dem som kritiserat Irakkriget relativister. Men man kan förvänta sig att de förvandlas till hårdnackade positivister när det gäller jakten på massförstörelsevapen. Denna logiska kullerbytta drabbas relativister av så fort de vill bli tagna på allvar.

KAY
GLANS

kay.glans@axess.se

Den engelske filosofen Bernard Williams pekar i *Truth and Truthfulness* (2002) på en paradox i samtidens inställning till sanning. Å ena sidan finns det en utbredd misstro mot makthavares och mediers version av sakens tillstånd och händelseförlopp. Är de sanningsenliga (*truthful*), eller försöker de vilseleda oss? Å andra sidan finns det en utbredd skepsis mot att det finns något som man kan kalla sanning (*truth*). Föreställningen att sanningsbegreppet i själva verket döljer maktanspråk har numera blivit akademisk folklöre.

Utan att direkt ha samkört några register gissar jag att de som ihärdigt kräver sanningsenlighet ofta ser sanningssträvan som uttryck för västerländska hegemonianspråk, kulturimperialism, manlig dominans med mera. Men frågan är om vi kan insistera på sanningsenlighet och samtidigt förneka möjligheterna att nå ett slags sanning. Krävs inte *truth* för att vi skall kunna kräva *truthfulness*? Även de som förnekar möjligheterna att fastställa en sanning som har någon form av objektiv giltighet, tenderar förr eller senare att överge sin position. Varje kritik av en förvrängning kräver en norm, en uppfattning om hur det faktiskt förhåller sig. Annars blir ju debatt väsentligen en fråga om decibel: att ha så mycket maktvolym att man överröstar alla andra. Många motståndare till kriget mot Irak är förmodligen relativister, men när det gäller förekomsten av massförstörelsevapen där, är jag övertygad om att de på denna punkt kommer att agera som de värsta faktasnokande positivister, beredda att vända på i stort sett varje dokument och varje sandkorn för att finna empiriska bevis mot deras förekomst. Vi kan inte kräva sanningsenlighet utan att plädera för att det går att finna en sanning.

Relativismen har i dag i allmänhet blivit en vänsterståndpunkt och det är föga

populärt att erinra om att det under mellankrigstiden framför allt var högern – om man nu skall rubricera fascism och nationalsocialism så – som ifrågasatte sanningsbegreppet, eftersom den ville skapa utrymme för mytbildningar. I den relativistiska världsbilden återkommer sanningsbegreppet i konspirationsteorins förvrängda form; några bakom kulisserna håller i trådarna. Mytbildning och konspirationsteori förstärker varandra ömsesidigt.

I dagens Europa är läget ännu inte tillräckligt kritiskt för att de politiska konsekvenserna av relativismen skall bli kännbara, men, som Sten Widmalm visar i sin essä i detta temablock, i andra delar av världen är det så. För hindunationalisterna är relativismen en välkommen möjlighet att genomdriva nationalistiska myter. I Europa och Sverige avtecknar sig än så länge mindre dramatiska konsekvenser av relativismen, som till exempel den offentliga diskussionens förflackning och humanioras och samhällsvetenskapens marginalisering, men de är betydelsediga nog. Bernard Williams menar sålunda att både pengar och publik efterhand kommer att överge dessa ämnen om allt de möts av är så kallade berättelser av och om forskare. Relativismen och den därmed sammanhängande fokuseringen på disciplinens uttrycksmedel har i dag blivit esoterisk slentrian, ett standardiserat kritiskt tänkande som gör det möjligt för folk att verkligen slippa tänka själva.

Axess nr 5/03 behövs om sanningsdiskussionen skall fram!

Kay Glans

Kay Glans
chefredaktör och ansvarig utgivare

Den hatade hjälten Berija

Bödeln Lavrentij Berija är allmänt avskydd för sin terror mot den ryska befolkningen. Det finns emellertid skäl att tro att han beordrade mordet på Josef Stalin. Han övertog sedan makten och påbörjade ett reformarbete mot mer öppenhet. Men kort därefter utmanövrerades han av Nikita Chrusjtjov.

PER ENERUD

Journalist på *Röda rummet*

"Alla är storslagna, alla är geniala. Men jag har ingen att dricka en kopp te med."

Josef Stalin

LAVRENTIJ BERIJA är ett av de stora monstren i europeisk historia. I många år var han en av Stalins brutalaste bödlar, chef för Sovjetunionens hemliga polis. Dessutom var han våldtäktsman och pedofil. En förbrytare som få människor sörjde när han avrättades sommaren 1953.

Alla hatar Berija. Antikommunister ser honom som själva fullbordandet av kommunismens brott. Den skoningslösa terrorns arkitekt. Kommunister ser honom som en cynisk intrigör, som i proletariats namn skaffade sig själv förmåner genom att döda hederliga idealister.

Berija var inte en trevlig figur, men ändå verkar det som om han spelade en hjälteroll under några månader 1953. Han verkar ha förberett ett omfattande och djupgående program för demokratiska och ekonomiska reformer i Sovjetunionen, och han kan ha räddat livet på flera miljoner ryska judar. Och möjligen var det han som beordrade mordet på Josef Stalin.

Stalin fick ett slaganfall natten till den 1 mars. Dittills hade han varit ganska frisk. Han var 73 år gammal och hade inte så sunda vanor, men förde en skyddad och ombonad tillvaro. Det finns i och för sig vittnesuppgifter om att Stalin led av svår ångest efter alla massmord och svek, men det kan lika gärna vara romantiserade efterkonstruktioner. Kvällen före slaganfallet satt Stalin på sitt lantställe i Kuntsevo utanför Moskva och umgicks med kamraterna i politbyrån. De hade druckit åtskilligt med vin, men inte mer än vad de brukade eller tålde. Stalins adjutant, Chrusjtjov, hjälpte diktatorn till sängs, och gav sedan vaktstyrkan en ovanlig order: "gå och lägg er, grabbar". Chrusjtjov meddelade vakterna att "husbond" var på gott

humör och skulle lägga sig. Något liknande hade de aldrig hört förut. Stalins förföljelsemani var legendarisk, och här kommer en order om att vaktstyrkan ska krypa till kojs.

Och just denna enda gång drabbades Stalin av ett slaganfall. Chrusjtjov hade alla chanser att ge Stalin något slags gift. Passande nog blev Chrusjtjov själv sjuk något senare och avled även han. Stalin låg på sin dödsbädd i flera dagar. En hel hord läkare kallades in, och samtliga undvek noggrant att föreslå några åtgärder. Politbyrån samlades runt den döende diktatorn, och maktkampen var ett faktum. Chefläkaren Mjasnikov har senare berättat att politbyråmedlemmen Malenkov instruerat läkarna att hålla liv i Stalin så länge som möjligt.

Och det var Berija som agerade snabbast efter Stalins död. Så fort läkarna fastställt dödsfallet

Intrigör. Berija med Stalins dotter i knäet år 1900.

Foto: Scanpix

ropade Berija på Chrusjtjov: "Kör fram bilen!" och gav sig av till Kreml. Berija visade sig vara den starkaste intrigören i det här sällskapet. Han vann maktkampen och tog kontrollen över politbyrån, och den begynnande antisemitiska kampanjen, processen mot den uppdiktade läkarsammansvärjningen, avstyrades.

DET VERKAR SOM om Berija hade en plan. I ett par av de europeiska folkrepublikerna, Ungern och DDR, förbereddes försiktiga marknadsreformer. Berija ville minska partiets inflytande över näringslivet i Sovjetunionen. Man kan jämföra hans linje med dagens kinesiska kommunistpartis ekonomiska program. Först ska reformerna prövas i folkrepublikerna, sedan i hela riket. Berija ville också beröva partiet kontrollen över militärmakten och polisen. I ett tal inför ungerska kommunister fördömde han det ungerska partiets alltför hårda metoder:

"Det är fel när kamrat Rakosi ger order om vem som ska gripas och vem som ska misshandlas. När en person blir misshandlad ger han alla de svar hans förhållare vill ha. Han erkänner att han är engelsk eller amerikansk spion eller vad som helst. Hur förundersökningen ska genomföras, vem som ska gripas och hur han ska förhöras måste vara polisens ensak."

Men Berija fick aldrig tillfälle att fullborda reformerna. Nikita Chrusjtjov hade i tysthet samlat stöd för en kupp och Berija grips, anklagad för att vara brittisk spion, för att ha stämplat mot Sovjetunionen och för att ha försökt återinföra ett borgerligt statsskick i landet.

Berija avrättades 23 december 1953 och en annan av partiets brutalaste talanger tar över: Nikita Chrusjtjov. Han räddar Stalins parti, behåller den stalinistiska kontrollen över samhälle och ekonomi, offerar själva Stalin och skaffar sig paradoxalt nog ett oförtjänt rykte som liberal reformator.

Källor:

Eduard Radzinskij, *Stalin*

Sergo Berija, *Moj otets - Lavrentij Berija*

President Bush retirerar om humana stamceller

FORSKNING. De första försöken på humana embryonala stamceller utfördes i ett laboratorium i Wisconsin i USA 1998. När George W. Bush tillträdde som president två år senare var det hög tid att formulera en policy om hur cellinjer från mänskliga foster skulle få användas. Den 9 augusti 2001 höll han ett direktsänt tal i amerikansk tv, där han lade fast riktlinjerna för stamcells-forskningen.

Stamcell.

Foto: Corbis/Scanpix

En av de in-

vändningar som har framförts mot denna typ av forskning är att odlingen av humana embryonala stamcellslinjer bygger på att mänskliga embryon förstörs. Förhoppningarna är dock att stamcells-forskningen kan ge upphov till exempelvis nya mediciner mot folksjukdomar samt metoder att reparera skadade nervceller i ryggmärgen.

Bush valde att göra en innovativ kompromiss; å ena sidan, slog presidenten fast, är det moraliskt fel att förstöra embryon för att framställa cellinjer, varför federalt stöd inte kan utgå till forskning som fördärvar embryon. (Bush har bara möjlighet att bestämma över den federala budgeten; ett allmänt förbud måste kongressen stifta lag

om.) Å andra sidan kan den fortsatta forskningen ge upphov till terapier för stora sjukdomsgrupper. Därför får federala medel användas till forskning på sådana stamcellslinjer där förstörandet av embryot redan skett – men endast till denna. Destruktionen av embryot måste alltså ha ägt rum före den 9 augusti 2001.

Bushs kompromiss innebar ett intressant ställningstagande. Om det onda redan har skett så kan det vara moraliskt rätt att utnyttja resultatet för goda syften. Det är en rimlig ståndpunkt. Ett strikt förbud mot att utnyttja resultat framtagna på moraliskt tvivelaktigt sätt skulle kunna innebära att en läkare kunde nödgas säga följande till en svårt sjuk

patient: "Det finns en metod med vilken vi skulle kunna rädda ditt liv. Tyvärr har denna metod tagits fram på ett omoraliskt vis, så av etiska skäl kan vi inte använda den. Jag beklagar."

Detta vore naturligtvis alldeles orimligt. Däremot är det ytterst underligt att de som förstört embryona ska belönas. Svenska forskare har till exempel erhållit anslag från National Institutes of Health (NIH) för att ställa "godkända" stamcellslinjer till förfogande för andra forskare. De svenska anslagsmottagarna fortsätter dessutom arbetet med att ta fram nya stamcellslinjer och därmed att förstöra embryon. Det är svårt att kalla den förda politiken för något annat än hyckleri. Intryck-

Drömrike långt från slavarnas verklighet

PERNILLA STÅHL

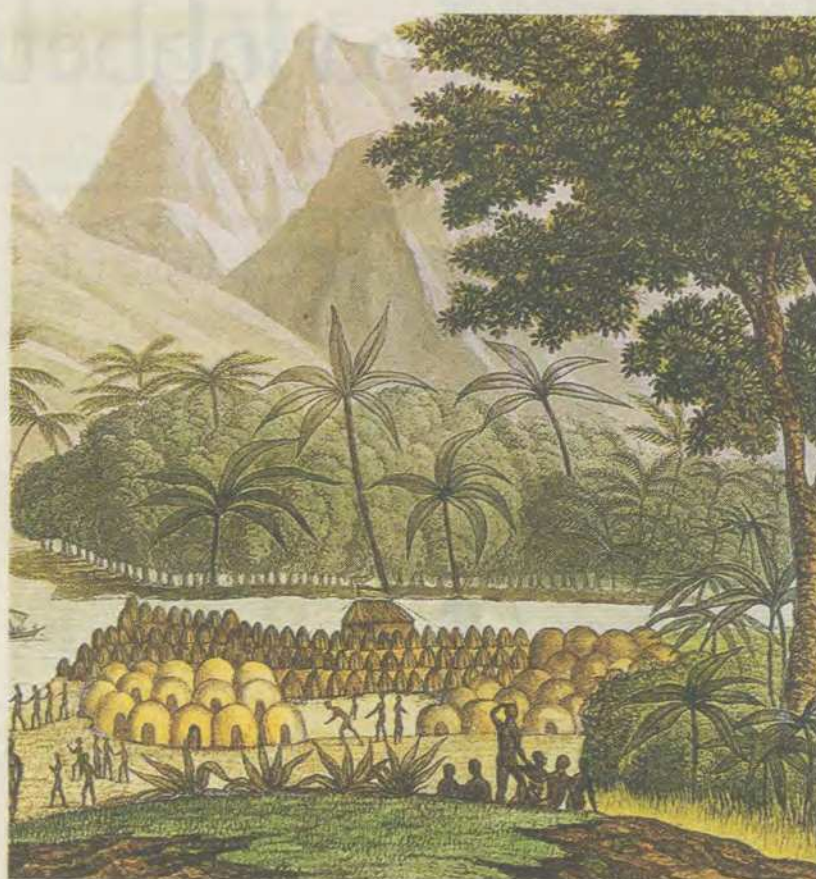
Frilansskribent

PÅ VÄRLDSUTSTÄLLNINGEN i Bryssel 1897 fanns en av de mest omtalade paviljongerna i Tervuren i stadens utkant. Mer än en miljon besökare kom för att få en bild av kung Leopolds II:s Kongo. Den största attraktionen var de 267 svarta män, kvinnor och barn som placerades ut i tre speciellt uppförda "autentiska" byar. Upptäcktsresanden Henry M. Stanley, Leopolds handgångne man i Centralafrika, besökte mässan, liksom givetvis kungen själv. Men i det riktiga Kongo satte Leopold aldrig sin fot.

Den amerikanske journalisten Adam Hochschild, som häromåret med boken *King Leopold's Ghost* uppmärksammade grymheterna i Leopolds koloni, ger en förklaring till att den belgiske monarken aldrig besökte Kongo:

"Varför skulle han ha gjort det? Det Kongo som fanns i Leopolds huvud var inte de svältande bärarnas, de våldtagna fångarnas, de utmärglade gummislavarnas och de avhuggna händernas. Det var hans drömrike med gigantiska träd, exotiska djur .../. I stället för att resa dit tog Leopold Kongo hem till sig – ett Kongo som var hans fantasi teater."

Detta "drömrike" går fortfarande att se. Det är bara att införskaffa en tropikhjälm och ta spårvagn 44 till ändhållplatsen i Tervuren. Med utsikt mot en stor park med dammar reser sig här ett magnifikt palats i

Fantasins Kongo. Utan att ha besökt landet föreställde kung Leopold II sig Kongo som ett drömrike. Illustration från 1800-talet. Foto: Corbis/Scanpix

Louis XV-stil, som Leopold lät uppföra. Det rymmer Musée Royale de l'Afrique Centrale och är ett av Belgiens mest välbesökta museer.

HÄR FINNS GALLERI efter galleri med glasmonter efter glasmonter fyllda med Stanleys persedlar, insamlade masker och pilar och jag vet inte hur många lätt målade, uppstoppade vilda djur. Det finns vapen och uniformer, musikinstrument och bruksföremål. I taket hänger en urholkad kanot som rymmer 100 personer. Men inte någonstans i museet finns det något som antyder att miljoner kongoleser fick sätta livet till i Leopolds Kongo. Den brutala verkligheten bakom Joseph Conrads *Mörkets hjärta* är reducerad till dammig exotisk fiktion. Men saker

och ting håller på att ändras. I slutet av förra året presenterade museet planer på ombyggnad. "Nu står museet inför en av sina största utmaningar någonsin: att uppdatera och renovera den permanenta utställningen. Den reflekterar fortfarande den europeiska (belgiska) synen på Afrika under 1960-talet", står det att läsa i museets informationsmaterial.

I ett flerårigt projekt skall, är tanken, ett nytt museum integreras med det gamla. De gamla utställningssalarna skall dock förbli intakta som "vittnen till det förflutna." Det är, menar jag, en bra strategi. Utställningen är ett viktigt tidsdokument. Men att moderniseringen av museet inte sker förrän nu är minst lika anmärkningsvärt som att Leopold aldrig var i Kongo.

Königsberg firas som Kaliningrad

JUBILEUM. I slutet på maj firades S:t Petersburgs 300-årsdag. Ingen skulle ha kunnat få för sig att kalla det för Leningrads 300-årsdag, tiden mellan 1924 och 1991 var ju bara en svart parentes i historien. Det skulle bli så fel eftersom det inte var på kamrat Lenins order, utan Peter den stores, som staden med de vita sommarnätterna grundades.

Med viss ironi kan man notera fler aktuella jubileer. Visserligen är det ett par år till Kaliningrads jubileum, men förberedelserna är i full gång. Man hade kunnat gissa på att ett 60-årsjubileum skulle firas, eftersom ryssarna byggde upp en ny stad sedan de bombat sönder den gamla ostpreussiska centralorten. Nej, det man trots allt kommer att fira är staden Königsbergs grundande för 750 år sedan. Königsberg med sin Hansahistoria, med sitt gamla universitet, med Immanuel Kant.

Tyska katedralen i Kaliningrad. Foto: Scanpix

Fast namnet Königsberg får inte förekomma i det officiella firandet. Den ryska centralbanken planerar att prägla ett mynt med texten "750 år Kaliningrad". Festdagen är av Kreml satt till den 4 juli – den dag då staden fick sitt nya namn efter revolutionären Kalinin. I centrum skall Röda arméns intagande av Königsberg stå.

Att en tysk tidning publicerar dessa uppgifter är en smula överraskande, speciellt som det inte är i en nynationalistisk publikation som *Neue Freiheit*, utan i den vänsterliberala veckotidningen *Die Zeit*. Två av tidningens bilagor ägnas S:t Petersburg, men det är den insmugna lilla artikeln om Königsberg som bränner till.

RED.

et av hyckleri förstärktes ytterligare vid en stor stamcellskonferens, som hölls nyligen i Klippiga bergen i USA. En session handlade om regelverk kring embryonal stamcells forskning med deltagare från NIH och FDA (amerikanska motsvarigheten till Läkemedelsverket).

Representanten för NIH förklarade att de på alla sätt ville uppmuntra stamcellsforskningen, inklusive den embryonala. Hon uppprepade dock att endast de godkända cellinjerna fick användas. På en fråga från publiken svarade hon att en forskare som har medel från NIH för att forska på de godkända linjerna mycket väl skulle kunna arbeta med senare icke-godkända linjer, om denna forskning hölls isär från

den NIH-finansierade. Med andra ord får man arbeta med nya stamcellslinjer även om man har NIH-anslag, bara man också har andra pengar.

Från FDA kom det ännu klarare besked. De kommer att granska terapier utvecklade från såväl godkända som icke-godkända humana embryonala stamcellslinjer för godkänt medicinskt bruk.

Slutsatsen är att vi kan glömma de amerikanska restriktionerna, vilket vi ska vara tacksamma för. De formulerades bara för att blidka oroliga väljare.

STELLAN WELIN

Professor Bioteknik, kultur, samhälle, Tema Teknik och social förändring, Linköpings universitet

En åttiotreårig yngling möter sina beundrare

PÅVEN. "Helige fader, vilken succé!" löd en stor rubrik i italienska *Il Sole-24 Ore* under Irakkriget. Rubriken syftade på påven, som i sin kamp för fred gjort sin röst mer hörd än någonsin. Johannes Paulus II:s karisma sägs ha givit påveämbetet ett rejält uppsving i popularitet och uppmärksamhet. Flera nya biografier har publicerats, bland annat *Karol il Grande*, av Domenico Del Rio, som berättar om hur polacken Karol Wojtyła har kämpat mot antisemitismen och för en interreligiös dialog, därtill uttalat ett historiskt *mea culpa* för kyrkans tidigare felsteg. Samtidigt vägrar han ge med sig om kvinnliga präster, nattvard till fränskilda och

användning av preventivmedel.

Påvens födelsedag den 18 maj väckte ytterligare intresse för denne "åttiotreåriga yngling", som han har kallat sig själv.

Foto: Corbis/Scanpix

Johannes Paulus II är exceptionellt flitig och har gjort fler helgon- och saligförklaringar än någon annan påve – sammanlagt 469 respektive 1 313 stycken. Han håller 700 tal om året och i fjol mötte han tre miljoner personer. I juni gör påven sin hundra resor, till Kroatien.

RED.

Om du är stressad på jobbet beror det

UNA GUSTAFSSON

Tillhör Axess redaktion

– ARE YOU HERE for the interview? En soligt leende vaktmästare möter mig när jag koncentrerat stirrande i Londonkartan äntligen kommer in i entrén till University College of London. "Eh, yes", säger jag förvånad, litet smickrad över den uppståndelse som detta besök från Axess tycks ha orsakat. Snart visar det sig dock att det inte var i egenskap av stjärnjournalist jag blivit välkomnad, utan som försökskanin för ett neurologiskt experiment. Jag får på egen hand leta mig vidare genom de knallgula korridorerna. I ett rum längst ner finner jag min intervju-person, Adrian Furnham, professor i organisationspsykologi, inklämd mellan boktravar och pappershögar.

Furnham är en mycket flitig författare – han skriver normalt två, tre böcker om året – som besitter den sällsynta begåvningen att kunna skriva både akademiskt och populärt. Han går upp för att arbeta klockan fyra alla dagar i veckan men förnekar bestämt och irriterat att han skulle vara arbetsnarkoman. Däremot är han stolt över sin protestantiska arbetsetik, ett fenomen han beskrivit i boken *The Protestant Work Ethic* (1990). De som studerat psykologi de senaste åren minns säkert Furnhams bok *The Psychology of Behaviour at work. The Individual in the organisation* (1997) från tentan i organisationspsykologi.

HANS POPULÄRPSYKOLOGISKA böcker om ledarskap når en ännu större publik. Nu i juni kommer *The Incompetent Manager*, en av hans många humoristiska betraktelser över odugliga chefer. Arbetsnarkoman eller ej, Furnham förärrar mig en manuskriptkopia av ytterligare

AXESSINTERVJU

Adrian Furnham

Foto: Una Gustafsson

"Staten borde investera i obligatorisk utbildning i stresshantering och vi måste hitta sätt att få kontroll över stressindustrin."

en bok om ledarskap som han just färdigställt.

Ett genomgående tema i Furnhams arbete är betoningen på personlighetens roll i arbetslivet. Genom större kunskap om de individuella skillnadernas betydelse kan företag öka anställdas produktivitet och arbetsstillfredsställelse, men också fatta bättre beslut vid rekrytering. Olika personlighetstyper har till exempel skilda drivkrafter. Den extroverta medarbetaren motiveras bäst genom lockelser om belöningar, medan den introverta sätter ordentlig fart först när rädslan för straff väcks till liv. Morot eller piska bör alltså väljas med hänsyn till den anställdas personlighet. Furnham berättar förtjust om tekniken:

– Denna teori fungerar utmärkt i praktiken. För att få de extroverta säljarna att fylla i sina månadsrapporter korrekt och i tid lockar man med löften om resor. Men detta fun-

gerar inte på introverta bokförfattare, det är mer effektivt att hota dem med *big trouble* om de inte fyller i rapporterna.

Dessa forskningsresultat är förmodligen inte särskilt populära bland den mer introverta delen av befolkningen även om många nog motvilligt känner igen sig. Furnham nyanserar dock resonemanget genom att understryka att belöningar och hot måste hållas på en lagom nivå. Ett överflöd av belöningar mättar den extrovertas hunger och om straffen börjar upplevas som oundvikliga känner den introverta sig handlingsförlamad. Om straffen skall fungera får de heller inte vara alltför allvarliga, som att hota med uppsägning eller sänkt lön:

– Skämtsamt kan man säga att det bästa sättet att straffa en extrovert är att säga: "Tänk över det här ett tag till", medan man lämpligen bör straffa en introvert genom att säga:

"Presentera detta på mötet", säger Furnham och skrattar förnöjt.

Stress har på senare år utan tvekan stått i centrum för diskussionen om arbetslivets villkor. Furnham menar att det är dags att återerövra insikten om personlighetens betydelse även på detta område.

– Stress sågs förr i tiden som något som kom både inifrån och utifrån, men numera påstås stress endast komma utifrån. Människor antar att stress inte har något med dem själva att göra, det är något som bara händer dem, i form av för mycket hårt arbete. Men stress är en funktion av både arbetet och den som arbetar. Vissa är mer känsliga för stress och hanterar stress sämre. Vissa klagar över stress helt enkelt för att de har låg arbetsmoral. I dag klagar till och med vissa universitetslektorer över stress, vilket är absurt! säger Furnham och pekar menande nedåt korridoren.

HAN AVFÄRDAR uppfattningen att arbete har blivit stressigare och att vi arbetar mer än förr som en myt. Tvärtom arbetade våra föräldrar hårdare än vi och våra farföräldrar ännu hårdare. Men varför klagas det då numera så mycket över stress och varför är sjukskrivningstalen rekordhöga? Har vi blivit mindre stresståliga?

– Nej, människor är inte mindre stresståliga i dag än förr. Stresstålighet är fast normalfördelad i befolkningen. Men däremot börjar arbetsetiken svikta. Max Weber förutsåg detta och hävdade att den protestantiska arbetsetiken innehåller fröet till sin egen undergång. När samhället når ett visst mått av rikedom kollapsar etiken och det är vad vi nu bevittnar i länder som Tyskland och Sverige.

Den försämrade arbetsetiken är också problematisk genom sin

Fidel Castro visar sig vara räddast av alla

KUBA. En stark regering är inte rädd för sina medborgare. Men för en svag regering är varje medborgares självständiga agerande ett hot som måste bekämpas.

I april dömdes 75 kubanska journalister, bibliotekarier, politiker, människorättsaktivister och fackföreningsledare till sammanlagt 1 400 år i fängelse. För de äldre är de långa straffen säkra dödsdomar. Dessutom har de flyttats till fängelser långt ifrån sina anhöriga. Journalisten Oscar Espinosa Chepe sitter nu i ett fängelse i provinsen Guantanamo, drygt 80 mil från hustrun Miriam Leiva i Havanna.

Hon får bara besöka honom två timmar var tredje månad.

Sedan tidigare fanns det cirka 250 identifierade politiska fångar på Kuba. Vad som är nytt är att så många dömts på en gång, och att den kubanska regeringen talat om arresteringsvägen offentligt för att skrämja befolkningen till passivitet. Men har regeringen lyckats?

Kanske, rädslan bland alla dem som arbetar inom demokratiörelsen är självklart stor. Många av dem med mest erfarenhet och mest kontakter utomlands är fängslade och kommer inte att släppas förrän Kuba demokratiserats eller de avtjä-

nat sina straff. Ändå kan svaret lyda: antagligen inte. De drygt 20 000 personer som skrivit under på Varelaprojektet, ett upprop om en folkomröstning om demokratiska reformer, och därmed offentligt tagit ställning för förändringar, lever fortfarande i relativ frihet. Av de 100 fria bibliotek som fanns tidigare konfiskerades inte fler än 22 under arresteringsvägen, de politiska partierna fortsätter att samla stöd för sina idéer och nyhetsförmedlingen från de oberoende journalisterna är tät på Internet. Demokratiörelsen har tagit mycket stryk, men är inte nere för räkning.

Dessutom har hustrurna till de fängslade tagit till sig en latinamerikansk tradition som alltid varit effektiv mot förtryck. Varje söndag efter massan i kyrkan Santa Rita de Casia, vid korsningen 5:e avenyn och 26:e gatan i Miramar i Havanna, marscherar ett trettiotal kvinnor i vita kläder tyst några kvarter och kräver rättvisa för sina makar. Myndigheterna har nu meddelat att de inte får träffa sina fängslade ens var tredje månad. Vad visar det, om inte att Fidel Castro är räddast av alla?

ERIK JENNISCHE

Generalsekreterare för Silc, Swedish International Liberal Center

också på dig själv

smittsamhet, menar Furnham. Att se andra fuska och komma undan med det leder till bitterhet och känslor av orättvisa och för att lindra dem börjar man också själv arbeta mindre. Processen förstärks även av att det går att tjäna pengar på stress.

– Det har skapats en stressindustri av konsulter, tränare och advokater. Dess tillväxt är svår att hejda eftersom människor blir rika på stress. För att bryta den onda cirkeln måste vi återerövra den gamla betoningen på individens roll och tålighetens betydelse. Människor måste få veta att stress orsakas både av arbetet och av dem själva. Staten borde investera i obligatorisk utbildning i stresshantering och vi måste hitta sätt att få kontroll över stressindustrin.

KANSKE KAN arbetsetiken återupprättas och stressindustrin hämmas, men vad kan man göra åt de stresskänsliga individerna? Inom arbetspsykologi nämns ofta emotionell instabilitet, eller "neuroticism" som Furnham föredrar att säga, som en riskegenskap. Den emotionellt instabile plågas av humörsvingningar, hög ångest och nervositet. Individer med detta personlighetsdrag blir lätt stressade och saknar ofta adekvata tekniker för att hantera stressen. Forskning visar att neuroticism hänger samman med hög arbetsfrånvaro, mindre upplevelse av arbetstillfredsställelse och lägre produktivitet. Organisationspsykologer ser därför generellt emotionell instabilitet som en oattraktiv egenskap. Furnham är inget undantag.

– Emotionellt instabila människor är dåliga nyheter i alla världar, både i kärlek och på jobbet. Dåligt humör, depressioner och ångest är mycket oattraktivt. För egen del anser jag att den mest attraktiva

egenskap en människa kan ha är emotionell stabilitet. Tyvärr kan neuroticism heller inte tränas bort. En introvert kan lära sig att spela ett extrovert spel, men det är kostsamt och tröttsamt. Man lär sig att spela men personligheten förändras inte. På samma sätt kan emotionellt instabila lära sig att lugna ner sig en aning men inuti kommer han eller hon alltid att vara densamma. Jag brukar ta Woody Allen som ett skämtsamt exempel. Han har gått i terapi i 30 år men har ännu inte blivit bättre.

Men Woody Allen måste ju ändå sägas vara mycket framgångsrik och det finns ingen anledning att ifrågasätta hans arbetsförmåga. Så kanske det finns yrken i vilka det är en tillgång att vara neurotisk?

– I vissa kreativa, "arty-farty", yrken är det nästan ett krav att vara neurotisk. I annat fall bör den emotionellt instabile arbeta tillsammans med stabila människor som kan hålla dem under armarna.

KANSKE ÄR neurotiska individer mer kreativa än andra och därför en tillgång som gör det värt att uthärda överkänslighet och kostnader för träning i stresshantering. Men om sjukskrivningarna för stress inte minskar kan neurotiker riskera att bli syndabockar och diskrimineras i rekryteringssammanhang. Furnhams resonemang är hårdraget och när det filtrerat genom medier, när arbetslivets vardag, kan det lätt ha reducerats till slagord. Vi har sett detta förr till exempel med genomslaget för så kallad emotionell intelligens (EQ), som Furnham för övrigt är mycket kritisk till. Men har Furnham rätt i att den tilltagande stressproblematikens huvudorsak är den minskade arbetsetiken är det i första hand fuskarna och inte neurotikerna som bör sällas bort. ■

Fidel Castro.

Foto: AFP/ Pressens Bild

Allt flyter inte, bara jag. På inlines befinner man sig i ett annat rum än omgivningen.

NIKLAS SÖDERBERG

Poet

Jag ser dem på gågatan, ett par hippa typer som glider och snirklar sig fram mellan de långsammare fotgängarna. Inlinesåkare, huvudet högre än de andra, skrider fram i en helt egen liga. Så pass artskilt från gåendet att de snarast tycks lågsniffa, som helikoptrar, och därmed ha sitt egentliga habitat i luften. De befinner sig i ett annat

rum än omgivningen. Nå. Inlines är ju vardagsmat sen en del år nu, åks av alla sorters människor. Ändå förtjänar det att påpekas att fenomenet är något så ovanligt som ett helt nytt sätt att ta sig fram i en stad. Senast det hände var när bilen kom. För även om rullskridskor och skateboard funnits ett tag, så har det i hög grad varit relaterat till trender och livsstilar. Först inlines har blivit så pass allmänt att påverkan på gatulivet kräver kodifiering, både rättsligt och när det gäller de oskrivna reglerna. Eller åtminstone försök till kodifiering.

Men inlines är något notoriskt tvetydigt. Är de till exempel skodon eller fordon? Lagstiftningen har definierat inlines som ett mellanting: de får användas på trottoarer med aktsamhet och på cykelbanor. På gator är de obekväma, men ganska trixigt att helt förbjuda, eftersom det närmast skulle kräva ett liknande förbud mot fotgängare (eller en knivig semantisk kring vad en sko egentligen är). I ingetdera fallet är deras närvaro i gatubilden helt friktionsfri. Inlinesåkarens rörelsemönster och hastighet stämmer dåligt överens med både fotgängare och cyklister. Cykelbanornas två smala och relativt snabba spår i ömse riktningar obstrueras av inlinesåkarnas bredbenta pendlande. Flödet däms upp. För att inte tala om att stoppsträckan varierar kraftigt beroende på åkarens kompetens. Med tanke på detta och den hastighet som kan uppnås borde inlinesåkarna utrustas med ringklockor. Eller bjällror? Som spårvagnarna eller medeltidens leprasjuka.

Inlines både bärs och framförs, och liknar därför mest av allt glasögonen, hörapparaten och kryckorna – ett mellanting mellan protes och verktyg. Men där dessa hjälpmedel signalerar handikapp eller hinder, är i stället inlines markörer av motsatsen: flytande rörlighet, flexibilitet (symboliskt alltså, men oftast inte i praktiken).

Å andra sidan, ifall det här fordonet-som-skor eller skorna-som-fordon faktiskt erbjuder ett övervinnande av en brist, vilken skulle det i så fall vara? Här kan det vara lämpligt att jämföra inlines med deras nära släkting, skridskorna. De senare är som bekant ett närmast genialiskt utnyttjande av själva det problematiska hos ett underlag, isens brist på friktion vänds till en tillgång. Inlines däremot är ett försök att skapa glatthet hos ett motspännigt rum, att förvandla det tröga och socialt veckiga gåendet till ett Flytande, en teflonisering av det sociala rummet. Dess tvetydiga juridiska definition (fordon/skor) kan visserligen ses som ett upproriskt svar på regleringen av var och på vilket sätt vi tillåts ta oss fram genom staden, men lika väl som ett försök att minska friktionen i kontakten med andra, det vill säga genom att minimera kontakten.

Bristen som ska övervinnas är då en känsla av en alltför stor påträngsenhet hos omvärlden. Om detta beror på att vardagsvärlden blivit mer inkräktande eller om vi i dag i något slags integritetsmutation helt enkelt tål mindre av det som inte är "mig", vet jag inte, men effekten är entydigt en mindre delaktighet i det gemensamma. Det är inte en inlinesåkare jag frågar om vägen. Eller får hjälp av om jag fallit på gatan – inte för att de skulle vara mindre moraliska människor, men för att interagera skulle de behöva "sitta av" eller "kliva ur", som ur ett fordon eller en bild.

Nu är inlines inte heller det enda tecknet på att vi i allt högre grad avskärmar oss från varandra i det offentliga rummet. Både freestilen och mobiltelefonen utstrålar ett "jag är inte (riktigt) här" och/eller "jag är egentligen någon annanstans". Här sammanfattas kanske predikamentet: min önskan att minska friktionen med omvärlden skapar i sig friktion, men bara för andra. Åtminstone verkar han som låter hela bussen ta del av sitt mobilsamtal ha ett heltigenom glatt sinne.

Om jag nu bär alla dessa verktyg/proteser, samt adderar ett par solglasögon, så blir upplevelsen av rörelsen genom staden inte helt olik den att köra bil (och faktiskt också den att vara berusad). Jag framför ett mobilt revir, ett privat rum. Det som finns utanför liknar en film, eller en annan grad av verklighet. Och om jag är här, var är då ni som är helt nära men på en annan plats än jag? ■

Magnus Karaveli blandar samman kulturell självinsikt och nationalism

Det är inte lätt att diskutera med någon som går ut så hårt som Magnus Karaveli gör, när han skriver att jag har fel och (underförstått) att han själv har rätt. Alltnog, Karaveli hävdar i majnumret av *Axess* att begreppen "ethnos" och "demos" som beteckningar på två slag av nationalism är missvisande. De återfinns i en av de båda böcker jag recenserade, Karin Borevis doktorsavhandling *Välfärdsstaten i det mångkulturella samhället*.

Själv för Karaveli fram inte mindre än fyra åsikter. Den första är att det är svårt att veta vad svensk kultur är, varvid han refererar till uttalanden av Lars Leijonborg och Mona Sahlin. Den andra att demosnationalismen inte erbjuder "någon väg bort från den samhälleliga fragmentering som följt på invandringen".

Den tredje åsikten är att jag felaktigt anför Förenta staterna som ett exempel på demosnationalism. Slutligen hävdar han att en framtida nationell politik måste följa en tredje kulturell väg, varmed han

Karl-Olov Arnstberg

Professor i etnologi

förstår ett samhälle som hålls samman av språk, historia och traditioner.

Min kommentar blir som följer: Karaveli blandar samman de båda fenomenen kulturell självinsikt och nationalism när han refererar till Leijonborg och Sahlin. Många forskare har påpekat att svenskar i jämförelse med många andra folk – och i synnerhet i jämförelse med de flesta etniska minoriteter – inte riktigt vet vad som kännetecknar den svenska kulturen. Därav följer emellertid inte att den svenska och nationella identiteten är svag; det är väl beskrivet hur svårt det är för invandrare att ta sig in i "det svenska" och bli accepterade som svenskar.

Om Karaveli är intresserad av vad jag mer har att säga i denna fråga, föreslår jag att han läser det inledande kapitlet "Den svåra svenskheten" i min bok *Svenskhet. Den kulturförnekande kulturen*

(Carlssons, 1989). Jag är ense med Karaveli om att demosnationalismen ensamt inte erbjuder någon väg bort från samhällelig fragmentering.

I USA är den dock kopplad till en öppen och accepterad patriotism som håller samman det amerikanska samhället, trots att spännvidden med avseende på livsstilar och värderingar är avsevärt större än i Sverige. Det är bland annat detta som gör USA till invandrarnas favoritland.

Det finns en omfattande vetenskaplig litteratur där de båda förhållningssätten diskuteras, om än i olika slags terminologi. Filosofen Will Kymlicka argumenterar för demosperspektivet bland annat i *Mångkulturellt medborgarskap* (Doxa, 1998). Skiljelinjen går mellan de länder som har blodsbånd som huvudprincip för medborgarskap (*jus sanguinis*) och de som har territorium (*jus soli*).

Tyskland brukar vara standard-exemplet på blodsbånd, USA på territorium (se till exempel Robert Miles *Racism after "race relations"*

från 1993). Historiker och jurister verkar föredra begreppsparet etnisk-civisk. Men distinktionen finns också i Robert Putnams begreppspar "sammanbindande" (*bonding*) och "överbryggande" (*bridging*), med vars hjälp Putnam vill urskilja två slag av identitetsbyggande relationer. Sammanbindande relationer skapar homogena och uteslutande identiteter, medan överbryggande relationer skapar identitet tvärs över diverse sociala klyftor, det vill säga Demos.

Karaveli manar fram ett Idyllien när han säger att det framtida Sverige bör hållas samman av språk, historia och traditioner. Rekommendationen ligger på ungefär samma intellektuella nivå som att säga att vi i framtiden alla bör vara bättre enade än vi är i dag.

Jag håller gärna med Karaveli, jag föredrar ett Sverige som hålls samman av språk, historia och traditioner framför dagens sönderfallande välfärdssamhälle. Men nu var det inte riktigt på den nivån jag ville förlägga debatten. ■

Mellanskiktet i dagens svenska samhälle motsvarar 1800-talets obesuttna lägre borgerskap

Ännu på 1870-talet, när han hade blivit Stockholms rikaste man, kunde Enskilda Bankens grundare André Oscar Wallenberg betrakta sig själv som medlem av landets medelklass. Det var ett dynamiskt och framgångsrikt skikt; själv bidrog A. O. Wallenberg med krediter och finansiella kontakter i utlandet till att skapa en ekonomisk grundval för landets industriella genombrott. Men hans inkomster och hans förmögenhet till trots, och så biskopsson han var, kom han inte på tanken att intränga sig i aristokratin, överklassen. I ständsriksdagen hade han suttit i borgarståndet. I adelns ögon skulle han alltid vara arrivist, en uppkomling.

I historisk mening är medelklassens seger en spärr mot dess förmering. Den vann det den eftersträfvade: lika behandling, tillträde till ämbeten, fri handel och yrkesutövning. Dess tro på individuell prestation och social växt påverkade andan i hela samhället. Men när den nått ända fram, hade den också sett till att allt färre kunde ta sig dit. En stor del av de mellanskikt som Fredrik Bergström och Robert Gidehag ringar in i sin intressanta genomgång av de sociala ställheterna i det svenska 2000-talssamhället (se majnumret av *Axess*) motsvarar vad man för 150 år sedan kallade obesuttna eller egendomslösa, småbönder och lägre borgerskap.

Dagens medelklass har intagit aristokratins

Anders Björnsson

Chefredaktör för *Dagens Forskning*

positioner. I praktiken har föga därmed förändrats, bortsett från att de mest iögonenfallande ojämlikheterna har försvunnit utan att återkomma – i Sverige till skillnad från USA, om man får tro Paul Krugman. Och adeln är utrotad först som funktionell, sedermera också som ceremoniell klass.

Vad som ännu inte är löst är obesuttenhetens problem. Det är det som speglar sig i intervallet mellan den åttonde och den tredje decilen i Bergström-Gidehags beräkningar. Och här borde man diskutera vilken anda som dessa grupper egentligen kan tänkas omsluta. Är det verkligen medelklassens påstådda strävan att berika sig? Kan det inte i stället röra sig om att få sköta sig själv, vara nöjd med litet om man får behålla det som är större, oberoendet? Vidare: är inte trygghet en viktig aspekt på oberoendet, åtminstone för den som misslyckas? Måste man inte också tänka sig att det är betydligt färre som vill bli entreprenörer än som vill slippa vara det, för att inte behöva falla så tungt?

En annan invändning man skulle rikta mot användandet av medelklassbegreppet är fokuseringen inte blott på materiella incitament för individuell förkovran utan också på klassens medlemmar som rent ekonomiska aktörer. Kay

Glans anser i sin introduktion till numret att "det intellektuella avantgardet" har haft en tendens att se ner på medelklassen – och blundar därmed för att de intellektuella grupperna också varit medelklass. Talar man inte rentav om "the educated middle classes", var inte "das Bildungsbürgertum" en lika samhällsbyggande kraft som "das Wirtschaftsbürgertum", det ekonomiska kapitalet? Det kan nog stämma, som Glans är inne på, att det intellektuella avantgardet "i hög grad förvaltast aristokratins föreställningar om *noblesse*"; men kom inte det segerrika näringsborgerskapet också att göra det för att fullända äran?

Man kan peka på olika bakgrunder i olika länder. Sverige har antagligen varit befolkningsmässigt för litet för att få fram ett bildningsborgerskap av centraleuropeiskt snitt, självmedvetet och sturskt. Hos oss finns två andra traditioner som har varit viktiga: dels klient-patron-förhållandet där den intellektuelle svassade efter gunst och ämbeten, dels den jordfattiga tjänstadelns byråkratiska förslagenhet. En medelklass med sådana rötter har kanske lätt för att, till skillnad från A. O. Wallenberg, se sig som en smula skitförmån. Det är tänkbart att dessa traditioner i dag förvaltas av den välbetalda underhållningsjournalistiken och av intresseorganisationernas nomenklaturor. Vart sedan bildningen tog vägen, kan man ju fråga. ■

Dagens ledare skulle aldrig orka eller våga införa EMU

UTBLICK/ Europeiska unionen. Motsättningarna inom EU kan hota dess existens. En viktig förklaring är att relationerna mellan medlemsländernas stats- och regeringschefer är ansträngda. Därtill kommer det faktum att få politiska ledare hyser engagemang för Europatanken. De flesta är för unga för att bära samma lidelse som visionärerna Jean Monnet och Jacques Delors.

Den obotlige optimisten Jean Monnet, som är den europeiska integrationens store inspiratör, brukade förklara att när det uppstår ett problem skall det inte uppfattas som ett hinder, utan som en hävstång för att gå vidare. Med ett sådant synsätt skulle dagens tillstånd i Europeiska unionen kunna beskrivas som utomordentligt hoppfullt. Sällan har det funnits så många hävstänger på en gång.

Personligen gissar jag emellertid att om Jean Monnet skulle ha ställts inför dagens svårigheter, kunde han nog tvingats modifiera sin optimistiska syn. När jag möter den alltså klarsynta 89-årige Max Kohnstamm, som under tjugofem år var Monnets närmaste man, märker jag hur till och med han kan börja misströsta.

Den europeiska integrationen har under femtio år inneburit en enastående, fredlig omvandling av Västeuropa, med en gemensam marknad och en gemensam valuta. Den ekonomiska integrationen har varit framgångsrik, men hur går det med den politiska gemenskapen? Samtidigt som den europeiska integrationsprocessen äntligen utsträcks till Öst- och Centraleuropa, katalyserar kriget i Irak inre spänningar och lojalitetskonflikter inom EU. När ett stort steg mot Europas enande skall slutföras, söndras den utvidgade EU-familjen i så hårda och djupa politiska motsättningar att krisen kan bli rent existentiell.

Förklaringen till det paradoxala tillståndet i dagens EU skall nog sökas i en rad samverkande omständigheter.

En uppenbar del av förklaringen ligger naturligtvis i den krets av politiska ledare som tillsammans (i Europeiska rådet) bär det yttersta ansvaret för EU. Det är stats- och regeringscheferna i medlemsländerna som både formellt och praktiskt är herrar

Av
Rolf
Gustavsson
Korrespondent
i Bryssel för
Svenska Dagbladet

Rivaler. Frankrike har svårt att försona sig med insikten att Tyskland i dag är ett större och mer centralt land i Europa.

Foto: Pressens Bild

över EU. Inom länderna ligger numera EU-frågorna i praktiken hos stats- och regeringscheferna. Utrikes- och finansministrarna spelar i regel underordnade roller. EU är en angelägenhet för chefen.

STÄMNINGARNA INOM DENNA krets har under senare år präglats av öppen, ofta rent personlig animositet. Den lynnige Jacques Chirac råkar i luven på Tony Blair, den fåfänge Silvio Berlusconi uppfattas som en vulgär pratmakare, Gerhard Schröder ses som okunnig och oberäknelig. Wolfgang Schäuble åker på klasstryk för att han går i koalition med Jörg Haider's FPÖ och Anders Fogh Rasmussen vågar ingen tala öppet med efter toppmötet i Köpenhamn, där han bar en dold mikrofon i kavajuppslaget. Och så vidare.

Till detta kommer att bara några få av dessa högsta politiska ledare har visat något genuint engagemang för saken, för den europeiska tanken. Europa är bara något nödvändigt ont. De flesta är mest intresserade av att rädda sitt eget skinn och använder huvudsakligen Europa som en kuliss för sina inrikespolitiska piruetter, som om koreografi skulle kunna ersätta bristen på europeisk övertygelse.

Dagens generation politiska ledare bär sällan på den lidelse för Europa som utmärkte föregångarna, exempelvis Helmut Kohl, François Mitterrand, Felipe Gonzalez, Mario Soares eller Garret Fitzgerald. Dessutom hämtade dessa stöd i EU-kommissionen, "integrationens motor", med pådrivande personligheter som Jacques Delors, Lord Arthur Cock-

field, Peter Sutherland och Henning Christophersen.

Genom generationsskiftet under 1990-talet i den högsta ledarkretsen och i EU-kommissionen lever vi sedan några år i ett helt annat politiskt klimat. Skillnaden kan symboliseras av två namn: Maastricht och Nice. Medan den gamla generationen lyckades nå enighet om det mycket ambitiösa Maastrichtfördraget 1991 körde den nya generationen under stort tumult fast i Nice 2000 och kom ut med ett håglöst fördrag, vars främsta försäljningsargument var att det snart skulle följas av ett nytt. Den så kallade "post-Nice-processen" drog omedelbart i gång och vi väntar med spänning på hur den skall sluta.

Framför allt under den tidigare perioden fanns det ett slags informellt pådrivande ledarskap, som utgjordes av det fransk-tyska samarbetet kopplat till EU-kommissionen. Detta "gamla Europa" var inget äktenskap uppbyggt på kärlek, utan ett resonemangsparti, men det fungerade som en referenspunkt som alla andra aktörer hade att inrätta sig efter. Med den nya generationen politiska ledare försvann detta informella ledarskap, och i Nice kulminerade krisen i det fransk-tyska äktenskapet.

Där blev det frontalkrock mellan Jacques Chirac och Gerhard Schröder i rent maktpolitiska frågor. Även om det sedan några månader görs stora ansträngningar att nödtorftigt rekonstruera det fransk-tyska samarbetet, bygger sammanhållningen utåt på alltför många oförenliga grundpositioner för att bli riktigt trovärdig.

I grunden handlar det för Frankrike om att försona sig med verkligheten att Tyskland i dag är ett större och mer centralt land i Europa än Frankrike, och att detta Tyskland numera utan omsväng formulerar sin politik i det nationella intressets perspektiv. Tyskland uppträder med andra ord som Frankrike eller vilket annat land som helst. Tyskland har "normaliserats".

INTE HELLER EU-kommissionen har som institution lyckats bevara sin roll som en respekterad referenspunkt. Dess auktoritet började vackla redan under Jacques Delors sista år (efter folkomröstningarna om Maastricht) och efterträdaren Jacques Santer fick ta smällarna, delvis orättvist och delvis självförfäddat. Institutionens anseende skadades allvarligt vid dess fall 1999 och Romano Prodi har aldrig lyckats återvinna det förlorade förtroendekapitalet, trots att den kommission han nu leder sakligt sett har en bättre besättning än någon tidigare kommission.

I efterhand framstår alltså Maastricht som en paradoxal vändpunkt för EU. Där antog "det gamla Europa" det avgörande beslutet om en radikal fördjupning av den ekonomiska integrationen genom EMU. När vi sedan drygt ett år lever med eurosedlar i fickan så glömmar vi ofta bort att de är resultatet av ett beslut som togs för mer än tio år sedan. Personligen är jag övertygad om att dagens generation politiska ledare aldrig skulle orka eller våga ta

ett sådant omvälvande beslut. Samtidigt förstärktes i Maastricht politiska problem som EU fortfarande kämpar med. Dit hör bland annat en anspråksfullt presenterad mellanstatlig modell för det utrikespolitiska samarbetet och för de rättsliga och polisiära frågorna. Dessa båda delar ("andra och tredje pelaren") kombinerade bombastiska målsättningar, som skapade orealistiska förväntningar, med förlamande beslutsprocesser (med vetorätt). I framför allt det utrikes- och säkerhetspolitiska samarbetet har svagheterna blottats i olika kriser, från Balkan till kriget i Irak. Det är medlemsregeringarna som bestämmer, men när de är splittrade går samarbetet i baklås och då blir det EU som misslyckas.

I Maastricht bytte man också ut begreppet "gemenskap" mot "union" och det skiftet illustrerar hur de politiska förutsättningarna radikalt förändrades, i synnerhet efter Danmarks första nej till fördraget 1992. Det gamla EG hade sysslat med tekniska frågor av begränsat omedelbart allmänintresse – som icke-tariffära handelshinder och harmonisering av tekniska föreskrifter. Kort sagt, "low politics".

MED EU KOM i stället "high politics": valuta, utrikes- och säkerhetspolitik, rättsliga och polisiära frågor. Med folkomröstningarna i Danmark, Irland och Frankrike och med de högt uppskrivade motsättningarna i den brittiska regeringen (under John Major) hamnade Europapolitiken mitt i den inrikespolitiska hetluften. Bristen på information och förståelse skapade en djup förtroendekris, som EU-projektet ännu inte övervunnit. Missionen utvecklade myter om Europa som en konspiration och förvandlade på många håll EU till en bekväm syndabock. Bryssel blev ett skällsord.

Kanske har på så sätt fiaskot i Nice sina politiska rötter i Maastricht? Kanske var Nice en försenad politisk "backlash"?

Till mytbildningen hör föreställningen att anonyma eurokrater i EU-kommissionen tagit makten från medlemsländerna. Det är sant att kommissionen har ensamrätt på att lägga förslag till gemensam lagstiftning, men i själva verket samarbetar kommissionen intensivt med myndigheterna i medlemsländerna både när det gäller att förbereda och tillämpa besluten. Och själva beslutsfattandet (som lagstiftningen) görs av medlemsregeringarnas företrädare (i ministerrådet), som regel i samarbete med EU-parlamentet. Procedurerna är visserligen invecklade, men i princip deltar medlemsländernas politiker och tjänstemän i alla stegen.

Tanken bakom denna "gemenskapsmetod", som innehåller en blandning av överstatlighet och mellanstatlighet, är att EU-kommissionen som en självständig medlare skall kunna beakta och jämka ihop olika intressen för att värna "det gemensamma bästa". Om kommissionen lyckas med sin sammanjämkning kan beslut utan traumata fattas med kvalificerad majoritet. Därigenom undviker man en förlamande vetorätt som kan innebära att något speciellt särintresse blockerar

varje beslut. Gemenskapsmetoden är själva kärnan i ett effektivt fungerande EU och det är den som under femtio år fört till den fördjupade ekonomiska integrationen.

Metoden förutsätter emellertid att det inom EU-kretsen föreligger ett stort grundläggande ömsesidigt förtroende, dels mellan medlemsländerna och de gemensamma institutionerna, dels mellan medlemsländerna själva. Föreligger det däremot utbredd misstro uppstår det betydande svårigheter att få igenom beslut som respekteras och tillämpas. Med den söndring som i dag råder i medlemskretsen och med den svaga respekten för de gemensamma institutionerna är denna arbetsmetod i farozonen och det kan leda till en rent existentiell kris för EU.

BLAND MEDLEMSREGERINGARNA finns det ett flertal som är kritiska till EU-kommissionens relativt självständiga ställning och helst ser att EU utvecklas till ett mer traditionellt mellanstatligt samarbete. Då blir kommissionen bara ett underordnat sekretariat och i förlängningen vacklar förutsättningarna för det som burit upp konstruktionen, den ekonomiska integrationen.

När EU-systemet snart både skall omfatta omkring trettio medlemsländer och stöpas om genom grundläggande reformer, möter vi också ett annat komplex av problem. En ny konstitutionell ordning skall fastställas som samtidigt möter olika svärförenliga krav, såsom handlingskraft, förenkling och förbättrad demokratisk förankring. Den konstitutionella diskussionen förefaller teknisk, men handlar om genuint politiska frågor, om maktbalanser och om unionens mål och medel.

Den fundamentala svårigheten i reformarbetet ligger i att Europeiska unionen som konstruktion är en hybrid, *sui generis*. Den bygger på mellanstatliga fördrag och medlemsländerna är fördragets herrar. Fördragen innehåller federala inslag och arbetsmetoder men EU är ingen – och blir aldrig någon – federal statsbildning liknande Förbundsrepubliken Tyskland eller USA. Av denna speciella blandform följer att konstruktionen inte heller fullständigt kan efterlikna de enkla konstitutionella modeller, som gäller i en nationalstat eller någon annan statsbildning.

Blandformen blir med nödvändighet en kompromiss och en blandning av olika element. Hur blandningen skall se ut kan man diskutera i all evighet, men man bör vara klar över att ingen lösning perfekt möter alla de motstridiga krav som ställs. Perfektionisterna ritar visionära luftslott som kritikernas skräckmålningar förvandlar till mardrömmar, och EU håller sig med förvillande symboler som förknippas med statsbildningar (exempelvis flagga, nationalsång, medborgarskap). Men Jean Monnet som var en pragmatiker insåg att den europeiska integrationen i verkligheten i bästa fall bara bygger på näst-bästa lösningar. Europeiska unionen förblir under överskådlig tid en ofullbordad aspiration. ■

I Nice blev det frontalkrock mellan Jacques Chirac och Gerhard Schröder i rent maktpolitiska frågor.

Arabland med glimten i ögat tar steg mot demokrati

UTBLICK/ Jordanien. Politisk satir, modern konst och samhällskritisk poesi banar väg för ett mer öppet samhälle. För att förhoppningarna om en framtid med välstånd och demokrati skall infrias krävs dock att befintliga problem inte skylls på omvärlden, utan tas om hand av ansvariga i landet.

För närvarande existerar det inte någon demokratisk arabisk stat. I mer eller mindre auktoritärt styrda länder trampas de mänskliga rättigheterna under de styrandes fötter och yttrandefriheten är begränsad eller obefintlig. Det råder emellertid stora skillnader mellan de olika arabiska statsbildningarna, både när det gäller hårdheten i diktaturen och de former den har: partidiktaturer, militärstyre, enväldiga kungadömen eller patriarkala schejkdömen. Men demokrati fungerar i de mest skilda kulturer. Utvecklingen i Taiwan, Indien och Östeuropa efter kommunismens fall bekräftar detta. Det finns ingen anledning att tro att den arabiska världen utgör ett undantag. För tusen år sedan var tankefrihet, pluralism och tolerans utmärkande för den muslimska världen och gick det då, borde det kunna fungera även nu.

Det hashemitiska konungariket Jordanien förefaller vara det land som kommit längst på vägen mot öppenhet och folkligt deltagande i styret. Sedan landet för några år sedan undertecknade ett avtal med WTO har omfattande avregleringar och privatiseringar genomförts. Jordanien är ett politiskt förhållandevis stabilt land som borde kunna intressera investerare och sedan det ingick fred med Israel 1994 har flera israeliska företag etablerat sig där.

ETT IÖGONENFALLANDE TECKEN på att Jordanien är annorlunda är att det där förekommer från politisk satir som i vilket västland som helst. Det är tillåtet att skratta åt allt utom religionen. I Ammans centrum ligger palestiniern Hisham Yanis välbesökta teater, där makthavare och potentater av alla slag gisslas, kväll efter kväll. Saddam Hussein, Muammar Khaddafi, Yasser Arafat och ledande religiösa fanatiker framställs som de bisarra figurer de är, och publiken skrattar sig halvt fördärvad.

Hisham Yanis berättar att kung Hussein under 1980-talet målmedvetet började reformera landet i demokratisk riktning. Yttrandefriheten vidgades och politiska partier och fackliga organisationer tilläts. Landet fick en ny konstitution och ett folkvalt parlament fick huvudansvaret för lagstiftningen. De hemliga regeringsagenter som tassat omkring överallt försvann, och människor kunde utan rädsla promenera på gatorna. Kungen också – under de svåra åren från sexdagarskriget 1967 och framåt hade han utsatts för mer än ett dussin kupp- och mordförsök.

Hisham Yanis ansåg 1990 att det var dags att sätta den nya yttrandefriheten på prov och satte därför upp pjäsen *Den nya världsordningen*. President George Bush den äldre hade efter Gulfkriget i ett tal till den amerikanska kongressen utlovat en ny världsordning, där även arabstaterna skulle spela en roll, men för Yanis var det en skrottretande tanke att alla mer eller mindre korrupta arabstater skulle finnas på scenen. Vad skulle enväldi-

Av
Jonathan
Freud
Författare
&
Eli Göndör
Skriftställare

ga kungar, emirer, schejker och presidenter på livstid kunna bidra med? Han skrev ett manus med mycket satir i, repeterade i hemlighet under några veckor och bjöd in till premiären. Pjäsen blev en omedelbar succé. Teatern fylldes av häpna besökare, som till en början hade svårt att förstå att de befann sig i en arabisk huvudstad. Det främsta provet på vad yttrandefriheten var värd bestod i att imitera kung Hussein. Hisham Yanis tog risken och uppståndelsen blev stor. Tidningarna vågade inte kommentera uppsättningen, och befolkningen i Amman höll andan. Flera ministrar och den bistre chefen för underrättelsetjänsten, Mustafa Khaïse, uppmanade bestämt Hisham att lyfta ut scenen.

Men några kvällar efter premiären kom majestätet i egen hög person och när Yanis gjorde sin karikatyr av kung Hussein visste inte publiken om den skulle våga skratta. Det rådde en olidlig spänning i salongen. Men när människor såg kungen skratta så att tårarna rann, följde ett hejdlöst jubel. Talet om yttrandefrihet hade inte varit tomta ord, och Hisham Yanis var med ens fri att driva med kabinetsmedlemmar, parlamentariker, schejker och religiösa ledare.

JORDANIEN ÄR, LIKT DE ANDRA ARABSTATERNA i området, en artificiell skapelse av första världskrigets segrare. Winston Churchill skryter i sina memoarer med att han "skapade ett kon-

Första kvinnliga bilmekanikern. Jordanien utvecklas allt mer mot liberalisering, modern ekonomi och mänskliga rättigheter.

Foto: Corbis/Scanpix

ungarrike medan han drack en kopp te". Det är en sanning med modifikation. Emiren Abdullah, nuvarande kung Abdullah den andres farfarsfar, hade redan god kontroll över området när britterna beslöt att avstycka Transjordanien från sitt Palestinamandat och sätta emiren att, åtminstone formellt, styra det område som 1946 blev konungariket Jordanien.

Sedan dess har de jordanska ledarna gått en svår balansgång i en del av världen präglad av ständiga konflikter och revolter. Bakslag har förekommit, misstag har begåtts och inbördeskrig utkämpats, men det jordanska kungahuset har vågrat ändra kurs och hela tiden försiktigt manövrerat landet i riktning mot liberalisering, modern ekonomi och mänskliga rättigheter. Det är inte bara Hisham Yanis fräcka satirer som visar på denna utveckling. Internetkaféer pryder gathörnen överallt i Amman, och skogar av parabolantennar svävar över bostadsområden och garanterar att människor har fri tillgång till information.

Det skrivs och läses poesi i en utsträckning som slår besökaren med häpnad. Ofta är det samhällskritiska dikter, och ännu oftare har de udden riktad mot muslimsk fanatism. Den samtidskonst som visas på museer och utställningar vittnar också om en påfallande öppenhet.

Självhärskare av alla slag har alltid haft svårt för abstrakt konst, eftersom den förutsätter fritt tänkande. På det utsökta lilla konstmuseet Darat al Funun i Amman är den storvuxne och rödblonda tjerkesen Ali Maher chef. Han misstänker att man i väst ofta föreställer sig arabvärlden som homogen och efterbliven, ett antal reaktionära stater med utbildad befolkning i en region där internationella konstnärliga trender inte sätter några spår. Inte minst Darat al Fununs samlingar av jordansk och annan arabisk samtidskonst visar att det är en vrångbild, och Ali Maher ser konsten som ett medel i kampen för frihet och pluralism. Jordanien, säger han, befinner sig i en övergångsperiod mellan ett auktoritärt och liberalt samhälle. Situationen är känslig och kräver ett försiktigt kryssande mellan den västerländska skolans ungdomens krav och islamisternas bakåtsträvanden. Folk som aldrig upplevt verklig frihet måste vänja sig. När staten slutar att sätta upp gränser för individernas beteenden måste de lära sig att göra det själva.

Ali Maher och hans personal försöker försiktigt skjuta fram gränsen för det tillåtna. Nyligen visades en utställning från Metropolitan, där det för första gången i Ammans historia förekom nakenmotiv. Ingenting hände, och ytterligare ett tabu var raserat.

BLAND JORDANIENS INTELLEKTUELLA är Rami G. Khouri en välkänd profil. Han är initiativtagare till och ledare för Al Kutba Publishers (Kutba var skrivkonstens gudinna i nabateisk religion), ett interarabiskt nätverk för politiska kommentatorer, och han återkommer några gånger i veckan som kolumnist i den engelskspråkiga *Jordan Times*, där han tidigare var chefredaktör. Khouri medarbetar även i *Financial Times* och i *Washington Post*, och fram till för något år sedan ledde han ett uppmärksammat och ofta kontroversiellt intervjuprogram i jordansk tv.

Rami Khouri håller med om att Jordanien har kommit längst bland de arabiska staterna när det gäller utveckling mot demokrati, pluralism och förutsägbarhet, men han betonar att landet inte är helt unikt. Liknande processer, om än inte lika tydliga, förekommer i Egypten, Jemen, Marocko och Förenade Arabemiraten. Och den dag syrierna upphör med sin ockupation av delar av Libanon finns där alla förutsättningar för en snabb utveckling. När det gäller Irak efter Saddam Hussein är det ännu alldeles för tidigt att våga ha en uppfattning.

Tidningar och tv är fortfarande statligt ägda, men ett principiellt beslut om en privatisering har fattats. Khouri menar att den konkurrens som blir följden tveklöst kommer att leda till bättre tidningar och tv-program. Politiska, ekonomiska och sociala frågor kommer att analyseras på en högre nivå, vilket får följder för hela det politiska systemet. Om trettio år, siar Rami Khouri, kommer den jordanske monarken att ha ungefär samma ställning som sin svenska kollega.

Ett bekymmer är gränsdragningen mellan shariadomstolarna och de civila rättsinstanserna. Landets befolkning är till 96 procent muslimer och de ekonomiskt dåliga årtiondena efter sexdagarskriget skapade grogrund för religiös extremism. Även om islamisternas politiska inflytande påtagligt minskat under senare år, är de ännu långt ifrån uträknade. En av de grundläggande skillnaderna mellan arabiska och västeuropeiska samhällen är

den oerhört starka klan- och stamkänslan hos befolkningen i arabvärlden. Människor definierar sig inte som individer, utan som en del av en släkt eller klan. Den demokrati som Khouri påstår är på väg i Jordanien förutsätter på något sätt en direkt relation mellan individ och samhälle. Han anser att det inte är någon tvekan om att klanlojaliteten bromsar demokratiseringsprocessen, men att den inte kan stoppa den.

Under tusentals år har bybor lärt sig att en stark och sammansvetsad familj ger den bästa trygghet individen kan få. Regenter kommer och går, stater och arméer dyker upp och försvinner, allt förändras, men familjen finns alltid där. Den trygghet som klanen erbjuder känns så påtaglig att människor inte kommer att släppa klansystemet förrän de är helt säkra på att det finns ett bättre alternativ. Kanske går det att skapa ett fungerande demokratiskt system med bibehållen klanlojalitet.

DEN ÅRLIGA INKOMSTEN PER CAPITA i Jordanien sjönk under större delen av 1990-talet. Befolkningstillväxten låg på omkring 4 procent och BNP ökade med högst 2 procent om året. Nu har det dock inträffat något anmärkningsvärt. Den årliga tillväxten i ekonomin har ökat och ligger nu på omkring 6 procent, högre än vad någon förutspått eller vågat hoppas på, och befolkningstillväxten har minskat till 2,8 procent. Under den närmaste framtiden kommer den sannolikt att sjunka till 2,5 procent. Jordanien ser ut att bli ytterligare ett utvecklingsland som lyckas ta vara på sina verkliga tillgångar och komparativa fördelar. Detta bör rimligen, anser Khouri, leda till att Jordanien tar steget från fattigdom och stagnation till utveckling och välstånd.

De viktigaste orsakerna till denna positiva utveckling är dels freden med Israel, dels att Jordanien har lyckats med sin utbildningspolitik. I dag går 95 procent av alla barn tio år i acceptabla skolor, flickor i lika stor utsträckning som pojkar. Fler och fler utexamineras från universiteten. Utöver detta har samhället blivit öppnare och landets problem och möjligheter diskuteras offentligt i pressen, i parlamentet och på universiteten – till och med sådant som tidigare var tabu: kvinnomisshandel, korruption, nepotism, stamlojalitet, mänskliga rättigheter samt motsättningar mellan religiösa och sekulariserade grupper. Under kung Husseins långa styre lades den grund som nu gör förändringarna möjliga. Jordanien har numera goda handelsförbindelser med världens starkaste ekonomier, och det bistånd man ännu tar emot administreras effektivt. Jordanien är på väg att lämna tredje världen, slår Rami G. Khouri fast.

DEN OXFORDUTBILDADE PRINS HASSAN var under trettio år kronprins och kung Husseins arvtogare till den hashemitiska tronen. Hans goda diplomatiska handlag och gedigna politiska kunskaper väcker respekt runtom i världen och han är god vän med statsmän och politiker från när och fjärran. Han har författat en rad böcker om historia och statskonst och anses vara kungahusets intellektuella gigant. Men i januari 1999 beslöt en svårt cancersjuk kung Hussein, utan att ange någon motivering, att prins Hassan inte längre var kronprins och följaktligen inte skulle bli kung. Han svalde den bitterhet han rimligen kände och fortsatte att arbeta. Prins Hassan tar emot oss i palatsets prunkande trädgård. Han har just återkommit från ett besök i Sverige och utvecklat smak för lagrad Västerbottenost.

Att vara ättling till profeten Muhammed i rakt nedstigande led är ett arv som förpliktigar, vidgår prins Hassan. Men han är medveten om att det är i mötet med andra som människor utvecklas. Samhället blir alltmer sekulariserat och det betyder att det offentliga samtalet också i arabvärlden måste få en tydligare inriktning på de humanistiska värderingar, som är oberoende av religions-tillhörighet.

För ett tiotal år sedan grundade han The Arab Thought Forum, där han lyckades samla humanistiska tänkare, ekonomer och kulturpersonligheter. För att skapa ett bättre samhälle krävs öppenhet och offentlig dialog, säger han, men detta tankeforum väckte reaktioner när det gick ut till allmänheten med dessa för arabvärlden revolutionerande tankar. Man visade på den tragiska frånvaron av ett civilt samhälle i de arabiska staterna och pekade på faran i att relationerna mellan världens muslimer och kristna ännu är ett ouppklarat kapitel, något som har skapat öar av extremism.

Den politiska makten i Jordanien överförs successivt till parlamentet, men kungahuset kan och bör finnas kvar för att ge med-

**Jordanien
ser ut att bli
ytterligare ett
utvecklings-
land som
lyckas ta vara
på sina
verkliga
tillgångar och
komparativa
fördelar.**

borgarna moralisk ledning och stadga åt staten medan förändringarna genomförs, enligt prinsen. En institution som står över dagspolitikens futiliteter och vars medlemmar i liv och handling fungerar som föredöme, är något positivt oavsett statsskick. Kungahusets plikt är att verka enande och sammanhållande, att se till att alla blir kulturellt delaktiga i det civila samhälle som håller på att skapas. Att helt enkelt föregå med goda exempel.

Prins Hassan påminner även om att i Europa har monarki i kombination med demokrati visat sig fungera mycket bra. Frågan är om det finns stabilare stater i världen än monarkierna i Skandinavien, Storbritannien och Holland. Belgien skulle antagligen ha spruckit i två delar om inte kungahuset hade funnits.

I dag görs stora och snabba framsteg inom industrin och förmögenheter skapas, samtidigt som fattigdomen på en del håll fortfarande är stor. Frihandel och nya industrisatsningar bör rimligen leda till fortsatt ekonomisk tillväxt. Men för att framstegen ska bli av verklig betydelse måste resultatet av dem nå ut till hela befolkningen, till de svagaste i samhället.

De som talar om extremism och fundamentalism tänker bara på religiös sådan. Men prinsen påminner om att det också finns en "liberal fundamentalism", en ideologi vars värderingar står i

strid med principen om solidaritet och leder till ökad polarisering mellan fattiga och rika. Solidaritet med de svaga och utsatta måste vara grundprincipen, slår han fast, om man i Jordanien vill skapa ett samhälle där människor känner delaktighet. Jordanien måste ta risker, det gäller inte minst kungahuset, för att försöka omvandla landet till en plats där människor känner trygghet, där deras grundläggande behov är tillgodosedda och där de och deras barn kan se framtiden an med väl grundad förhoppning om att det blir bättre. Så lyder prins Hassans omdöme.

I DE FLESTA ARABLÄNDER och i en rad andra muslimska stater är tillståndet beklämmande, och om den fundamentalism som bekämpar allt västerländskt inflytande vinner ytterligare framgång blir prognosen dyster. Fortsätter arabstaterna att skylla sina olyckor på andra i stället för att försöka finna de verkliga orsakerna, kommer de att fortsätta nedåt i en spiral av hat, självömskan, fattigdom och förtryck. Väljer man i stället den väg som Jordanien slagit in på – att befria sig från hat och känslan av att vara oskyldiga offer, att lösa upp interna konflikter och förena energi och talanger – finns det inget som hindrar att Mellanöstern åter kan bli centrum för en stor civilisation. ■

Sars är ett nytt Tjernobyl

UTBLICK/ Informationshantering. Kinas ovilja att lämna ut uppgifter om sarsepidemin påminner om Sovjetunionens underlåtenhet att rapportera om kärnkraftsolyckan i Ukraina 1986.

ERIC K. STERN

Docent i statsvetenskap

EDWARD DEVERELL

Analytiker

JESPER GRÖNVALL

Analytiker

En ofta bortglömd dimension av Tjernobyl är dess främjande inverkan på reformprocesser i Sovjetunionen och Östeuropa. Michail Gorbatsjov lanserade visserligen sina berömda kampanjer, glasnost och perestrojka, före Tjernobyl-olyckan, men krisen blev en avgörande vändpunkt i detta reformprojekt. Den initiala sovjetiska reaktionen på krisen speglade regimens auktoritära mönster och tvångsmässiga hemlighetsmakeri. Kreml varnade varken sin egen befolkning eller sina grannar om att en radioaktiv olycka med betydande konsekvenser bortom själva anläggningen hade inträffat. Det var Sverige som larmade västvärlden efter upptäckten av radioaktiv strålning vid Forsmarks kärnkraftverk norr om Stockholm. Olyckan inträffade tidigt på morgonen den 26 april 1986, men det var inte förrän nästan tre dagar senare, under kvällen den 28 april, som Sovjet tog ansvar för situationen.

Då. Arbetare på väg till Tjernobyl den 1 juli 1986.

Foto: Corbis/Scanpix

Storbritanniens Margaret Thatcher var en av dem som gjorde Gorbatsjov uppmärksam på konsekvenserna av den sortens beteende. Den 30 april meddelade hon Gorbatsjov, via den sovjetiske ambassadören Zamjatin, om den brittiska regeringens ståndpunkt. Efter att ha tillrätta-

visat ambassadören för den sovjetiska tystnaden erbjöd Thatcher odelad brittisk samverkan och all nödvändig teknisk hjälp för att hantera olyckan. Thatcher gjorde klart för Gorbatsjov att graden av sovjetisk öppenhet när det gällde att förmedla information om kärnkraftsolyckan

skulle betraktas som ett test av uppriktigheten i Sovjetledarens önskan om en mer omfattande och närmare dialog med väst. Thatchers kritik och krav på information upprepades av Västeuropeiska unionens utrikes- och försvarsministrar på den västtyska utrikesministern Genschers begäran. Informationsvakuumet bröts till sist, en dryg vecka senare, av ingen mindre än IAEA:s dåvarande generaldirektör, Hans Blix, som tillsammans med en IAEA-delegation ankom till Moskva den 5 maj.

Den 8 maj tilläts Blix flyga över Tjernobyl med helikopter för att överblicka skadeplatsen. Dagen efter hölls en stor gemensam presskonferens som signalerade en ny sovjetisk vilja att samarbeta och delge information. Från och med detta försåg Sovjet IAEA med dagliga rapporter om strålningsdoser vid sju mätstationer i Ukraina och längs gränsen till Västeuropa. I efterhand kom denna kris att symbolisera och markera Gorbatsjovs engagemang för politiska reformer och partnerskap med väst.

I DAG STÅR många länder i Asien, Nordamerika och till och med Europa inför en ny transnationell hälsokris. Ännu en gång är de ekonomiska konsekvenserna dramatiska. Den globala flyg- och turismindustrin, som redan har drabbats hårt av oron för terrorism och krig, tvingas ta emot ytterligare ett hårt slag. Varor från drabbade, eller misstänkt drabbade, områden har blivit fördröjda då fartyg inte släppts in i europeiska hamnar och flygtrafiken har sjunkit drastiskt. De ekonomiska konsekvenserna av sars beräknas till minst 30 miljarder dollar av WHO (16 april). Konsekvenserna sträcker sig dessutom bortom det rent ekonomiska. Sociala mönster påverkas starkt, helgdagar i Sydostasien inställs samtidigt som skolor och nöjeslokaler håller stängt.

WHO är hörnstenen i den globala regi-

Nu. Trafikanter i Hongkong den 4 april 2003.

Foto: AFP/Pressens Bild

men på smittskyddsområdet, organisationen skall stödja kapacitetsbyggande och assistera 192 medlemsstater med att koordinera åtgärder för att upptäcka, klassificera och bekämpa utbrott av smittsamma sjukdomar. Från 2000 har samarbetet inom detta område stärkts. Då etablerades ett världsomspännande "Global Outbreak Alert & Response Network". Enligt många bedömare har WHO agerat kraftfullt under denna kris och visat ett tydligt ledarskap. WHO utfärdade den 12 mars en varning, en "global alert", om att en atypisk lunginflammation, som fått beteckningen sars, kunde få allvarliga globala hälsokonsekvenser. Varningen uppgaderades efter ett par dagar till en "emergency travel advisory". Den 17 mars etablerades ett laboratorienätverk med elva ledande laboratorier i nio länder för att kunna samordna och utnyttja den kunskap som finns i medlemsstaterna.

Likt IAEA:s agerande under Tjernobylkrisen har WHO spelat en nyckelroll för att öppna informationskanaler. Påtryckningar från WHO gentemot Kina ökade då misstankarna blev allt påtagligare om att inte hela sanningen gavs. Den 2 april utfärdade WHO för första gången i historien en internationell resevarning mot ett enskilt resmål. Varningen gällde inledningsvis Hongkong och Guandongprovinserna i Kina.

Till en början kritiserade den kinesiska regeringen detta beslut kraftfullt och menade att det var absolut säkert att resa till Kina. Först efter mycket hård internationell kritik om mörkläggning av det verkliga antalet sjuka och döda släpptes experter från WHO in för att undersöka hur smittan brutit ut och spridit sig från region till region. Läkarlaget hade fått vänta i elva dagar på att bli insläppta i Kina. Vad de fann var en grov underreportering av antalet sjuka och döda av sarsviruset.

Senare har kinesiska regeringsföreträdare offentligt bitt om ursäkt, vilket förstås är ovanligt, för att de undanhållit information. Flera regeringsföreträdare har fått lämna sina poster i kommunistpartiet, bland andra Pekings borgmästare Meng Xuenong och hälsoministern Zhang Wenkang. Den kinesiska premiärministern har deklarerat att det krävs total öppenhet för att komma till rätta med smittan, ingen information skall undanhållas nationella eller internationella aktörer. Den 29 april deltog Kina i ett utökat möte med den asiatiska samarbetsorganisationen ASEAN, vilket också kan ses som ett svar på de internationella ropen på ökat samarbete på folkhälsoområdet.

ATT JÄMFÖRA DEN KINESISKA reaktionen på sars med den sovjetiska responsen på Tjernobyl är inte orimligt. Trots de omfattande sociala och ekonomiska liberaliseringarna under senare år påminde det initiala kinesiska svaret på sjukdomen om den sovjetiska mörkläggningen och strutstaktiken. Detta är inte helt överraskande. Det kinesiska gensvaret på hotet från aids visar på liknande tendenser av mörkläggning och förnekelse, vilket tillät problemet att breda ut sig. Samtal som författarna har hållit med kinesiska politiker, tjänstemän och forskare indikerar en växande medvetenhet om behovet att förbättra den civila beredskapen inför ett brett omfång av svåra påfrestningar på samhället.

I linje med denna bredare politiska förändringsprocess behöver Kina utveckla en kunskapsbas och en ny krishanteringskultur för att på ett effektivt sätt kunna hantera såväl hot från naturkatastrofer som stora olyckor. Kinas kapacitet att hantera hälso- och miljökrisers effekter påverkar inte bara det kinesiska folkets säkerhet utan även dess grannar i "den globala byn". Lyckligtvis finns det indikationer på att en mer kraftfull, öppen och samarbetsvillig inställning nu är under utveckling. Sarskrisen kan, likt Tjernobyl, komma att framstå som en vändpunkt som tydligt illustrerar riskerna med den gamla slutenheten och visar vägen till ett mer öppet, ansvarstagande och demokratiskt samhälle.

Ökad beredskap och samverkan för att hantera de möjliga konsekvenserna av en snabb, storskalig smitta, oavsett om den smyger sig på efter att ha utvecklats spontant eller sprids av någon grupp med ett ont uppsåt, behövs även hos ansvariga politiker och myndigheter i Europa. Vid det extrainsatta rådsmötet för EU-ländernas hälsoministrar i Bryssel den 6 maj uppmanades kommissionen att överväga att utarbeta en allmän beredskapsplan för smittsamma sjukdomar. Dessutom fortskrider planeringen för en gemensam europeisk smittskyddsmyndighet, vilket har varit en prioriterad fråga sedan den 11 september 2001 och hotet om bioterrorism.

Liksom olyckan vid Tjernobyl behöver sarskrisen inte enbart ses som ett hot och en mänsklig tragedi, utan även som en möjlighet att förstärka den gemensamma kapaciteten att hantera framtidens transnationella hot.

Ge en nödbroms till de offentliganställda

INBLICK/ Liberalism. Enligt liberal-demokratisk teori bör varje medborgare behandlas med lika omtanke och respekt av staten. Det ställer särskilda krav i moderna välfärdsstater där ett stort antal människor inte bara är medborgare, utan även medarbetare i den offentliga sektorn.

Nestorn i europeisk politisk filosofi, Noberto Bobbio, hävdar att en kopernikansk revolution inträffade i västerländskt tänkande när politiska relationer inte längre uteslutande sågs "upifrån och ner utan nerifrån och upp". Han ser rättigheternas epok som civilisationens hopp. Det politiska språket frigjordes därmed från fixeringen på undersåtarnas plikt och utvecklades till en diskurs om medborgarnas skydd "mot makten, mot varje form av makt". Det moderna politiska tänkandets tre stora strömningar – liberalism, socialism och social kristendom – har här faktiskt en gemensam nämnare, menar Bobbio.

I internationell politisk filosofi ökar i dag intresset för medborgarskapsfrågor. Det har legat slumrande sedan 1950-talet då T. H. Marshall argumenterade för att se det sociala medborgarskapet (efterkrigstidens utbyggda välfärdsstat) som en naturlig förlängning av 1700-talets civila medborgarrätt (yttrande- och trosfrihet, allas rätt att äga det man själv kunde förvärva) och 1800-talets politiska medborgarskap (rösträtt).

Den moderna välfärdsstaten är väsentligen ett resultat av liberal-demokratisk teori och praktik. Ändå vill jag hävda att nutida liberaler inte fullt ut tillämpar sina egna principer. Man har ignorerat ett grundläggande faktum: de flesta reellt existerande moderna stater har inte enbart medborgare, utan också ett betydande antal medarbetare.

EN CENTRAL LIBERAL tankegång är att staten skall garantera rätten till privat ägande och de juridiska system som krävs för att upprätta och genomdriva de kontrakt som fria medborgare ingår på marknaden. Enligt klassiska liberala ståndpunkter är alla offentliga ingrepp i civilsamhället problematiska och kräver restriktioner. Därav den berömda princip som en ledande nutida liberal, Ronald Dworkin, formulerat: Staten skall behandla medborgarna inte bara med "omtanke och respekt, utan med lika omtanke och respekt". Staten bör i största möjliga utsträckning stå neutral i förhållande till den enskilda medborgarens val av

Av
Rolf Å.
Gustafsson
Professor i
medicinsk sociologi
och verksam vid
Arbetslivsinstitutet

livsprojekt, men för att praktiskt möjliggöra dessa måste staten också förse medborgarna med vissa basresurser.

I denna idétradition uppfattas egendom som i stort liktydigt med privat egendom i civilsamhället. Att staten själv skulle kunna förfoga över egendom blir därför själv motsägande och svårförståeligt. Detta har lett till att fenomenet mycket sällan analyserats i andra perspektiv än sådana där offentligt ägande uppfattas som en influens från främmande och antagonistiska ideologier. Det finns också en viktig funktionell tankegång bakom den liberala fokuseringen på skyddet för och uppmuntran av privat ägande. Utan statligt säkrat rätt till "liv och egendom" har man svårt att tänka sig att medborgarna skulle ha incitament till företagande i vid mening.

INOM LIBERAL POLITISK teori verkar man ha överraskats av att de flesta moderna stater numera – via sina kommuner, landsting och liknande – faktiskt har ett omfattande arbetsgivaransvar.

Man kan i dag läsa mängder av utläggningar om både den offentliga sektorn och om medborgarskapets förändringar, utan att politikens arbetsgivaransvar kommenteras, än mindre analyseras. Staten skall ju primärt skydda civilsamhällets pluralism, inte själv vara producent och därmed ha preferenser för en eller annan form av produktion. Bristen på mer nyanserade analyser av offentliga arbetsgivares roll och ansvar är rimlig och fullt begriplig mot denna bakgrund. När det offentligt finansierade välfärdstjänstearbetet expanderade kraftigt under efterkrigstiden, kom detta dock att dagligen och stundligen förändra just den sfär i samhället som liberalismen ända från sin födelse ville skydda från statliga ingrepp.

BEHANDLAR VERKLIGEN offentliga arbetsgivare alla anställda "med lika omtanke och respekt"? Varför skall staten visa "lika omtanke och respekt" för Astrid och Per när de söker hjälp på akuten, men inte när de går till sina jobb inom äldreomsorgen? I båda fallen har ju politiker konkreta möjligheter att skydda dessa

medborgare från orättfärdiga ingrepp, tvång och orättvisor. Varför fokuserar liberaler uteslutande på den utsatthet för offentlig makt som välfärdssystemens hjälptagare upplever, samtidigt som personalens arbetssituation, uppfattningar eller syn på verksamheten mycket sällan diskuteras?

Det finns vad jag förstår inga logiskt tvingande skäl att bortse från det sammanfallande av två roller som de facto gäller för många medborgare i dag. Låt oss benämna rollerna "medborgare-som-medborgare" (i civilsamhället), respektive "medborgare-som-medarbetare" (i offentlig sektor). Nästan var fjärde medborgare har i dag detta "dubbla medborgarskap".

Liberal-demokratisk teori lär oss att rättvisa regler är en nödvändig förutsättning för att den politiska processen skall kunna betraktas som legitim. Det innebär att i det fall medborgarna-som-medarbetare uppfattar att politiker åsidosätter principen om "lika omtanke och respekt", så kan detta leda till att det politiska systemets legitimitet urholkas inifrån: Varje vårdcentral, sjukhus, skola och äldreomsorgsdistrikt riskerar att utvecklas till grogrund för en medborgerlig misstro mot politiker.

Men inte enbart landstingens och kommunernas legitimitet står på spel. En fortsatt teoretisk fokusering på medborgaren-som-medborgare riskerar att i praktiken leda till att medarbetarna offras: Låga löner, pressade arbetsvillkor och ständiga omorganisationer blir då medborgarens/skattebetalarens sätt att via hårdhänta politiker få ut mesta möjliga vård- och omsorgsarbete ur de medborgare som valt att bli medarbetare. Paradoxalt nog riskerar konkurrenssättningar, företagsliknande driftsformer och nedskärningar – det som i forskningslitteraturen går under samlingsbeteckningen *New Public Management* – att bli till en kamp mellan två slags medborgare.

För Ronald Dworkin är dock principen om medborgarens "trumpf" inför vissa politiska beslut central. Trumfen fungerar som skydd mot statsmaktens beslut – även demokratiskt fattade beslut – om och när dessa baseras på vad som benämns utåtriktade preferenser, det vill säga "preferenser som folk har om vad andra skall göra eller ha". Staten skall ju vara neutral i förhållande till medborgarnas olika livsprojekt och därför behövs ett "nödstopp", som individerna själva kan utlösa när de bedömer att livsdrömmen hotas av staten.

Vad liberaler inte diskuterat är just att offentliga huvudmän (antingen som enbart finansiärer eller också som utförare av välfärdstjänster) faktiskt måste ha en struktur för att leda och fördela arbetet. Detta kräver i sin tur att politikerna har bestämda uppfattningar "om vad andra skall göra eller ha". Men liberaler har hittills inte diskuterat medborgarnas möjligheter att nödstoppa just detta slags politiska beslut.

ENLIGT MIN ANALYS utesluter inte liberal-demokratisk teori möjligheten att staten binder sig för att skydda alla medborgare som faktiskt har en relation till den. Jag föreslår därför en konsekvent medborgarrätt som innebär att offentligt finansierade personer som arbetar med välfärdstjänster, när de producerar den sociala infrastruktur som ett demokratiskt samhälle bygger på, ges konstitutionellt förankrade möjligheter att nödbromsa förtroendevalda arbetsgivares beslut.

Trots att engelsk fackföreningsrörelse av tradition haft förhandlingsvägen som huvudstrategi, har man under senare år bedömt det som angeläget att ändra den. Den engelska fackföreningsrörelsen fokuserar – mot bakgrunden av erfarenheter från Thatcherismens försök att bryta ner engelsk fackföreningsrörelse via nedskärningar och systemskifte inom offentliga sektorn – på att påverka det arbetsrättsliga ramverket. Enligt statsvetarprofessorn Chris Howell handlar det bland annat om ambicio-

Dubbelt medborgarskap. Offentliganställda bör behandlas med samma omtanke och respekt i sin medarbetarroll som i rollen av medborgare. Målning av Lars Kolsrud.

ner att skapa nationell lagstiftning om minimilön, arbetsveckans längd och förbud mot diskriminering av deltidsanställda.

PARTIPOLITISKA STRÖMNINGAR för dagen och under mandatperioden begränsas redan nu och på goda grunder av vår liberal-demokratiska konstitution. Politikens rätt att expropriera privat egendom vid exempelvis vägbyggen är med rätta starkt kringskuren. Riksdagspolitiker kan inte skriva om grundlagen, utan att ett mellanliggande allmänt val genomförs och så vidare. Kommunpolitikerna kan dock när som helst tvinga personalen till omorganisation enligt modeller som aldrig utvärderats praktiskt och/eller uppenbart genererar betydande merarbete och/eller åsidosätter professionella yrkeskategoriers kunskaper, etos och livsprojekt.

Avvägningar måste naturligtvis ske mellan alla medborgares "rätt till en god vård på lika villkor" och de välfärdsstatliga medarbetarnas rätt till anständiga och stabila arbetsvillkor. Dessa avvägningar bör i ett demokratiskt välfärdssamhälle ske genom argument, dialog och omröstning. Därför är det en fördel med förtroendevalda arbetsgivare. Och precis som med alla andra medborgerliga rättigheter måste även medarbetarnas rättigheter skyddas från kläffingriga, okunniga, tidspressade eller till och med välmående politiker.

En konsekvent medborgarrätt bör och kan sätta ramar för de förtroendevalda arbetsgivarnas handlingsutrymme på kort sikt. En konsekvent liberalism värnar om en stat som visar "alla lika omsorg och respekt", oavsett om relationen stat-medborgare går via civilsamhället och dess marknad eller via offentliga arbetsgivare.

Litteratur

Bobbio, Noberto, *Rättigheternas epok*. Göteborg: Daidalos, 2000.

Dworkin, Ronald, *En fråga om jämlikhet – Rättsfilosofiska uppsatser*. Göteborg: Daidalos, 2000.

Gustafsson, Rolf Å., "Måste välfärdstjänstearbetarna offra sig för medborgarna? – argument för en konsekvent medborgarrätt." *Statsvetenskaplig Tidskrift* 2001, årg 104, nr 4.

Howell, C., "Restructuring British Public Sector Industrial Relations: State Policies and Trade Union Responses", *Policy Studies Journal* 1998, vol. 26, nr 2, s. 293–309.

TEMA: SANNINGENS ÅTERKOMST

Illustration: Claes Jurander

SANNINGENS MINUT KOMMER TILL SIST

ARNE JARRICK: Till och med de som håller historien för att vara blott berättelser gör anspråk på sanning.

STEN WIDMALM: Relativism inom samhällsvetenskaperna har i tredje världen utnyttjats i nationalistiska syften.

DAG PRAWITZ: Postmodernisternas anstormning har inte satt några spår inom fackfilosofin.

Sidorna 18–29

God historia är mer än goda historier

ESSÄ/ Mot bättre vetande. Relativism inom historieforskningen hotar vetenskapligheten. **Ledande företrädare har lättat på sanningskravet.** Men också de mest konsekventa relativisterna tvingas skilja mellan sant och falskt.

Det finns ingen verklighet som är oberoende av de påståenden människor gör om den. Därför är alla påståenden självrefererande. Alla! Det betyder att historieforskningen – min egen disciplin – ”lika lite [...] som andra berättelser om världen [kan] referera till någon ’verklighet’ utanför sig själv”, som det heter i en debattartikel av min ämneskollega Roddy Nilsson i vårt husorgan *Historisk tidskrift*.¹

Om ordet ”alla” verkligen betyder alla utan undantag, torde detta också innefatta den inledningsfras som just rullats ut över den här textsidan. Som andra påståenden är följaktligen också det om påståendenas självreferens självrefererande. Om världen ändå finns är det som en följd eller som en del av påståendena själva, vilka falskeligen ger illusionen av att återspegla den värld som de alltså är primära i förhållande till. Därför kan man varken säga att påståenden stämmer med verkligheten eller att de strider mot den, och vetenskapen är tyvärr bara det omöjligas konst.

Är ni med? Imponerande i så fall, ty själv fattar jag nästan ingenting av det synsätt jag just har lånat mina ord till. Annan misstro mot vetenskapen är möjligen en aning lättare att begripa, till exempel att det inte går att fastställa fakta om verkligheten eftersom alla försanthållanden är subjektiva tolkningar av den – om den nu finns. Allt är tolkning, ingenting är fakta, och alla tolkningar är dessutom lika goda eller dåliga, i varje fall om sanningen ska användas som kriterium för rangordning och urskillning mellan tolkande påståenden.

Ett mer långlivat och än mer lättbegripligt inslag i veten-

Av
Arne Jarrick

Professor i historia
vid Stockholms
universitet

skapskritiken är att alla påståenden är utflöden av värderingar hos dem som gör dem och inte neutrala i förhållande till den värld om vilken de talar. Till detta har på senare år fogats den skeptiska synpunkten att alla försök att sammanfatta världen med hjälp av strukturerande principer eller begrepp, såsom kapitalism, industrialisering, upplysning, demokrati etcetera bara är ett slags berättelser, ibland kallade Stora berättelser, vilka svarar mer mot berättarens önskningar än mot den verkliga historien. Begreppen är konstruktioner som avdelar och bygger om världen till fiktivt helhetliga strukturer, trots att denna arma värld egentligen inte är vare sig avdelad eller uppbyggd på ett sätt som svarar mot dessa begrepp – eller mot några strukturerande begrepp över huvud taget. Världen är i stället ett *bricolage* av fragment, heter det.

Jag föreställer mig att den som är villig att skriva under på sådana satser också skulle låta beteckningen postmodern gälla för sin syn på vetenskapen och tillvaron. Och eftersom forskare med en sådan inställning rimligtvis tar sin misstro mot vetenskapen på allvar, torde eller borde de också avvisa varje form av vetenskapliga strävanden och i trohet mot sin postmodernism avstå från att erbjuda en bättre vetenskap än andra riktningar hittills lyckats med.

Jag har redan gett exempel på åtminstone en person som tror på minst ett par av grundsatserna ovan. Och jag kan försäkra att han inte är ensam om sin fäbless för det slags vetenskapsförakt som bland historiker i hög grad har hämtat inspiration från Michel Foucault.

Samtidigt kan man undra om någon förständig människa verkligen orkar tro på dem alla samtidigt. Frågan anmäler sig naturligt eftersom satserna varken är förenliga med varandra eller med uppenbara faktiska omständigheter. Så kan man till

¹ Roddy Nilsson, "Historiedidaktiken och den postmoderna utmaningen", *Historisk tidskrift*, nr 1 2001, s. 72–73.

exempel inte påstå att alla påståenden är självrefererande utan att göra anspråk på att det är sant att de är det. Men eftersom just detta påstående går ut på att inga påståenden kan anses sanna (eller falska), blir det omöjligt att göra sådana anspråk utan att hamna i olösliga svårigheter. Den postmoderna saken blir inte bättre av att påståenden att allt är tolkning och berättelse och baserat på värderingar förenas med påståenden om hur det faktiskt står till i världen. Den inledningsvis citerade historikern, en bekännande postmodernist, bär syn för sägen, eftersom han först hävdar att vi inget kan veta om världen och strax därpå ändå säger sig veta något om den. Till exempel använder han begreppet "postmodernitet" för att karaktärisera "vår samtida sociala, kulturella och politiska situation". Och han erbjuder också en liten betraktelse över vad det innebär för människor att leva i en sådan situation i form av "ambivalenser, oklarheter och osäkerhet", en situation präglad av den "moderna epokens rationalitets- och nyttotänkande".²

En sådan betraktelse skulle vara meningslös om den inte vore framförd med seriösa anspråk på giltighet, vilket samtidigt förvärrar saken just till följd av referenserna till ett antal förhållanden i världen som därmed måste anses vara primära i relation till betraktelsen själv. Den nämnda historikern kan ju inte mena att vår tid blev postmodern först i samma ögonblick som han kom på att den var det. Eller kan han det, just så som hans postmoderna inspiratörer har gjort gång efter annan? Säger inte till exempel den postmoderne vetenskaps-historikern Bruno Latour att användningen av bestämda begrepp för att beskriva världen i själva verket är den procedur genom vilken denna värld blir till?³ Och är det inte just samma tes som retorikprofessorn Judith Butler tillämpat då hon hävdar att könen materialiseras genom att benämnas,⁴ eller Umberto Eco exploaterat för att söka demonstrera att litterära texter har innebörd först sedan de tilldelats innebörd som forskarna sedan tycker sig upptäcka?⁵ Så varför inte, även om små som stora postmodernister söker ständigt glida undan ansvaret för sina extrema och orimliga ståndpunkter genom att fly till en mildare variant av samma slags grötiga resone-mang, bland annat genom att fastslå vissa sakförhållanden som oomkullrunkligt sanna och sedan lika tvärsäkert deklarerar att all kunskap är värderingsgrundad och subjektiv och osäker.

ETT EXEMPEL PÅ DET är den auktoritativa programförklaring om genusforskningen som idéhistorikern Eva Gothlin för något år sedan gjorde med en ledarartikel i tidskriften *Genus* (nr 3 1999). "Genusforskning" sade hon där inledningsvis, "uppfattas som kontroversiell" därför att den utmanar "populära uppfattningar", som "att skillnader mellan män och kvinnor i egenskaper, beteenden, sysselsättningar etc kan förklaras biologiskt". "Att så inte är fallet är en grundläggande premiss inom genusforskning", fastslog hon vidare.⁶ Härigenom omvandlade hon ett antagande till en premiss för en hel verksamhet inom forskarsamhället. Och hon gjorde det utan att referera vare sig till egna eller till andras undersökningar i frågan, som om teorin kunde fastslås sådana förutan.

Att göra så ser ut som ett uppsåt att införa ett tabu för forskningen om relationen mellan kvinnor och män, något som det borde anstå varje seriös forskare att motverka. Vi borde tvärtom gemensamt sträva efter att hålla den inomvetenskapliga diskussionen – helst också den utomvetenskapliga – så fri som möjligt, och vi måste gemensamt stå för en önskan att bli ifrågasatta, vilka försanthållanden vi än gör.

Det betyder inte att vi kan vara utan premisser i vår verksamhet, ty vi kan inte börja varje ny dag med att ifrågasätta allt. Men så snart någon på ett seriöst sätt ifrågasätter det som vi villkorligt tar som premisser, upphör de att vara det och måste försvaras med logiska och empiriska argument. Detta gäller naturligtvis såväl närvaron som frånvaron av ett tänkt samband mellan biologi och beteende.

Nu är genusforskningen kontroversiell, inte bara till följd av sina grundläggande premisser, utan också därför "att den

utmanar [...] synen på vetenskap som något helt objektivt och fritt från värderingar", enligt Gothlin. Frånsett att tankefiguren inte alls är vare sig ny eller okonventionell, är den lika självblind hos Gothlin som den brukar vara hos andra. Det är den därför att den ser ut att förflyktigas inför de egna specifika försanthållandena, som till skillnad från alla andra påståenden förefaller oproblematiskt sanna och fria från värderingar. Gothlin hävdar ju att det inte finns något samband mellan biologi och beteende, utan att rannsaka om detta är en värderingsstyrd eller icke-värderingsstyrd sats. Det är i stället som om hon tyst förutsatte att den inte är det.

Hur ska vi förstå den som både adlar antaganden till premisser och säger att vetenskapen saknar objektivitet? Är det förra ett sätt att söka ett slags bakdörr ut ur absurda konsekvenser av den egna hållningen, de att vi ingenting kan veta (således inte heller att det inte finns något samband mellan biologi och beteende)? Gothlin lämnar en öppning just i den riktningen i och med passusen att genusforskningen kan bidra till att avslöja det "förment neutrala" i andra forskares beskrivningar och att den genom att "lyfta fram den typen av dolda antaganden [...] kan bidra till större objektivitet och en mer rättvisande bild av 'verkligheten'". Detta skulle betyda att genusforskningen kan bidra till att öka objektiviteten såsom ingen annan vetenskap kan, att denna genre eller inriktning därmed skulle vara undantagen den värderingsimpregnering som präglar vetenskapen i övrigt.

Med hjälp av en sådan relativiserad relativism tar sig Gothlin till ett annat slags rum, där det går för sig att erkänna möjligheten av objektivitet. Men också därifrån slinker hon ut genom en bakdörr, med hjälp av anföringstecken runt begreppet verkligheten. Enligt Gothlins programförklaring lovar genusforskningen ökad objektivitet, det vill säga att ge en mer rättvisande bild av ... vad? Av en verklighet som ändå inte är en verklighet på riktigt? Då undrar man: om den inte är en verklighet, vilken är då innebörden av att beskrivningen är objektiv? Eller är det en verklig verklighet? Varför anföringstecken i så fall? Och om det inte är en riktig verklighet utan en konstruerad verklighet, varför inte motsvarande tecken runt ordet rättvisande? Vad är något då det är rättvisande, om det inte är en sådan beskrivning som svarar mot det den beskriver, och där det den beskriver är lika med verkligheten, och där denna verklighet inte är något som vi har fantiserat ihop? Om något annat, på vilket sätt är genusforskningens beskrivningar bättre än andra beskrivningar? Om ingen kan ha tillgång till en bild av verkligheten utan citattecken runt, varför ska vi tro mer på den ena än på den andra bilden? Ja, varför ska vi då göra några påståenden över huvud taget?

OVANSTÅENDE EXEMPEL antyder att det är svårt att avstå från anspråk på objektivitet också för den som ställer sig skeptisk eller avvisande till objektivitetens möjligheter. Och inte ens postmodernisten tycks kunna yttra sig utan att göra påståenden om världen i termer som refererar till denna värld och inte bara till de egna yttrandena själva. Det beror på sakernas natur. De flesta påståenden är nämligen historiska påståenden och kan därför inte vara självrefererande. Skälet är att historiska påståenden gäller sådant som redan har hänt, antingen de handlar om fysiska begivenheter, som slaget vid Poltava och murens fall, eller något som människor har sagt, till exempel ett svårutgrundat uttalande av Jacques Derrida eller Gustav Vasa. Det som har hänt kan inte hända igen och kan följaktligen inte heller påverkas eller ändras av vår betraktelse därom – om det så hände alldeles nyss. Det är borta och kommer att förbli borta, hur sorgligt detta än kan te sig.

I denna bestämda mening kan man säga att historien är objektiv. Men att vi är oförmögna att påverka historien är naturligtvis inte detsamma som att den är oförmögen att påverka oss, eller att vi skulle vara oförmögna att påverka det som ska ske i framtiden under det att vi själva förvandlas till historia. Tvärtom påverkas vi hela tiden av det som har varit, via våra direkta minnen av historien och via de artefakter i

2 Nilsson, s. 74.

3 Bruno Latour, *Science in Action: How to Follow Scientists and Engineers through Society*, Harvard University Press: Cambridge (MA), 1987.

4 Judith Butler, *Bodies that Matter: On the Discursive Limits of "Sex"*, Routledge: New York, 1993.

5 Umberto Eco, *Interpretation and Overinterpretation*, Cambridge University Press: Cambridge 1992. Se också Arne Jarrick, "Textual Analysis in the History of Mentalities – Its External and Internal Problem of Representativity", i Dag Prawitz m.fl. (red.), *Meaning and Interpretation*, Stockholm, 2002.

6 Eva Gothlin, ledare i *Genus* nr 3 1999, s. 2. Alla följande citat ur Gothlin från samma källa.

form av texter och föremål som finns kvar från det förflutna i vårt nu. Och eftersom minnet kan svika oss, eller vi svika minnet om det passar oss, och artefakterna kan vara ofullkomliga som vittnesbörd eller till och med vilseleda oss om det som varit, riskerar varje betraktelse över historien att vara mer eller mindre felaktig. Men i så fall kan den också vara mer eller mindre riktig, vilket åter bara kan erkännas om man erkänner historiens objektivitet.

Nu kunde man dock säga att denna historiens objektivitet samtidigt innebär att den inte finns över huvud taget, i varje fall i den mån som ordet betecknar det som har funnits och inte längre är. Vad som finns är en mängd föreställningar om historien, i allmänhet byggda på övertygelsen att den har funnits. Det är därför det är nödvändigt att skilja på historien och våra föreställningar om den, och det är därför som det är så vilseledande att hävda den postmoderna frasen att historiska påståenden måste vara självrefererande.

OM DET ALLTSÅ ENLIGT ovanstående enkla resonemang ter sig naturligt att skilja våra föreställningar från det vi föreställer oss, är det samtidigt mindre klart om allt vi föreställer oss måste karakteriseras som mer eller mindre osäkra tolkningar eller om vi emellanåt också kan tillåta oss att konstatera fakta.

Först fanns inga fakta i den postmoderna konceptionen av världen, bara tolkning. Sedan har detta dock blivit mindre sant – om uttrycket sant kan tillåtas passera. Som en följd av konfrontationen med den svårförnekade omständigheten att nazisternas judeutrotning verkligen inträffade, har några av dagens skeptiker nämligen på nytt börjat använda sig av den tidigare så kraftfullt avvisade distinktionen. I skruvat und-

Är någon bild sann? Enligt postmodernismen är allting tolkning och ingen tolkning är mer sann än någon annan. "Warp" av Graham Dean.

Foto: Corbis/Scanpix

vikande vändningar erkänns numera alltsomoftast att vissa obestridliga basfakta ändå måste undantas från påståendet att allt är tolkning. Jag har själv blivit bemött på detta vis i en debatt som fördes i *Svenska Dagbladet* för några år sedan.⁷ Att särskilt Förintelsen anses höra dit, implicerar att den sorterar under lagar som inte gäller för andra fenomen i världen. För övrigt skulle det vara som förut: Vi kan ingenting veta, bara gå runt i en självrefererande ring av tolkningar.

Som jag ser det är det en absurd tanke att Förintelsen skulle ha haft särpräglade epistemologiska kvaliteter, fränsett det självmotsägande för en postmodernist i att över huvud taget göra sådana distinktioner. Jag har ett annat förslag om hur det förhåller sig med relationen mellan att tolka och att konstatera fakta, ett förslag som inte kräver att man gör undantag för vissa händelser.

ATT TOLKA ÄR ATT FRÅN det som är uppenbart sluta sig till något som inte är uppenbart. Alla våra försanthållanden är ytterst följderna av tolkningar, ty det vi tycker är uppenbart är i sin tur resultatet av en analys där något dolt har synliggjorts och fått bestämmningar. Det betyder dock inte att vi tolkar hela tiden. De påståenden som har karaktären av enkla konstateranden av fakta är sådana där det bakomliggande analysarbetet (tolkningen) redan gett vissa bestämda postulater, vilka i sin tur gett oss bestämda förväntningar som uppstår i samband med viss varseblivning.

Låt säga att jag börjar fundera lite över ett fynd av en samling överväxta stenar i skogen. Eftersom det inte är omedelbart uppenbart för mig vad jag ser sätter tolkningen i gång, såvida jag inte omedelbart ser till att tappa intresset för ste-

⁷ Håkan Arvidsson, "Historiker måste konfrontera då med nu", *Svenska Dagbladet* 19 augusti 1999.

narna. Kanske kommer jag fram till att det måste vara ett röjningsröse. Vore jag arkeolog skulle jag inte behöva fundera utan se det direkt. I ena fallet tolkning, i andra fallet konstaterande av fakta, men ytterst ett konstaterande som inte hade varit möjligt utan en föregående tolkning. Om nu någon fräsch och stridslysten arkeolog mot förmodan plötsligt ifrågasatte detta konstaterande, skulle det omedelbart framstå hur tolkande även detta faktum varit i begynnelsen, inte minst därför att det skulle framtvinga ett förnyat tolkningsarbete. Så när vi känner igen oss tolkar vi inte (i stort sett), men när vi inte känner igen oss gör vi det, vilket antyder att inga konstateranden är slutgiltiga. I bästa fall ger tolkningar nya insikter, medan de i sämsta fall bara innebär en reduktion av det obekanta till det redan bekanta.

Det kontroversiella ligger alltså inte längre i att skilja mellan fakta och tolkning, utan i att hävda att vissa tolkningar är bättre än andra tolkningar. Bättre, det vill säga sannare.

Och ändå. Ändå går det inte att frigöra sig från känslan att dagens postmoderna skeptiker skulle ha ganska lätt att till exempel avvisa de amerikanska kreationisternas tolkning av arternas (bristande) utveckling. Åtminstone inför sig själva. De skulle säkert inte heller ha några svårigheter med att ta avstånd från den tolkning Emanuel Swedenborg vid 1700-talets slut framförde som förklaring till den obestridda landhöjning som på den tiden snarare troddes vara "wattuminskning", den att det var syndafloeden som fortfarande höll på att dra sig tillbaka. Och handen på hjärtat: Vilken nutida relativist skulle inte med lätthet avfärda tron på häxor och troll, eller på människors förmåga att lämna kroppens hamn, tränga sig ut genom kvisthål i väggen och flyga till något någonstans beläget Blåkulla? Och så vidare. Men om sådana gamla tolkningar kan avföras som felaktiga, kan väl också nya göra det? Så hur kontroversiellt är det egentligen att bejaka valet mellan sanna och osanna tolkningar av verkligheten?

INFÖR EXEMPLEN OVAN torde det vara svårt att vidhålla en radikalskeptisk hållning, och allmänt talat förefaller det mycket svårt att vara verksam inom vetenskapen och att samtidigt i praktiken avvisa den – lika svårt som att leva i världen och förneka att den finns. Men om postmodernismen förflyktigas inför förhållanden som ingen tycks vilja bestrida, varför då ägna sådan möda åt att kritiskt granska den? Är det inte en överloppsgärning?

Nej, det är det inte, ty även om de flesta historiker i sin dagliga gärning arbetar som om det vore möjligt att komma underfund med de verkliga förhållandena i det förflutna, bidrar den postmoderna retoriken ändå till ett slags lättsinne i tanke och arbete i de lägen där det är fördelaktigt att vara lättsinnig. Det är där faran ligger. Skulle det inte gå att demonstrera giltigheten i den egna hypotesen, kan man alltid luta sig mot tanken på att historieforskningen ändå bara är en form av berättelse, av fiktion. Går det inte att läsa ut något förväntat ur materialet, är det alltid möjligt att skriva in det där, eftersom det ändå är det som postmoderna historiker anser att alla gör: skriver in sig själva och sin tid i texten. Kanske gör det inte så mycket att tumma lite på sanningen, eftersom sanningen ändå inte finns (om det nu går att tumma på det som inte finns) och all historia är ideologisk och varje generation därför ändå skriver historien på nytt i enlighet med sin kulturspecifika ideologi. Och blablabla och medmeramedmera.

Att de postmoderna fraserna tumlar runt i forskarsamhället som ett slags lösenord på seminarier och så, gör i och för sig inte så mycket – utöver den irritation de väcker. Fördärvet börjar först när fraserna bidrar till att erodera allvaret och noggrannheten i det historievetenskapliga arbetet.

Mest allvarligt är det naturligtvis då en kunskapsrelativistisk och konstruktivistisk hållning drivs så långt att den blir en modell för all betraktelse och ställer sig i vägen för öppenhet och strävan till förutsättningslöshet. Och den som helt har svalt idén att historie(forskning)en är en berättelse, kan i likhet med berättaren tillåta sig att fylla i och dra ifrån utan att

låta sig hämmas av skillnaden mellan dikt och verklighet. Varför skulle hon göra det, om hon samtidigt anser att skillnaden själv är en chimär?

FÖR ATT NÅGOT illustrera mitt resonemang ska jag göra några turer till idé- och lärdoms historikern Karin Johannissonns forskning. Hon är en av våra skickligaste, mest ansedda och inflytelserika historiker; hon är en forskare som i årtionden bedrivit sitt värv med det ansvar som fordras av den som vill gälla för att vara företrädare för en vetenskaplig verksamhet. Såväl hennes studie om den animala magnetismen som studien om den politiska aritmetikens (statistikens) framväxt är väl genomförda och perspektivgivande idéhistoriska arbeten. Även *Den mörka kontinenten* – om kvinnan och den medicinska vetenskapen decennierna runt år 1900 – är ett välgjort och ögonöppnande bygge.

I sina senaste arbeten har Johannisson dock börjat svikta genom att i sin vetenskapliga praktik ge efter för sitt konstruktivistiska eller relativistiska program. I sin installationsföreläsning från 1997 leker hon med flertydigheten i ordet historia, genom att i likhet med andra postmodernt orienterade historiker blanda samman historien med idén om historia:

Historikern registrerar inte historien; hon berättar den, innesluter den i sin tolkning, dvs. skapar den.

Historikern som skapare av historia? Det låter utmanande. Det betyder en förflyttning från föreställningen att historien kan avläsas med källkritiska metoder (på samma sätt som naturvetenskapen avläser naturen) – men också från att den tolkas/rekonstrueras med hjälp av inlevelse – till att den nygestaltas, dvs. medvetet underordnas föränderliga tolknings- och berättelsemönster.⁸

Det är uppenbart av stycket ovan att Johannisson vet att det är en homonym hon leker med, och att historien – det som har varit – egentligen inte blir annorlunda av att historikerna nygestaltar den, gör nytolkningar av det som har varit. Men varför mystifierar hon i så fall denna lika nödvändiga som enkla skillnad? Vad betyder det att nygestalta historien om inte att uppföra den på nytt? Göra om den, med enklare ord? Är det inte just att ge den en ny tolkning? Vad har detta i så fall med gestaltning att göra?

Det Johannisson i bästa fall verkligen säger är en självklar sanning: Människor gör sig olika och med varandra stridande föreställningar om världen, och dessa föreställningar ändrar sig med tiden. Att olika uppfattningar om denna världs förflutna ändrar sig kallar hon med ett poetiskt ord för nygestaltning. Men det finns inga goda skäl för att skjuta in ett ord som signalerar att vi skulle befinna oss i fiktionens och inte i vetenskapens värld, att därför ingen gestaltning kan anses bättre än någon annan.

Sådan indifferens är beklaglig, bland annat därför att den i praktiken är omöjlig att hålla fast vid, samtidigt som den ändå tenderar att bryta ned historikernas seriösa ansvar för sina påståenden och tolkningar. Att envist nöta in att det är berättelser och gestaltningar vi håller på med och inte försök till trovärdiga rekonstruktioner, riskerar att ge historikern känslan av frihet att påstå vad som helst.

Man kan avläsa sådana tendenser i Karin Johannissonns senaste publikationer. Jag ska ge ett exempel, hämtat ur kapitlet om smärtan i hennes omtalade bok *Kroppens tunna skal*. Utöver att vara en "förmimelse eller fysiologisk-biologisk reaktion" finns smärtan inte, utom som en ständigt föränderlig kulturell konstruktion. Inget i upplevelsen av smärta är tidlöst. Det är tesen. "Smärtan är inte tidlös, kulturlös", skriver Johannisson och fortsätter med påståendet att först med den kulturellt uppkomna tesen att smärtan var möjlig att undvika blev den "outhärdlig". Hon hävdar att avskyn för "smärta [...] blev [...] en historisk konstruktion" först till följd av upplysningstidens tes att den var oacceptabel.⁹

⁸ Karin Johannisson, "Humaniora, humanism, historia", *Lychnos*, 1998, s. 183.

⁹ Karin Johannisson, *Kroppens tunna skal. Sex essäer om kropp, historia och kultur*, Norstedts: Stockholm, 1997, s. 70.

Det kan inte förnekas att specifika såväl personliga som kulturella omständigheter kan göra att samma nervretning ger varierande utslag i form av skilda smärtupplevelser. Jag vet det av egen erfarenhet. Ändå är Johannisson's resonemang i grunden orimligt. Skälet är att smärta är ett tidlöst instrument för överlevnad, även om det går att fostra människor till att uthärda den. Människorna skulle lika lite som de andra djuren klara sig utan förmågan att lida, ty om nervretningen inte gav sig till känna som upplevelse av smärta vore den meningslös som skyddsmekanisk. Det är just på grund av att människorna är känsliga för smärta som de genom hela sin historia har utsatt varandra för smärta då deras behov och intressen har kolliderat. Det är naturligtvis också detta som har gjort att förmågan att uthärda har anmält sig som en i vissa lägen bättre metod för överlevnad än den att skrika ut hur ont det gör.

LÄGG MÄRKE TILL ordet *uthärda*. Så snart man använder just det ordet har man också medgivit att det finns något som kan uthärdas: i det här fallet smärta. Man finner gott om sådana mer och mindre underförstådda medgivanden i texten. Så återkommer Johannisson flera gånger till smärtans skiftande uthärdlighet eller till de skiftande medel som har använts för att komma tillrätta med den. Till exempel säger hon att alkohol länge var "det enda tillgängliga sättet att döva smärta", och på ett ställe talar hon om iscensättningen av tortyrscener som ett sätt att få betraktaren att "alienera sig från smärta" och minska dess "hotfullhet".¹⁰ Johannisson nämner också tortyren, utan att ändå integrera denna uråldriga och till synes hopplöst tidlösa företeelse i sitt resonemang om smärta. Om smärtan vore en tidsbunden upplevelse, till och med en modern uppfinning, varför har då tortyren använts så länge? Vore det inte värt att på allvar ta in i betraktelsen att tortyren är ett instrument för att framkalla smärta och på så sätt framtinga (sanna eller falska) bekännelser?

Johannisson's framställning är interfolierad med en hel serie bilder av marterade kroppar från olika perioder i det förflutna. Två av dessa föreställer operationer, kirurgiska ingrepp. Båda är hämtade ur Guihelmius Fabricus Hildanus arbete *Opera observationum medico-chirurgicarum*, publicerat år 1646, alltså långt före den påstådda så kallade uppfinningen av den moderna smärtan.¹¹ Även om det inte går att utläsa ur patientens ansiktsuttryck eller kroppshållning hur ont det gör, är det uppenbart att denne hålls fast medan operatören sågar i hans ben vilket därefter ersätts med en benprotes. Varför behövde mannen fasthållas, om inte för den svåruthärdliga smärtans skull, såsom också tortyroffer alltid har fasthållits? Har Johannisson ställt sig den frågan? Varför ser hon i så fall inte detta uppenbara?

Min misstanke är att det beror på en överlagd konstruktivistisk förståelse (eller fördom) som tycks göra henne blind för uppenbara motinstanser till den smärteori hon har valt.

SÅDANT ÄR MITT EXEMPEL och sådan är den värdering jag gör av Karin Johannisson's diskussion om smärtan. Naturligtvis kan jag ha fel. Man har ju inte rätt bara därför att man tror att det finns något som är rätt. Att söka sanningen är inte alltid att finna den, vilket inte hindrar att den kan finnas ändå, i likhet med den blöta tvålen som väl finns trots att den ständigt glider ur handen. Och jag hoppas att Johannisson i den konkreta tolkningsfrågan gör sig mödan att motsäga mig om hon anser att jag har misstagit mig.

Eftersom jag har framfört min kritik med anspråk på giltighet tror jag naturligtvis ändå att jag har rätt i min kritik, samt att det jag håller för sant är en allmän sanning. Allt annat vore själv motsägande. Den vetenskapliga polemiken skulle ju vara meningslös om deltagarna inte trodde på sanningen i sina påståenden eller om de bara trodde att de var sanna för dem själva. Då kunde vi upphöra att tala med varandra och bara vända oss inåt till oss själva, var och en i sin postmoderna pseudovärld.

**Att söka
sanningen är
inte alltid att
finna den,
vilket inte
hindrar att
den kan finnas
ändå ...**

Ta detta som en varning. Ett allmänt bejakande av en alltigenom individualiserad låtsassanning skulle bli fullkomligt nedbrytande för den vetenskapliga verksamheten. Om varje sanning vore en individuell upplevelse funnes inget att kommunicera argumentativt omkring. Det enda som skulle återstå av kommunikation vore att vi berättade för varandra om våra upplevelser och det enda sanningskravet att vår berättelse vore sann i förhållande till vår upplevelse, däremot inte längre nödvändigtvis i förhållande till några sakförhållanden som kunde skiljas från denna upplevelse. Om endast jag har tillgång till min upplevelse av en värld som jag dessutom själv har konstruerat, behöver jag inte längre de andra människorna för att få mina observationer bekräftade eller vederlagda.

Vi är inte där än, utan förhoppningsvis tvärtom på väg därifrån, mot ett slags tillnyktring efter 1980-talets postmoderna excesser. Men det är inte över helt. Därtill är det ännu alltför många historiker som slentrianmässigt ser kulturella konstruktioner i allt, om de inte, i rädslan för att påstå något om historien, flyr till ett överdrivet sysslande med "förutsättningar för sin egen professionella verksamhet", som Zygmunt Bauman nyligen har uttryckt det. Osunt många historiker väljer att skärskåda sin egen vetenskap eller vilket bruk människor gör av den, i stället för att fortsätta uppdraget att studera historien som sådan.

Så det går inte att ropa "Faran över!", och får man tro filosofen Charles Taylor understöds den här utvecklingen inom vetenskapen av stadigt fortgående individualistiska tendenser i samhället som helhet.¹²

EN AV TAYLORS UTGÅNGSPUNKTER är den moderna (västerländska) människans tro på ett individuellt livsprojekt, på sin förmåga till "självbestämmande frihet". Friheten skulle enligt detta resonemang vara den moderna människans främsta skyldighet. Om hon förut måste vara trogen Gud och husbonden etcetera, har det nu blivit sig själv hon måste vara trogen. Bara så blir hon en sann människa, enligt sitt sätt att se på sitt livsuppdrag. Implikationerna av ett sådant synsätt är en tilltagande mental upplösning av gränsen mellan individen och världen, enligt Taylor. Eftersom allt måste kunna relateras till den särpräglade individens särpräglade upplevelsefär, har världen utanför (och inne i) individen upphört att vara en för alla människor gemensam värld. Vi har inte längre något gemensamt att referera till och har följaktligen fått problem med att bli överens om vad vi varseblir. Detta äventyrar, åter, kommunikationen mellan oss: Ingen kan längre inför någon annan hävda någonting som sanning. Sanningen tenderar härmed att bli personlig. Detta skulle vara postmodernismens upphov.

Taylor's analys förefaller rimlig, även om dess sannolika giltighet begränsas till vissa skikt i vissa samhällen som karakteriseras av stort materiellt överflöd och en stor tjänstesektor. Men jag kan inte se något som skulle tvinga oss att så att säga följa med i den här utvecklingen. På längre sikt är det tvärtom ett överlevnadsvillkor att inte göra det. Om forskarna inne i vetenskapssamfundet själva upplöser gränsen mellan individ och värld, mellan observatör och det som observeras, mellan fiktion och kunskap, gör de inte bara sitt eget interna samtal mindre meningsfullt, för att inte säga meningslöst. De kommer också att nöta ned det stöd de hittills har kunnat räkna med från medborgarna i det omgivande samhället, ty varför ska dessa bidra med skattemedel till en verksamhet, vars företrädare deklarerar att de själva inte tror på vetenskapens möjligheter? Varför?

Om de inifrån de undergrävande kampanjerna dessutom ackompanjeras av allt starkare politiska och kommersiella krav på vad forskarna ska ägna sig åt och med vilka perspektiv vi ska göra det, har vi som tror på den allmänmänniska nyttan av en oberoende vetenskap mycket att försvara oss mot.

Den här essän ska ses som ett bidrag till ett sådant försvar.

¹⁰ Johannisson (1997), s. 76.

¹¹ Johannisson (1997), s. 74–75.

¹² Charles Taylor, *The Ethics of Authenticity*, Harvard University Press: Cambridge (MA) & London 1991, särskilt kap. vi.

Relativism är granne med revisionism

ESSÄ/ Vetenskaplig gränsdragning. En ny gräns har vuxit fram mellan Nord och Syd inom samhällsvetenskaperna. Medan positivismens ställning stärkts i norr har relativismen vunnit terräng i söder. **Revisionism och chauvinism ges utrymme i u-länders akademier.** Detta ger nya perspektiv på relativismens ställning i Sverige.

Den mest framträdande klyftan inom samhällsvetenskapen är den mellan den positivistiskt orienterade vetenskapsynen och den relativistiska. Mellan dessa två ytterligheter har Karl Popper etablerat den kritiska rationalismens förnuftiga ståndpunkt. Men i debatterna om vilken position som "bör gälla" nämns sällan att klyftan sammanfaller med en geografisk, ekonomisk och ämnesmässig skiljelinje. Den "rika världen i väst", i-länderna, eller de som geografiskt befinner sig på norra halvklotet, ses ofta som företrädare för positivismen. I samhällsvetenskapliga studier om dessa länder dominerar antingen det positivistiska tänkandet eller den kritiska rationalismen. I de fattiga länderna, u-länderna, länderna österut, eller de som hamnat på södra halvklotet, liksom inom ämnet "u-lands"- eller utvecklingsforskningen, är relativismen starkare representerad.

Det är ingen slump att det förhåller sig så. Snarast är det ett resultat av en till stora delar politisk konflikt i kombination med forskningens villkor i tredje världen. I Sverige fick relativismen fotfäste med hjälp av bland andra desillusionerade marxister. I tredje världen blev den stark dels för att den representerade en antikolonial agenda, dels för att de institutionella resurserna inte räckte till något mer – relativismen blev ett slags fattigmansalternativ i den akademiska världen. Om vi undersöker denna klyfta mellan positivism och relativism och hur den sammanfaller med Nord och Syd, uppstår oroande tendenser. Relativismen är möjligtvis på reträtt i väst, men i Sverige har utvecklingsforskningen inte riktigt återhämtat sig ännu. Det tycks saknas en fast grund att stå på i centrala metodfrågor. Hur viktig en sådan kan vara ser vi när

Av
Sten
Widmalm
Fil.dr i
statsvetenskap

idéer om demokratins utveckling i tredje världen urholkas inifrån eller när den chauvinistiska nationalismen tågar in på utbildningens område i fattiga länder.

I SVERIGE ÄR FÖRUTSÄTTNINGARNA för att bedriva intressanta jämförande studier i politik i dag goda från ett vetenskapsteoretiskt perspektiv. Bland samhällsvetarna, och statsvetarna i synnerhet, finns det generellt sett både en tradition av makrostudier och djupare, mer detaljerade studier om de krafter som för den politiska utvecklingen framåt. Även om till exempel spelteori och rationella aktörsmodeller ofta på ett stelbent och lite fantasilöst sätt förespråkas som teoretisk utgångspunkt av stora delar av forskarsamfundet, är klimatet trots allt tillåtande och öppet. Det kan jämföras med situationen i USA, där "hotet" mot forskningen inte längre tycks komma från relativisterna utan från rationalisterna. Allt fler upplever där hur snävt inriktade spelteoretiker tränger ut alternativa inriktningar vid institutionerna.

Så är det inte här, och ett gott forskningsklimat bör kunna bestå så länge några grundläggande gemensamma spelregler iakttas. Forskningsverksamhetens fundament har formulerats på följande sätt av statsvetaren Stefan Björklund: ett vetenskapligt påstående skall framläggas (a) offentligt för (b) granskning i sådan form att (c) dess grunder kan provas kritiskt och (d) vid anfordran kompletteras av den som lägger fram påståendet. (b) betyder att det ska finnas (minst) en opponent, (c) att inte bara slutsatser utan också teoretiska premisser och metod för datainsamling skall redovisas, (d) att respondenten skall försvara sin tes eller överge den och slutligen (e) att ingen tes kan göra anspråk på immunitet mot förnyade angrepp.¹ Björklund argumenterar

i anslutning till Popper för att det existerar en objektiv sanning men att vi som dödliga människor får hålla till godo med de "provisoriska sanningarna." Modellen bygger dessutom på att intersubjektiviteten kan upprätthållas, att vi som forskare kan kommunicera så väl med varandra, att vi i något slags grundläggande bemärkelse kan komma överens om vilket slags problem det är vi diskuterar och att man tydligt anger vilka skäl som ligger bakom valet av hypotes, vilken antingen kommer att förkastas eller behållas. Utan intersubjektivitet blir samtalet just så meningslöst som det många gånger blivit i den postmoderna debatten.

MAN BÖR DOCK SKILJA mellan den innehållsliga och den metodologiska delen i postmodernismen. När det gäller den förstnämnda har postmodernismen bidragit enormt till samhällsvetenskapen, nya områden för forskning har upptäckts och gamla har omvärderats. Det är den metodologiska delen som är bekymmersam. Den förknippas starkt med relativismen, som innebär att den vetenskapliga verksamheten inte kan syfta till sanningssökande eller objektiv kunskap. I bästa fall kan samhällsvetare avspegla inflytandet av diskurser, dominerande tankesätt inom politiken, litteraturen, konsten etcetera, som sätter upp gränser för till exempel social interaktion eller maktrelationer. Men enligt den övertygade relativisten blir även diskurstolkningen i grund och botten främst en avspeglning av forskarens personlighet. Detta förhållningssätt förklarar varför så många "forskare" inom samhällsvetenskapen under 1980- och 1990-talet producerade skrifter där texten i sig, ordlekarna, symbolspråket och referenser till skönlitteratur snarare än vetenskapligt genomförda undersökningar var målet för verksamheten, även

¹Stefan Björklund, *En författning för disputationen*, Uppsala: Acta Universitatis Upsalien-sis, 1996, s. 110.

om man studerade konkreta frågor om maktrelationer inom politiken. För vissa forskare kom studieobjektet under relativismens höjdpunkt till slut att främst utgöras av forskaren själv.

För vissa delar av feminismen blev relativismen på sätt och vis en fälla som nog hållit tillbaka ämnets utveckling. När den positivistiska vetenskapssynen kopplades till en manlig struktur blev det naturligt att inta en relativistisk inställning av ideologiska skäl. Åtskilliga feministiska författare gick vilse genom att anamma postmodernismens och relativisternas oläsliga diskursanalyser. Det vetenskapliga tänkandet som i sin ideala form är könsneutralt kastades ut med badvattnet. Hoppet sattes till en "ny metod", medan energin snarare borde ha ägnats åt att bekämpa patriarkatet med dess eget vapen: vetenskapen. Den feminist som behärskar metoderna för att mäta till exempel löneskillnader och ojämlikhet är definitivt en farligare motståndare för patriarkatet än den som citerar franska postmodernister.

OM RELATIVISMEN utgjorde ett villospår för några feminister så blev den en räddningsplan för marxister när tiderna blev kärva. Under åttiotalet fick studier om statens roll för den politiska och ekonomiska utvecklingen allt större utrymme. Inom statsvetenskapen kom vändningen starkast att symboliseras av Theda Skocpol's bidrag i *Bringing the State Back In*.² För att förstå hur samhällen utvecklas gick det inte bara att betrakta staten som ett resultat av de ekonomiska drivkrafterna, vilket var gängse uppfattning i den marxistiska synen. Skocpol och hennes efterföljare visade tydligt hur det i själva verket ofta är staten som autonomt driver utvecklingen. I den politiska verkligheten var det murens fall och Sovjetunionens upplösning som drev marxister allt längre ut i periferin.

Det är viktigt att komma ihåg att marxismen fram till slutet av åttiotalet inte bara hade ett starkt inflytande inom delar av den svenska samhällsvetenskapen. Inom utvecklingsforskningen eller ämnet u-landsstudier utövade den ett närmast hegemoniskt inflytande. När samhällsvetare med antingen den kritiska rationalismen eller positivismen i bagaget, och en forskningssyn enligt vilken staten ställs i centrum, började ta sig in och röra om i utvecklingstänkandet orsakade det en kris för marxismen. De gamla perspektiven utmanades med hjälp av systematiska, jämförande, empiriska studier, grundade på utvecklade metodologiska idéer.

Det var då åtskilliga marxister tog sin tillflykt till relativismen. De hävdade att "mätningar" och diskussioner om "orsakssamband" inte var intressanta eller relevanta; de representerade främst subjektiva och underliggande åsikter hos författarna själva. I värsta fall kom de icke-relativistiska synsätten att beskrivas som nykoloniala (vi känner igen resonemang från feminismen ovan där positivismen betraktades som patriarkal).

Sålunda var det för tio år sedan politiskt inkorrekt att uppträda som statsvetare inom fältet för u-lands- och utveck-

Historisk revisionism. För att försöka etablera en länk mellan Harappa- och Rigvedakulturen förfälskade indiska forskare ett harappasigill, vilka typiskt brukar avbilda enhörningstjurar (bild 1). Normalt brukar en skiljelinje mellan de två kulturen sägas vara att hästar endast förekom i Rigvedakulturen. Ett avbrutet Harappasigill (bild 2) daterades så att tjuren skulle likna en häst (bild 3).

lingsforskningen i Sverige om man inte var postmodernist och relativist. Under några år i början av nittiotalet bevisade jag ett flertal utvecklingsorienterade konferenser i Sverige och Danmark där alla slags jämförande studier, eller undersökningar som syftade till att påvisa orsakssamband i den politiska utvecklingen, mötte ett starkt motstånd. Vid en utvecklingskonferens i Lund tog en professor från Roskilde universitet bort ett par uppsatser därför att de hade ett "förklarande perspektiv" och således "inte passade in."

Så illa är det dock inte längre. Vid konferensen "Fattiga och Rika" i Lund i januari i år, anordnad av Lunds universitet i samarbete med Sida, kunde man åter ta pulsen på utvecklingsforskningen. Från hela landet samlades utvecklingsforskare, och flera av "relativisterna" som var med för tio år sedan tycktes nu ha hamnat på defensiven. På utvecklingsseminarierna dominerar i och för sig en generell skepticism mot alltför ambitiöst tilltagna "förklaringar" eller jämförande studier. Men få vågar protestera alltför högljutt när

någon nu tar ordet "förklaring" eller "kausalitet" i sin mun. Ett viktigt skäl till detta är att födkroken riskerar att försvinna; anslagsgivare står sedan länge helt enkelt inte ut med "introverta navelskådningsövningar", som en Sida-anställd uttryckte det.

Emellertid har frånvaron av motstånd mot "förklarande perspektiv" inte fyllts av något särskilt nytt ännu, det är snarast ett slags vakuum som har uppstått. En stor del av de forskningsprojekt som presenterades vid "Fattiga och Rika"-konferensen visade sig vara metodologiskt svagt underbyggda. Troligtvis är detta ett direkt resultat av relativismens tidigare inflytande, när till exempel undervisning i metodfrågor främst innebar att man fick lära sig att det gick bra att göra lite som man själv ville, så länge man aktade sig för att hävda något dramatiskt om sakhållanden. Och om den största bristen hos många av utvecklingsforskarna i Sverige i dag är avsaknaden av vetenskapliga metodkunskaper, har vi minst av det som tredje världens har störst behov av. För det är när vi

2 Peter B. Evans, Dietrich Rueschmeyer och Theda Skocpol, *Bringing the State Back In*, Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

breddar perspektiven och tar en titt på forskningen om tredje världen och i tredje världen, som vi ser tydligast varför vi åtminstone behöver den kritiska rationalismen som grund att stå på när det heter till.

JAG SKALL GE TVÅ aktuella exempel som tydligt visar konsekvenserna av en relativistisk vetenskapssyn och hur den kan uppträda i tredje världens sammanhang. Det första exemplet berör demokratiforskningen och det andra handlar om vilka texter som till slut hamnar i skolböckerna.

I debatter om tredje världen dyker inte sällan argumentet upp att den demokratiska modellen, och särskilt skyddet för mänskliga rättigheter, främst är en västerländsk, politisk konstruktion som påtvingas länderna i tredje världen utan att de egentligen är tänkta att ge särskilt mycket makt till folket. Det är väl knappast förvånande att man finner en skepsis mot propagerandet för demokratiska principer när så många demokratier fungerar bristfälligt, särskilt på södra halvklotet. Själva ordet demokrati riskerar dessutom att nötas ner helt till exempel genom USA:s förkunnanden att invasionen mot Irak var nödvändig för att skydda demokratiska rättigheter och avvärja hotet om krig med massförstörelsevapen, när USA samtidigt i Sydasiens har sin främsta samarbetspartner i Pakistan, som de facto är en militärdiktatur som framställer kärnvapen i stor omfattning. Men bara för att den politiska retoriken och verkligt förd politik inte står i samklang bör forskare inte nödvändigtvis dra slutsatsen att skillnaden mellan auktoritärt styre och demokrati inte är så stor. Men detta är så fel man kan hamna.

Ett exempel är Ayesha Jalals bidrag om demokrati och auktoritärt styre i Sydasiens som fått stort genomslag. Jalal tar upp den centrala frågan om varför Indien och Pakistan utvecklats så olika trots sin gemensamma bakgrund som brittisk koloni. Men hennes bok *Democracy and Authoritarianism in South Asia* innehåller en paradox. Å ena sidan tar författaren fram en mängd olikheter mellan länderna som är särskilt intressanta som förklaringar till att Indien i stort sett varit en fungerande demokrati sedan självständigheten, medan Pakistan, förutom några misslyckade demokratiska mellanspel, varit en militärdiktatur. Här kommer maktbasen för de konkurrerande Indian National Congress och Muslim League in tillsammans med andra institutionella och ekonomiska förutsättningar. Men trots allt, hävdar Jalal, är det inte de empiriska skillnaderna som är det viktigaste i analysen. I stället är det vagheten i gränsen mellan auktoritärt styre och demokrati som hon vill betona. När man ser på politiska strävanden på lokal nivå så är det, enligt Jalal, "liten kvalitativ skillnad mellan det formellt demokratiska Indien och det militärt dominerade Pakistan".³ Jalal anger ingen metod för hur hon når denna slutsats. Det finns ingen särskild argumentation om vad som utgör demokratins kärna i boken.

Man skulle kunna säga att Jalal ger ett kluvet intryck: ibland resonerar hon som en kritisk rationalist, men lika ofta intar hon den relativistiska positionen. Delar av boken innehåller historieskrivning som är lätt att följa och bitvis vittnar om en mycket skarp iakttagelseförmåga. Å andra sidan faller språket in i den trista postmoderna tradition, i vilken det mest används för ekvilibristiska utsvävningar utan analytiskt innehåll. Svaret på frågan varför Indien och Pakistan utvecklats så olika blir till stor del att frågan är fel ställd, eftersom skillnaderna bara legat på ytan och/eller eftersom distinktionen mellan auktoritärt och demokratiskt är så otydlig.⁴ Detta budskap är naturligtvis svårsmält för de indier som troget röstat i alla val sedan femtiotalet – valdeltagandet där är mycket högre än i till exempel USA. Det är svårsmält för dem som straffades hårt i alla revolter och protester mot den brittiska överhögheten såväl som för de fattiga medborgare som med valsedlarna nyligen gjort vad som var otänkbart för tio år sedan: att tillsätta en lågkastig kvinna som regeringschef i Indiens största delstat (med en befolkning jämförbar med Brasilien).

Jalals framställning är bara ett exempel på hur konturlös den akademiska debatten om utvecklingen i tredje världen kan bli och vad som kan tillåtas utan någon systematiskt upplagd forskningsmetod. Jalal visar en klar förkärlek för den postmoderna traditionen och antar en relativistisk ståndpunkt i synen på metod. Det öppnar, som exemplet visar, för att skillnaden mellan auktoritärt och demokratiskt kan flyta ihop. Konsekvensen av detta blir att forskaren inte kan försvara det politiska systemet i Indien mot det i Pakistan. Dessutom kan en sådan forskare inte effektivt angripa till exempel ett uttalande från president Bush när han påstår att invasionen mot Irak skedde för att försvara demokratin, eftersom forskaren inte själv tycks anse att det är viktigt att veta var gränsen mellan demokrati och diktatur går (eller om det alls finns någon gräns).

Poängen är här inte att forskarens främsta uppgift alltid behöver vara att försvara demokrati som samhällssystem. Argumentet är snarare att man som forskare måste ha så pass bra analytiska redskap att det är möjligt att forska om och skilja mellan demokrati och auktoritärt styre, annars tillför vi som forskare inget till samhället. Och här kommer vi tillbaka till att den kritiska rationalismen tillåter att vi kan se skillnaderna. Relativismen medger det inte.

SOM STEFAN BJÖRKLUND påpekar kan det relativistiska perspektivet öppna för vad som helst. Ingen historieskrivning kan ju bedömas som ohållbar om allt är tillåtet. Eric Hobsbawm har vid ett flertal tillfällen påpekat att även om vi bör förhålla oss kritiska gentemot historiska "sanningar", så är det relativismen som är mest hotfull, eftersom den öppnar dörren för till exempel historisk revisionism. Ett känt exempel är David Irvings förnekande av judeutrotningen under andra världsk-

kriget. I Indien finner vi ett besläktat fenomen i den hinduiska nationaliströrelsen, *hindutva*, och dess kampanjer för att skriva om skolböcker i Indien så att de harmoniserar med den hinduiska mytologin.

För ett par år sedan blev boken *The Deciphered Indus Script* av "historikern" N.S. Rajaram och skriftforskaren Natwar Jha uppmärksammas både i och utanför Indien.⁵ Inte nog med att Rajaram och Jha hävdade att man äntligen lyckats knäcka och tyda större delarna av Induskulturens texter (Induskulturen, även kallad Harappakulturen, blomstrade ungefär 2500–1700 f.Kr.). Författarna hävdade dessutom att man lyckats tolka texter från ungefär 3500 f.Kr. och att dessa bar referenser till den vediska religionens grundtexter Rigveda, alltså ungefär 2000 år före den tid då hymnerna som utgör Rigveda normalt anses ha tillkommit. Som grädd på moset hävdade Rajaram och Jha även att ett arkeologiskt fynd från Harappakulturen, ett sigill, hade en häst avbildad. Normalt anses det vara ett bärande skilletecken mellan Harappa- och Rigvedakulturen att det förekom hästar under den senare, men inte under den förra. Med dessa och flera andra rätt knepiga resonemang försöker författarna etablera en "saknad länk" mellan Harappakulturen och Rigvedakulturen. Dessutom hävdade Rajaram och Jha att de lyckats dechiffrera Harappakulturens språk och att detta var gammalvedisk sanskrit. Mot bakgrunden av dessa "bevis" skulle den vediska kulturen som innehåller hinduismens rötter hamna i helt annan dager. Rajaram och Jhas slutsatser är hisnande: den vediska kulturen är egentligen mellan 5000 och 6000 år gammal, vedisk sanskrit är inte som man tidigare hävdade en import någonstans från området norr om dagens Iran utan en inhemsk produkt, dagens hinduer härstammar inte från något främmande folk. Således uppfyller Rajaram och Jha ett slags historisk utopi eller dröm för hindutvarörelsen. Enligt deras historieskrivning är hinduerna Indiens ursprungsbefolkning och alla andra religioner och folk bör betraktas som ett slags inkräktare, särskilt muslimer och kristna.

Rajaram och Jhas försök att skriva om historien drog snabbt på sig kritik, bland annat från Michael Witzel, professor i sanskrit vid Harvard University, och Steve Farmer, som disputerat vid Stanford. I en synnerligen välskriven och avslöjande artikel i den populära och seriösa indiska tidskriften *Frontline* plockade Witzel och Farmer isär samtliga av Rajaram och Jhas försök att förändra synen på rötterna till den vediska kulturen.⁶ De visade att texttolkningarna byggde på grundlösa antaganden, i bästa fall något slags gissningar och i sämsta ren påhitt. Sigillet som skulle föreställa en häst från Harappakulturen visade sig till exempel vara ett avbrutet sigill föreställande en enhörningstjur, vilka var vanligt förekommande under Harappakulturen. Att Rajaram får det att se ut som en häst beror bland annat på att bilden i deras bok är manipulerad, eller "computer enhanced" som Rajaram och Jha själva valt att kalla det.

3 Ayesha Jalal, *Democracy and Authoritarianism in South Asia*, Cambridge: Cambridge University Press, 1995, s. 199 (min översättning).

4 Jalal, a.a., s. 3–4.

5 N. Jha och N.S. Rajaram, *The Deciphered Indus Script: Methodology, readings, interpretations*, New Delhi: Aditya Prakashan, 2000.

6 Artikeln kan läsas på nätet. Gå till <<http://www.flonnet.com/>>. Artikeln är publicerad i volym 17, nr. 20 (Sep. 30–Oct. 13) 2000. Där återfinns även ett viktigt inlägg i debatten av den indiska historikern Romila Thapar där Hindutvarörelsens historiesyn diskuteras.

Det blir till slut inget kvar av kopplingen mellan Harappa och Rigvedakulturen, men Witzel och Farmer stannar inte där. De får hjälp av den världsberömda indiska historikern Romila Thapar att avslöja kontexten i vilken Rajaram och Jha verkar. *The Deciphered Indus Script* är en del av den hinduiska, chauvinistiska nationaliströrelsens kampanj för att skriva om Indiens förhistoria så att den passar en idealbild. Där utgörs Indien av ett land (inte som nu splittrat mellan Pakistan och Indien), ett folk (inte som nu då Indien hyser både muslimer och kristna), samlat under ett gemensamt styre som är hinduiskt.

Av artiklarna i *Frontline* framgår det att Rajaram är något av en frontfigur i hindutvarörelsen och han tar inte kritiken från ett par västerlänningar allvarligt. Han säger att han har sina bevis säkrade med sina egna metoder. Han hävdar också att kritiken mot honom bottnar i en avundsjuka och framför allt i ett slags

nykolonialism. Däri inbegrips även det vetenskapliga tänkandet. Rajaram är relativist och revisionist. Och just nu är det krafter som Rajaram som har det politiska initiativet i Indien. I snart varenda delstat utkämpas en strid om vad som skall stå i barnens skolböcker. Och för tillfället ser det ut som om hindutvahögern är mycket framgångsrik i att etablera till exempel Rajarams historiesyn. I Indien stämplas forskare som ifrågasätter hindutvarörelsens version av historien som opatriotiska och illojala. Och för att hålla västerländska forskare ute från debatten har BJP-regeringen nyligen utfärdat direktiv som säger att allt utbyte mellan indiska universitet och forskare med omvärlden får ske endast om tillstånd utfärdats av utbildningsdepartementet eller inrikesministeriet.

ATT DET DYKER UPP historieförfalskare är ju i sig inget unikt för Indien eller tredje världen, exemplet Irving är bara ett

bland många i Europa. Den stora skillnaden är att man i tredje världen har en sämre beredskap och kapacitet för att hantera de fall som dyker upp. Harappafallet är ovanligt såtillvida att det blev så omdiskuterat. Ett skäl till detta var att kritiken i stor utsträckning formulerades av forskare utanför Indien, vilket kan betraktas som symptom på ett större problem. Att relativismen har starkt fotfäste i tredje världen beror både på inhemska och yttre faktorer. Den akademiska verksamheten i många utvecklingsländer är i hög grad politiserad. Universiteten fungerar inte tillräckligt bra som skola i kritiskt och systematiskt tänkande. Det är delvis ett resursproblem, vars effekt förstärks av de rikare ländernas konkurrenskraft. De forskare som gör gott bruk av vetenskapliga metoder sugns snart upp av västländerna, främst USA. Varför utvecklingsforskningen i Sverige så länge präglades av relativismen är det däremot svårare att hitta en ursäkt för. ■

Sanningen finns men frågan är hur

ESSÄ/ Filosofernas sanningar. När en filosof ställer frågan om sanningen är problemet sällan om den finns eller inte. I stället är ett första problem innebörden av att något är sant. Ett andra problem gäller vad som kan vara sant. I denna diskussion har inte mycket bränsle tillförts av de postmoderna tänkarna.

Sanning är ett hett filosofiskt tema, och har varit det länge. Begrepp som sanning och mening har varit problematiska i den filosofiska diskussionen åtminstone alltsedan Kant med sin så kallade kopernikanska vändning ställde många tidigare föreställningar om kunskap på huvudet. Kant sågs ha visat att kunskap inte uppstår genom att förståndet söker anpassa sig till objekten, utan genom att objekten anpassar sig till förståndet.

Detta låter onekligen problematiskt. Ett sätt att försöka få grepp om vad det är som är på tapeten är att fråga vad sanning och mening egentligen är för något. Vad är det för verklighet vi talar om med hjälp av vårt språk? Vad för slags mening har våra satser, när är de sanna och vad innebär det att de är sanna?

Sanning och mening har inte bara problematiserats utan har också ifrågasatts på olika sätt. En fråga gäller vilka delar av språket som begreppen är tillämpliga på; kanske är moraliska påståenden varken sanna eller falska utan mer att likna vid känslouttryck såsom Axel Hägerström hävdade. Och hur är det med naturvetenskapliga satser, kanske är de bara mer eller mindre användbara verktyg? Vissa filosofer som kallar sig minimalister eller deflationister har velat trivialisera sanning och mening, och hävdade att begreppen helt felaktigt tilldelats en central, filosofisk roll. Andra har tvärtom menat att begreppen är oundgängliga om vi ska kunna göra reda för vår användning av språket och vad det är vi talar om med dess hjälp.

Den så kallade postmodernism som uppstått under de senaste decennierna är en röst i denna filosofiska diskussion. Men det är en ganska svag röst, som inte i någon högre grad lyckats inta den filosofiska scenen, även om den gjort sig mycket hörd på

Av
Dag
Prawitz
Professor i
teoretisk filosofi

många håll utanför filosofin. Det finns förstås även etablerade filosofer som är bekännande postmodernister och filosofiska miljöer som influerats av postmodernistiska tankegångar. Men i förhållandevis liten utsträckning har fackfilosofin tagit någon notis om postmodernismen. Man kan fråga sig varför postmodernism inte ens är ett tema på de flesta filosofiska seminarier, när nu så många andra humanistiska och samhällsvetenskapliga miljöer sägs ha blivit dominerade av postmodernistiska synsätt. Jag tror att svaret står att finna just i denna livliga diskussion om sanning och mening som pågått sedan länge inom filosofin. Postmodernismen håller grovt uttryckt sanning för något subjektivt och förnekar blankt att det alls finns något sådant som objektiv sanning och mening. De postmodernistiska tongångarna kan ha beröringspunkter med Kants kopernikanska vändning och kan påminna om vad sådana ledande filosofer under 1900-talet som Ludwig Wittgenstein, W. V. Quine och Michael Dummett har sagt. Men de diskussioner som sådana filosofer har initierat förefaller så mycket rikare. Postmodernismen tycks helt enkelt inte ha tillfört något väsentligt nytt bränsle till en redan pågående filosofisk diskussion.

Jag ska belysa detta genom att återge några inslag i denna diskussion. Men låt mig först säga att en filosof som är förtrogen med den inkoherens som de flesta former av skepticism och relativism lider av heller inte gärna kan ta extrema yttringar i den riktningen på allvar. Det har ofta sagts, inte bara av postmodernister och andra i deras kölvatten, att sanning alltid är relativ till ett perspektiv, en kultur, historisk period, social klass eller liknande. Sådant tal kan stå för mycket olika åsikter, allt från den banala iakttagelsen att personer med olika perspektiv, från olika kulturer och så vidare bedömer världen på olika sätt och därför

Erfarenheten ger sanningen grund. Eftersom vi endast kan tala om vår erfarenhet av objekt kan utsagor inte sägas vara sanna oberoende av oss, enligt Kant.

Illustration: Curtis Parker/Corbis/Scanpix

också tror på skilda saker, till den halsbrytande ståndpunkten att två motsägande påståenden båda kan vara sanna. En relativism med udd måste lägga in något mer i sanning än att någon tror att så och så är sant – alla håller med om att vad vi tror är sant till stor beror på det perspektiv vi anlägger och den miljö vi befinner oss i. Relativisten måste därför göra gällande att så och så är sant relativt ett visst perspektiv, en viss kultur eller vad det nu kan vara som man vill relativisera till. Det är uppenbart inte en lätt uppgift att utveckla detta så att det blir någon substans i talet om att något är sant relativt ett perspektiv eller dylikt, distinkt från att det förefaller sant utifrån det perspektivet.

Inför den utmaningen kan relativisten välja att bli skeptiker och hävda att det helt enkelt inte finns någon sanning, vare sig objektiv eller relativ, vid sidan av det fenomenet att somligt förefaller oss sant. Bortsett från frågan vad man vill lägga in i att något förefaller sant, när det nu inte finns någon sanning, uppstår frågan vad de skeptiska utsagorna själva har för status. Är de bara hugskott eller har de några anspråk på att ha en grund? I det senare fallet finns det i alla fall när allt kommer omkring sådant som kan göra anspråk på en form av sanning. Detta sätt att fråga är ett välkänt sätt att bemöta skeptiker och relativister. Då de ogärna vill avstå från att uttala sig om de relativa sanningarna eller om icke-existensen av sanningar, ställs de inför svårigheten att förklara hur detta tal rimmar med de egna principerna.

RESONEMANGET ANTYDER också att sanning har en roll att spela i förståelsen av vad det är att hävda något. Den förste att tydligt beskriva denna roll var den tyske matematikern och filosofen Gottlob Frege som verkade vid slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. Frege är portalfiguren till 1900-talets filosofi. Han är inte bara grundläggare av den moderna logiken utan tar ett avgörande steg i den språkliga vändning som är karakteristisk för såväl analytisk filosofi som de filosofiska strömningar under 1900-talet som man kallat kontinental.

Frege urskiljer två ingredienser i de yttranden som vi uppfattar som hävdanden: dels yttrandets innehåll eller mening, som han också kallar för den uttryckta tanken, dels det han kallar yttrandets kraft, nämligen det som gör yttrandet till just ett hävdande. För att ta ställning till ett yttrande måste vi för det första förstå meningen. Att förstå meningen hos en sats som "fasaden till Stockholms stadshus är beklädd med rött tegel" är enligt Frege att veta hur det förhåller sig om satsen är sann. Meningen hos en sats är på det sättet bestämd av vad vi kan kalla dess sannings-

villkor, vad som måste vara uppfyllt för att satsen skall vara sann.

Satsens innehåll, tanken att fasaden till Stockholms stadshus är beklädd med rött tegel, är något som vi kan förhålla oss till på olika sätt: man kan hävda att det är så, fråga om det är så, beklaga sig över att det är så och så vidare. Det som Frege kallar yttrandets kraft är det i yttrandet som bestämmer hur talaren förhåller sig till yttrandets innehåll. Frege var framför allt upptagen av hävdanden, men redan Edmund Husserl, fenomenologins grundare, breddar fältet i sitt stora verk *Logiska undersökningar* och betraktade yttranden i allmänhet. Samma tema tas senare upp inom talaktsfilosofin under senare hälften av 1900-talet. Genom att variera kraften kan ett yttrande bli en fråga, en önskan, en befallning och så vidare. Sanning är nu återigen, liksom vid bestämning av mening, det centrala begreppet. Vad vi gör genom ett yttrande är nämligen strängt taget inte att förhålla oss till innehållet utan till sanningen hos innehållet: vi hävdar att något är sant, frågar om det är sant, befäller att det ska bli sant, varnar för att det kan vara eller bli sant och så vidare.

Sanning blir på så sätt ett oundgängligt begrepp i en redogörelse för språklig mening och funktion. Även i de sammanhang då vi, såsom i skönlitteratur eller vid berättande av roliga historier, inte direkt förhåller oss till sanningsvärdet hos det sagda, är sanningsbegreppet involverat i själva förståelsen av det som berättas: vi lever oss in i den litterära fiktionen eller blir roade av en historia genom att föreställa oss hur det skulle vara om berättelsen var sann.

Den nyckelroll som Frege gav sanningsbegreppet, och som en huvudfåra inom samtida språkfilosofi alltjämt tilldelar det, behöver inte vara direkt kopplad till någon särskild bestämning av vad sanning innebär. Frege själv menade att sanning inte är någonting som man kan definiera. En tongivande samtida filosof som Donald Davidson delar denna syn. Man kan ändå uppnå en bestämning av begreppet genom att ange hur det hänger samman med andra begrepp.

Ett klassiskt sätt att bestämma vad det innebär att något är sant går tillbaka på Platon och Aristoteles. De är så vitt vi vet de första att alls tilldela sanningsbegreppet en roll, nämligen den att länka ihop vårt språk eller mentala liv med världen. Det är inte förhållanden i världen som är sanna eller falska utan det vi säger eller tror om världen. Inte bara Frege utan hela den filosofiska traditionen efter Aristoteles har så gott som enhälligt anammat tanken att sanning är något som är tillämpligt dels på språkliga entiteter såsom satsar eller påståenden, dels på innehållet i mentala akter såsom föreställningar eller åsikter.

Platons och Aristoteles enkla, men grundläggande tanke är nu att ett påstående är sant, om det är som påståendet säger att det är. Det har historien igenom varit stor uppslutning också kring denna idé att sanning består i något slags överensstämmelse eller korrespondens mellan å ena sidan det vi tänker eller säger och å andra sidan hur det faktiskt förhåller sig i världen. Men uppslutningen bakom denna så kallade korrespondensprincip om sanning har varit försedd med många reservationer, och den har inte heller varit fullständig.

Ett försök att tydligt artikulera idén om sanning som ett slags korrespondens gjordes av den tidiga Wittgenstein i hans *Tractatus*. Wittgenstein tänker sig att en sats är en beskrivning eller en bild av ett möjligt sakläge. För att ta ställning till om satsen är sann måste vi jämföra bilden med verkligheten. Satsen är sann om bilden överensstämmer med verkligheten, eller som Wittgenstein också uttrycker det, om det sakläge som satsen framställer inte bara är en möjlighet utan ett faktum.

Man kan tycka att detta sätt att uttrycka sig inte för saken så mycket framåt. Frågan om en sats sanning förskjuts till frågan om "det är som satsen säger att det är", eller med Wittgensteins ord, om det möjliga sakläge som satsen beskriver är ett faktum. Vad det innebär kan förefalla att vara ungefär samma frågeställning som den ursprungliga. Många filosofer har därför varit kritiska mot försöken att definiera sanning som en korrespondens. Frege ansåg till exempel att korrespondensteorin är ett tydligt exempel på att försök att definiera sanning obönhörligen leder till att man hamnar i en cirkel. Wittgenstein själv i sin andra filosofiska fas gick längre i sin kritik och menade att idén om sanning som korrespondens i grunden är missvisande.

MEN VAD ÄR DET DÅ vi lägger in i sanningsbegreppet? Om vi inte kan definiera begreppet, så måste vi ändå kunna säga hur det

hänger samman med andra begrepp, och då särskilt med andra begrepp inom metafysiken och kunskapsteorin. Det finns emellertid en stor och inflytelserik grupp av nu verksamma analytiska filosofer som avvisar tanken att sanningsbegreppet skulle ha några sådana intressanta konnotationer. De anser sig ändå ha ett klart och enkelt svar på frågan vad sanning är. Det är de redan nämnda minimalisterna. I allmänna ordalag kan de hålla med om att sanning är något som förbinder språkliga entiteter såsom satsen eller påståenden med förhållanden i världen. Men det innebär enligt dem inte något annat än att följande ekvivalens är ett paradigmatiskt exempel på vad som kan sägas om sanning: Satsen "det snöade i Stockholm på julaftonen år 2002" är sann om, och endast om, det snöade i Stockholm på julaftonen år 2002. Detta är inte ironiskt menat. Tvärtom menar minimalisterna att om man tar mängden av alla ekvivalenser som kan bildas enligt samma mönster som i exemplet, det vill säga enligt schemat: satsen "... " är sann om och endast om ..., så får man en entydig bestämning av sanning som uttömmar allt som filosofiskt kan sägas om sanning.

I och för sig är det uppenbart riktigt att det, bortsett från eventuella retoriska skillnader, är likvärdigt att hävda att en sats är sann och att hävda själva satsen. Minimalisterna tar sin utgångspunkt i detta tämligen banala förhållande, och menar att från de nämnda ekvivalenserna följer allt som kan sägas om sanning. Man kunde säga att de söker uppnå en bestämning av sanningsbegreppets omfång, och därvid tar för givet det som andra har velat analysera. Medan det för Frege var en uppgift att analysera språket och vad det uttrycker, till exempel vad en tanke sådan som att det snöade i Stockholm på julaftonen 2002 är för något, söker minimalisterna omvänt att bestämma sanningsbegreppet med utgångspunkt från att sådant redan är givet.

Minimalisterna har alltså inget att säga om sanningsbegreppets innehåll, och bestrider att begreppet har någon viktig roll att spela i filosofin över huvud taget. Denna marginalisering av sanning ser de som en förtjänst. Det är därför som de också kallar sin egen syn deflationistisk, och betecknar den motsatta synen som inflationistisk, med andra ord som en uppblåst syn på sanning.

Den minimalistiska synen har uppnått en anmärkningsvärd popularitet inom samtida engelskspråkig filosofi. Det påminner mig om den framgång som behaviorismen hade inom psykologin tidigare under 1900-talet. I båda fallen finns en misstro mot disciplinens centrala begrepp och frågor som sammanhänger med dem. Och i båda fallen finns en villighet att ersätta traditionella frågeställningar med vad jag skulle vilja beteckna som ytliga substitut. Den samtida filosofiska diskussionen är således inte utan egenomslagna inslag, där existensen av sanningar visserligen inte förnekas, men där de i stället berövas allt som är av intresse.

MEN LÅT OSS LÄMNA minimalisterna, och återgå till försöken att närmare bestämma sanningsbegreppet genom att förbinda det med våra föreställningar om kunskap och verklighetens beskaffenhet. Detta är nödvändigt för att ge någon riktig substans till den språkfilosofiska idén att meningen hos en proposition är bestämd av vad som skall vara uppfyllt för att propositionen skall vara sann. Ett sätt att gå vidare är att fråga: vad är det som kan utgöra grunden för att en proposition är sann? Frågan är naturlig att ställa med utgångspunkt från en princip som den engelske filosofen Michael Dummett formulerat på följande sätt: om en utsaga är sann, så måste det finnas något i kraft av vilket den är sann. Med Dummett har denna princip kommit i centrum för många samtida diskussioner om sanning. Det självklara sättet att fylla i principen är att säga att det är i kraft av hur verkligheten är beskaffad som en utsaga kan vara sann. Men nästa fråga är då hur vi förstår denna verklighet. Och därmed står det klart att frågor om sanning är intimt förbundna med metafysiska frågor om verkligheten.

Den vanligaste synen genom filosofins historia har varit att verkligheten är given med alla sina bestämningar helt oberoende av kunskapssubjektet. En entydig utsaga är därför sann eller falsk i kraft av hur denna verklighet är beskaffad, helt oberoende

de av om det är möjligt för oss att veta något därom. Denna så kallade realistiska uppfattning av verkligheten har ett starkt grepp om sinnena även i dag. Den påminner om korrespondensprincipen för sanning, men man kan vara realist utan att nödvändigtvis inveckla sig i sådana försök att definiera sanning som vi sett exempel på hos den tidiga Wittgenstein.

Det var en sådan realistisk syn på sanning och verklighet som låg bakom Hägerströms förnekande av att värderingar och moraliska utsagor kan vara sanna. En utsaga om hur det bör vara uttalar sig inte om hur verkligheten är beskaffad, utan om hur den borde vara beskaffad. Det är naturligt att utifrån en realistisk syn då dra slutsatsen att det inte finns något i kraft av vilket en sådan utsaga kan vara sann. Det är endast genom att vi projicerar våra känslor på världen som vi leds till illusionen att vårt tal om vad som är gott och rätt kan ha något med sanning att göra. Denna hägerströmska så kallade värdenihilism har haft ett stort inflytande på nordisk rättsfilosofi och juridik, och är ett exempel så gott som något på att filosofiska överväganden kan ha allvarliga konsekvenser.

För att det alls skall vara aktuellt att tillämpa ett realistiskt sanningsbegrepp på en utsaga måste den alltså uttala sig om en verklighet som är given helt oberoende av det mänskliga subjektet. Hur är det då med till exempel matematikens sats, uttalar de sig om verkligheten? Om man har en realistisk syn på sanning och vill hålla fast vid att matematiska satsar är sanna eller falska, så tvingas man att i verkligheten inkludera också matematiska objekt. Detta är vad man kallar platonism. Platon tänkte sig att geometriens lagar egentligen inte uttalar sig om de ofullkomliga figurer som vi människor kan rita utan om ideala punkter, linjer och ytor, som tillsammans bildar en matematisk idévärld, lika verklig, eller enligt Platon till och med ännu verkligare, än den sinnliga världen.

Den realistiska synen ställer oss alltså inför ett val. Antingen måste vi avstå från att tala om sanning i samband med en utsaga, eller också måste vi befolka världen med de objekt som utsagan handlar om, och vara beredda att upprätthålla tanken att den så befolkade världen är given med alla sina bestämningar helt oberoende av oss. Det senare valet kan ofta förefalla tvivelaktigt. Vi har här säkert en anledning till att så många attraherats av postmodernismen eller andra riktningar som mer eller mindre vill överge sanningsbegreppet.

MEN DET FINNS alternativ till en realistisk syn som är förenliga med ett vitalt sanningsbegrepp. I vår tid har ett sådant kanske först och tydligast formulerats inom matematiken av den så kallade intuitionismen. Det är tydligt att matematiker inte har några större svårigheter att i allmänhet komma överens om vilka matematiska utsagor som är sanna, men de matematiska objekten är ändå, kan man tycka, typiskt våra konstruktioner. Sanningsbegreppet förefaller därför kunna vara förenligt med något annat än en realistisk syn, med något som vi kan kalla en konstruktivistisk syn. Det finns nämligen något annat än en redan given verklighet som utsagor kan tänkas vara sanna i kraft av, nämligen våra konstruktioner och våra bevis.

Den matematiska intuitionismen som utvecklats under 1900-talet har tagit fasta just på detta. Enligt intuitionismen är en matematisk sats sann om den är bevisbar, med andra ord om den kan bevisas – inte så att det redan måste finnas ett bevis av den. Det finns inget skäl att förmoda att det för varje matematisk sats gäller att

antingen är den bevisbar eller är dess negation bevisbar. Intuitionismen leder därför till att vi måste överge den aristoteliska logiken, enligt vilken en sats är antingen sann eller falsk. Men detta behöver inte innebära någon allmän uppluckring av sanningsbegreppet, så länge det råder konsensus om vad som skall räknas som bevis inom matematiken.

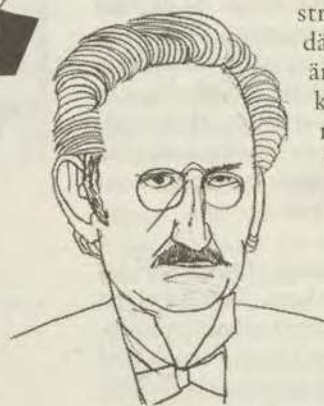
En artikulering av intuitionismen förutsätter dock att begreppet bevis närmare bestäms. Med bevis kan här inte menas bevis inom formella, axiomatiska system. Enligt ett berömt resultat av Gödel kan man nämligen i varje axiomatiskt system med någon komplexitet hitta en sats som inte är bevisbar i systemet, men

Michel Foucault

Kurt Gödel

Axel Hägerström

som likväl är sann; inget sådant system kan med andra ord uttömmande redogöra för sanning i termer av bevis. Vad ett bevis av en given sats är måste i stället ses som bestämt av de begrepp som satsen är uppbyggd av.

Detta är i linje med den senare Wittgenstein, som myntade slagordet "mening är användning". Vad som räknas som bevis av en sats bestämmer satsens användning i så måtto att det bestämmer under vilka villkor satsen kan hävdas. När Wittgenstein återvände till filosofin efter ett långt uppehåll, var han inspirerad av bland annat just den matematiska intuitionismen. Han övergav nu den realistiska filosofi som han formulerat i *Tractatus*, och började i stället se meningen hos språkliga uttryck som bestämda av deras användning inom de språkspel som de ingår i.

Den matematiska intuitionismen är en nutida utlöpare av Kants kopernikanska vändning inom filosofin. Den vändningen kan belysas genom att betrakta distinktionen mellan vad man kallat primära och sekundära egenskaper.

Före Kant spelade denna distinktion en stor roll i diskussionen om objektiv sanning. Ett objekts lukt eller färg är exempel på sekundära egenskaper, det är något som vi tillskriver objektet på grundval av våra upplevelser av det och inget som tillkommer objektet i sig själv.

Objektets form och läge är däremot primära egenskaper som objektet har oberoende av hur vi upplever det. Kant gör rent hus med denna distinktion: alla egenskaper som vi känner till är sekundära; även rum och tid är våra åskådningsformer, som vi inplaceras objektet i när vi uppfattar det, inget som tillkommer tinget i sig.

Vi har enligt Kant över huvud taget inga begrepp för att tala om objekt som de är i sig bortom vår erfarenhet av dem. Våra utsagor handlar om vår erfarenhet såsom den är formad genom våra åskådningsformer, i våra begrepp. Det kan därför inte vara tal om att utsagor är sanna i kraft av hur det förhåller sig i en redan given, av oss oberoende värld. Våra utsagors sanningsgrund måste i stället sökas i vår erfarenhet såsom den är formad av oss, det vill säga utsagorna kan inte vara sanna i kraft av annat än vår möjlighet till erfarenhet. Kants syn innebär verkligen en vändning av kopernikanska mått: den verklighet som vi talar om framstår nu som åtminstone delvis konstruerad av oss – det handlar inte längre om hur tingen kan tänkas vara oberoende av vår erfarenhet av dem. Kant är på så sätt upphovsman till ett konstruktivistiskt sanningsbegrepp, som vi också kan beskriva som epistemiskt, det vill säga kunskapsbaserat.

Kant tar dock inte själv steget att explicit formulera ett sådant sanningsbegrepp, även om det finns implicit i hans filosofi. Ett steg i den riktningen tas i vår tid av den matematiska intuitionismen, när den tar bevisbegreppet som mer grundläggande än sanningsbegreppet. Att bevisa en sats är ju just att erfara satsens sanning. Sanning kan sedan bestämmas som bevisbarhet, det vill säga möjligheten att bevisa.

ÄR DET MÖJLIGT ATT ta ett liknande steg även inom andra områden, där man inte kan tala om bevis på samma sätt som i matematiken? Den första att explicit föreslå detta var Michael Dummett, och som vi sett knyter det an till den senare Wittgensteins tanke att söka meningen hos ett uttryck i det sätt på vilket det används. Men frågan är om ett sådant sanningsbegrepp verkligen kan utvecklas på ett sammanhängande sätt så att den motsvarar rimliga intuitioner om sanning. Här har vi en av de mest kontroversiella frågor som engagerar samtida filosofi.

Det är viktigt att notera att det inte är frågan om att på något sätt identifiera sanning med kunskap; självklart finns det massor av sanningar som vi inte känner till och heller aldrig kommer att få kännedom om. Det som likställs med sanning är endast den principiella vetbarheten, det vill säga möjligheten att få kunskap under epistemiskt ideala förhållanden.

Ett villkor för att en sådan epistemisk syn på sanning skall vara trovärdig är att vi har en föreställning om vad det är att erfara sanning som är välbestämd och mer grundläggande än vad det är att vara sann. Ett argument för att det förhåller sig så bygger på hur vi tillägnar oss språket. Vi lär oss i första hand innebörden av enkla

Karl Popper

Aristoteles

Ludwig Wittgenstein

påståenden genom att koppla dem till vissa situationer i vilka hävdanden är rätt på grund av närvaron av direkt evidens.

Påståenden om omvärlden som stöds av direkt observation är typiska exempel på detta. Vi lär oss till exempel vad det är att bränna sig och att på så sätt direkt erfara hetta. Detta är något mycket enklare än att förstå innebörden av att ett föremål är hett trots att ingen erfår hettan. Upplevelsen av att ett föremål är hett är det primära. Det är ett avsevärt steg därifrån till tanken att det kan vara sant att föremålet är hett trots att ingen vet om det.

Det är dock ett viktigt steg som måste tas, och för konstruktivisten innebär det att bilda idén om att något kan vara potentiellt möjligt att erfara: om någon närmade sig föremålet, så skulle han eller hon känna dess hetta. Realisten måste ta ett större och mer svårbegripligt språng. För honom har sanningen hos en utsaga inget att göra med möjligheten till erfarenhet. Det bara är så att föremålet finns där med alla sina bestämningar, varav en kan vara dess hetta. Realisten måste alltså ta steget från vad det är att erfara något till idén att detta något är blott och bart sant, oberoende av möjligheten att erfara det.

I sådana sammanhang där vi, liksom i matematiken eller vid tal om observerbara förhållanden i omvärlden, har en klar idé om vad det är att få kunskap om något genom direkt evidens, är det förhållandevis lätt att lägga ut ett epistemiskt sanningsbegrepp. I andra sammanhang kan detta vara svårare. Kontroversen mellan förespråkare för ett realistiskt och ett epistemiskt sanningsbegrepp är därför inte lätt att avgöra i en handvändning.

OLIKA SÄTT ATT FÖRSTÅ sanning får olika konsekvenser för frågan inom vilka sammanhang sanningsbegreppet är tillämplbart. Förutsättningen för att en konstruktivist skall kunna tala om sanning är att det ligger i språket vad som skall räknas som grund för att hålla utsagan för sann. Sådana grunder kan vara av olika slag inom olika områden – det är för konstruktivisten i kraft av dem, och inte i kraft av en given verklighet, som en utsaga kan hållas för sann.

Frågan om sanning är tillämplbart på moraliska påståenden kommer i en ny belysning, om vi kan utgå från att den beror på i vilken mån det är möjligt att anföra grunder för att hålla sådana påståenden för sanna. För Hägerström var rationell argumentation inom det moraliska området en omöjlighet, eftersom det skulle förutsätta att moraliska påståenden kan ingå i slutledningar, det vill säga att vi givet sanningen hos premisser kunde sluta oss till sanningen hos en slutsats. Med Hägerströms syn på sanning var detta uteslutet.

Moralfilosofen John Rawls idé om ett reflektivt ekvilibrium gör det kanske möjligt att vända upp och ned på detta. Vi har här en idé om vad det är som gör en moralisk argumentation giltig, som inte baserar sig på ett redan givet sanningsbegrepp. Härigenom har vi också en idé om grunder för moraliska hävdanden, vilket kan öppna vägen för ett konstruktivistiskt sanningsbegrepp inom det moraliska området.

Man kan här tala om en sanningens återkomst: en konstruktiv förståelse av sanning öppnar möjligheten för att tala om sanning inom områden där det tycktes uteslutet när sanning förstods realistiskt.

Ett konstruktivistiskt sanningsbegrepp är emellertid inte objektivt i samma bemärkelse som ett realistiskt. För realisten är en utsaga sann i kraft av en verklighet som uppfattas som given oberoende av vad det är för oss att erfara den. För konstruktivisten kretsar sanning i stället kring vad det innebär för ett kunskapssubjekt att ha vetskap om objektet.

Sanningen har emellertid inte därmed blivit relativistisk i annan bemärkelse än att den oundgängligen måste bero på det språk i vilket våra satser är formulerade eller på det begreppssystem som våra tankar använder.

Givet ett begreppssystem är det dock för konstruktivisten bestämt vad som skall vara uppfyllt för att en utsaga skall vara sann. För konstruktivisten lika väl som för realisten är det fullt möjligt att vi alla tror att en utsaga är sann, men att de villkor som skall vara uppfyllda för att så skall vara fallet faktiskt inte är uppfyllda.

Teckningar:
Claes Jurander

Några böcker på svenska av filosofer som hänvisas till i texten:

Michael Dummett, *Metafysik och mening*, Thales, 1995.

Gottlob Frege, *Skrifter i urval*, Thales, 1995.

Edmund Husserl, *Logiska undersökningar*, 1–3, Thales, 1998–2002.

Thomas Kuhn, *De vetenskapliga revolutionernas struktur*, Thales, 1997.

Ludwig Wittgenstein, *Filosofiska undersökningar*, Thales, 1996.

Ludwig Wittgenstein, *Tractatus logico-philosophicus*, Thales, 1997.

Pythagoras återuppstår i ständigt nya inkarnationer

Världen som tal. Alla känner igen hans namn från Pythagoras sats, men han var själv inte upptäckaren. Talmystiker var han, men knappast matematiker. Den rörelse som uppstod kring honom tog viktiga steg inom astronomi, medicin och naturlära. Anhängarnas strängt asketiska hållning var följden av en tro på själavandring.

STURE LINNÉR

Professor och fil.dr i grekiska språket och litteraturen

ETT EGENARTAT skimmer omstrålad Pythagoras namn redan i antiken. Man trodde sig veta att han vunnit mystisk visdom under studier i såväl Egypten som Österns länder, och han betraktades tidigt som en siare, lärare och mänsklighetens välgörare av halvt gudomlig art. Bertrand Russells karaktäristik av honom i *Västerlandets filosofi* som "en av de viktigaste människor som någonsin levat" vittnar om Pythagoras lyskraft ända in i vår egen tid. I hans person tycker sig många se upplyst, modern vetenskaplighet förenad med gamla vishetsläror och insikter i världens hemlighetsfulla sammanhang. Säkert är att han och hans lärjungar intar en viktig plats i filosofins och religionens historia, och likaså inom matematikens, musikens och medicinens. De tre äldsta grekiska tänkarna, Thales, Anaximander och Anaximenes, de så kallade joniska naturfilosoferna, hade med sina spekulationer revolutionerat synen på världen: de mytiska föreställningarna gav vika för rationella, vetenskapliga. Iris, Regnbågen, hos Homeros ett personligt väsen, gudarnas budbärerska, hade förvandlats till ett fysikaliskt förklarbart atmosfäriskt fenomen.

Med Pythagoras går den grekiska filosofin in i en andra fas i omformningen av det grekiska tänkandet genom att som utgångspunkt ta den orfiska mystiken. Korsbefruktningen mellan dessa båda uppfattningar av världen skulle komma att leda till högst märkliga och för eftervärlden betydelsefulla innovationer.

Vem var då denne märkliga man?

Pythagoras föddes på den joniska ön Samos cirka 570 f.Kr.

Illustration: Corbis/Scanpix

Mycket har under årtusendenas lopp spekulerats om hans person och insatser, men vad vi verkligen vet är inte mycket: Pythagoras skriker blott som en gigantisk skugga genom historien. Om han själv skrev något var det avsett enbart för dem som invigts i det hemliga förbund han instiftade; i varje fall återstår inte ett enda citat ur någon skrift. Det finns en rik flora av legender kring honom, men de konkreta uppgifterna är vaga, motsägande och därtill i stor utsträckning tendentiösa. Därtill kommer att pythagorismen som vetenskaplig lära redan på Aristoteles tid, om inte förr, utvecklats i olika riktningar. Även om man utgick från en mer eller

mindre bestämd filosofisk uppfattning var skillnaderna ofta väsentliga. I traditionerna om honom kan man särskilja tre faser, en tidig, som omfattar tiden i Kroton, när han betraktades som en religiös undergörare, ett mellanskede, under vilket en nykter pythagorism försöker förneka detta faktum, och en senantik period, då undergörardraget på nytt träder i förgrunden.

De enda sammanhängande beskrivningar av hans förkunnelse som levat vidare från antiken härrör från några författare på 200- och 300-talet e.Kr.; deras uppgifter är av mycket skiftande kvalitet. Viktigt var att Platon påverkades djupt av den pythagoreiska traditionen. Hans dialoger *Faidon* och *Timaos* blev de klassiska uttrycken för de religiösa och kosmologiska aspekterna av den pythagoreiska världsbilden, och i *Filebos* börjar Pythagoras omformas till filosofins arketyper. På 200-talet e.Kr. absorberades hans läror av Plotinos stora nyplatoniska system, och i fortsättningen går det inte längre att skilja mellan Pythagoras och nyplatonikernas läror. Denna överlagring med platonisk filosofi har på ett avgörande sätt präglat bilden av Pythagoras genom årtusendena.

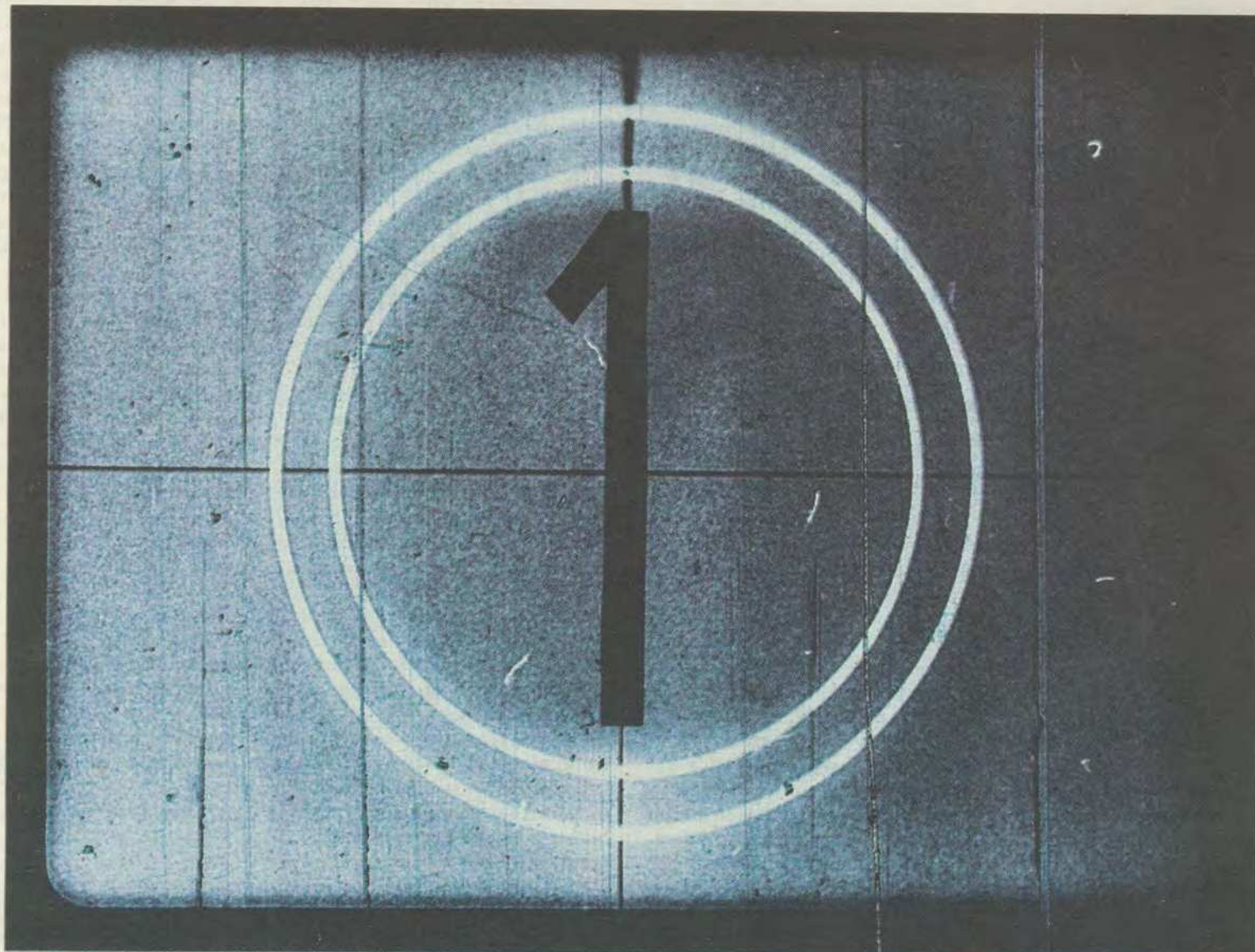
HÄR FÖLJER NÅGRA få fakta. Han föddes på den joniska ön Samos cirka 570 f.Kr., men när perserna erövrade Jonien 530 flydde han till den grekiska kolonin Kroton på Kalabriens sydkust. Tillsammans med en grupp likasinnade bildade han i analogi med mysteriekulterna ett hemligt politiskt-religiöst säll-

skap, öppet för både kvinnor och män, vilket under ungefär ett århundrade, fram till mitten av 400-talet f.Kr., i hög grad präglade stadens och hela Syditaliens politiska och religiösa liv. Då uppväckte sektens i politiskt hänseende aristokratiska inställning fientlighet hos de demokrater som vid det laget växte sig allt starkare också i Storgreklands städer. Pythagoras och de flesta av hans anhängare fördrevs från staden; själv lär han ha flytt till Metapontum, där han dog cirka 479 f.Kr.

Låt oss nu se lite närmare på Pythagoras läror, med all den försiktighet som det traderade underlagets bräcklighet manar till. Det centrala temat i hans religiösa förkunnelse var själens odödlighet. Enligt den vanliga grekiska traditionen var vad som återstod av människan efter hennes död blott en skugglik rest. Pythagoras trodde däremot på själavandringen: själen levde vidare och var den egentliga människan. Slutmålet var att den helt skulle uppgå i det gudomliga, till vilket den ursprungligen hörde. Men innan själen renats därefter att den kunde nå fram till denna förening måste den gå igenom en rad inkarnationer och byta ut en kropp mot en annan, en människas eller ett djurs. Med denna uppfattning sammanhänger förbudet mot att äta animalisk föda: det djurkött du äter kan ju mycket väl bebos av din mormors själ.

Pythagoras idéer om själavandring och, mer allmänt, hans intresse för livet efter detta länkar samman hans förkunnelse med det forntida Greklands orfiska mysteriereligion, som bland annat hävdar att vid världens slut, då "födelsernas krets" ändas, ska de rättfärdiga ingå i den eviga sällheten. Men medan orfikerens lära om själavandring hade en ren kultisk karaktär fick den hos pythagoréerna ett förändligt, etiskt innehåll, som ledde till ett liv i daglig självprövning och sträng askes.

Om själavandringen är möjlig och vanlig innebär detta att allt levande är besläktat, och detta är en annan av pythagoréernas grundsatser. I tron på att hela universum var en levande varelse instämde de med de joniska försokratiska filosoferna, men stödde sig snarare på mystiska,

Urtalet ett. För pythagoreerna var människan och universum en gudomlig enhet med tal som den yttersta förklaringsgrunden. Talet ett sågs som det ursprungliga tal varur allting uppstår.

Foto: Corbis/Scanpix

religiösa föreställningar än på rationellt tänkande. Man menade att världsalltet omgavs av en obegränsad mängd luft eller andedräkt som genomtränger det hela och ger det liv. Det är samma sak som ger liv åt individerna. Från denna kvarleva av folklig tro drog man nu en religiös följsats. En människas anda eller liv var väsentligen detsamma som universums. Detta var ett, evigt och gudomligt, människorna däremot många och dödliga. Men deras väsentliga del, själen, var inte dödlig utan en gnista från den gudomliga själen.

Uppfattningen att allt levande är besläktat förklarar vissa sociala drag i pythagorismen: man såg i kvinnan en med mannen jämställd varelse, man yrkade på en human behandling av slaverna, man uppskattade i hög grad hjälp- och offervillig vänskap och så vidare.

ETT ANNAT HUVUDTEMA i Pythagoras förkunnelse är något ratio-

nellt och typiskt grekiskt. Han betonade starkt hur viktigt det var att studera form och struktur och gränsens idé. Ett drag som kännetecknade antikens greker var att de föredrog det förståeliga, bestämda, mätbara framför det fantastiska, vaga och formlösa, och Pythagoras var kanske den främste företrädaren för denna inställning. För honom var det begränsade något gott, det icke begränsade något ont. Han uppfattade som vi sett världen som gudomlig, därför god, och som en enda helhet. Om den är god, levande och en helhet är det därför att den är begränsad och röjer en ordning i relationerna mellan de olika delarna. Ett fullt och effektivt liv bygger på organisation. Det gäller individen men också världen i stort.

Mystiker, ja, men matematiker, nej!
Den ende pythagorén
känd för att ha givit ett viktigt bidrag till matematiken
är Archytas...

Denna äger vissa bestämda gränser, och det innebär att den är organiserad. Se till exempel på hur regelbundet dag följer natt och hur årstiderna växlar. Himlakropparna befinner sig i ett evigt och perfekt kretslopp. Världen kan kort sagt betecknas som en kosmos, ett oöversättligt ord, vilket förenade begrepp som ordning, ändamålsenlighet och skönhet. Pythagoras lär ha varit den förste som kallade världsalltet så. Liksom universum är en kosmos, ett ordnat helt, är var och en av oss en kosmos i miniatyr, organismer som reproducerar makrokosmos strukturella principer. Genom att studera dessa principer utvecklar vi den form och den ordning som finns inom oss själva.

Pythagoras var personligen myck-

et intresserad av matematik. I antiken såg man honom som en mystisk matematiker, och den bilden har levt vidare genom renässansen och ända in i vår tid, ja, ännu så sent som i A. Gottliebs briljanta verk om Västerlandets filosofi: *The Dream of Wisdom*, 2001. Men detta synsätt är förlegat. År 1962 gav nämligen W. Burkert, en av samtidens ledande antikforskare, ut ett revolutionerande verk, i vilket han förkastade denna traditionella bild av Pythagoras. Mystiker, ja, men matematiker, nej! Den ende pythagorén känd för att ha givit ett viktigt bidrag till matematiken är Archytas, som levde i Tarent under första hälften av 300-talet och var god vän till Platon. Den berömda satsen om hur en rätvinklig triangelns sidor förhåller sig till varandra: $a^2 + b^2 = c^2$ (a och b är kateterna och c hypotenusan i en rätvinklig triangel) var känd och tillämpades i själva verket i Hammurabis Babylon mer än tusen år tidigare. Detta faktum har haft

märkvärdigt svårt att tränga in i de gängse handböckerna om den grekiska antiken.

En av pythagoréernas grundteser var att talen ägde en betydelse som gick långt utöver deras funktion som kalkyleringsinstrument; de var i själva verket alltings yttersta förklaringsgrund. Babylonierna och egyptierna hade alltid knutit tal till konkreta fysiska föremål. De kunde tala om exempelvis "fem hästar" eller "tio människor" men inte om "fem" eller "tio" som tal i sig själva; de saknade sinne för abstrakt matematik. Pythagoréerna drev där- emot tesen att talen var det konstant varande, det eviga och oföränderliga, i sig enhetliga i den växlande världen; de utgjorde ringens egentliga väsen. De menade vidare att då talen är sammansatta av jämna och ojämba nummer, före-

nar också tingen motsatta bestämmingar hos sig. Tingen utgör en för- ening av motsatserna, en "harmoni" (ordet betyder både konkret "sammansfogning" och bildligt "förbund, förening, samklang"). Det jämna talet förklarades vara identiskt med det obegränsade, det ojämba eller udda talet med det begränsade och alltså bättre. Denna dualism över- vanns principiellt genom att man förklarade att alla tal uppkommer ur det både jämna och udda urtalet ett.

Dessa synpunkter växte fram ur pythagoréernas intensiva intresse för musiken, vilken hos dem fick en etisk innebörd. De upptäckte nämligen att tonernas höjd står i ett bestämt matematiskt förhållande till den svängande strängens längd. Det finns en inneboende ordning, en numerisk organisation i ljudets själva natur. Därmed stod det klart att harmonin i naturfenomenen berodde på talförhållanden, och talen uppfattades därför som sagt som tillvarons grundprincip. "Ingen skulle veta något om tingen [...] om inte talet och dess väsen funnes till", skrev en av Pythagoras lärjungar. Det aritmetiska proportionssystem som gäller mellan harmonierande toner reducerade det oändliga, disharmonin, till ordning, och så kom ordning och skönhet, kosmos, att prägla ljudets värld, liksom universum över huvud taget, och bli till ett exempel för människan att följa i sin levnad.

Synen på proportionerna i musikens värld kom alltså att gälla även hela världsalldet. Pythagoréerna ägnade sig intensivt åt astronomiska forskningar, där de var långt före sin tid. De insåg först av alla att himlakropparna var klotformiga. De lärde vidare att jorden, månen, solen, fem planeter och fixstjärnsfären i koncentrisk cirkel kretsar

kring en centraleld. I sin lära om världens skapelse ställde de i anslutning till Herakleitos elden som det först uppkomna, urtalet ett, den levande och rörliga kraften. Elden har begränsat och gestaltat det tomma rummet. Vi kan inte se centralelden, emedan vi befinner oss på den sidan av jorden som är vänd från elden, men vi ser dess återglans i solen. De olika sfäriska banornas avstånd från centralelden angav man i vissa harmoniska talförhållanden. Det är härifrån som uttrycket sfärernas harmoni kommer. Man antog att en välklingande musik uppstod vid de lysande världarnas kretsande kring centralelden.

Pythagoras och hans lärjungar blev föregångsmän inom ytterligare en vetenskap, medicinen, och deras tankar på det området blev normgivande under hela medeltiden och ännu längre, både i den muslimska Östern och det kristna Västerlandet. Världens och varje individs välbefinnande bygger på begränsning och ordning, på harmoni mellan motsatta kvaliteter (varmt och kallt, fuktigt och torrt och så vidare). Detta ursprungligen musikaliska begrepp vidgades alltså till att täcka hela naturen. Den rätta kvantitativa relationen mellan motsatta kvaliteter blev grundbul- ten i grekisk medicin, vars första viktiga namn är Alkmaion från Kroton, en stor föregångare till den ännu större Asklepios. Alkmaion var den förste kirurgen och den som först uttalat satsen om hjärnan som tänkandets organ och om nerverna som förmedlare av sinnesintrycken mellan hjärnan och sinnesorganen.

Flera av de främsta personligheterna under Greklands storhetstid på 400-talet röjer inflytande från Pythagoras. Blott två exempel: den berömde bildhuggaren Polykleitos gick i sina studier av människokroppens proportioner tillbaka på pythagoreiska symmetri- begrepp. Detsamma gäller Hippodamos från Miletos, den mest berömde grekiske stadsplaneraren, vars idéer om ett rätvinkligt gatusystem lever vidare ännu i våra dagar.

DE ÄLDSTA SÅ KALLADE naturfilosoferna hade sökt förklara världen framför allt genom att ge akt på den omgivande verkligheten. Flera av dem sysslade visserligen med metafysiska begrepp, men de psy-

kologiska, som handlar om människosjälens och dess livsyttningar, de kunskapsteoretiska eller frågan om gränserna för vårt tänkande föresvade dem endast undantagsvis. Pythagorismen leder över från denna kosmologiska period till en antropologisk, som gör människan själv till vetenskapens högsta föremål; denna uppfattning skulle få sitt full- lödiga uttryck i Platons dialoger.

Som nämnts tidigare var det främst tack vare den platoniska filosofins förmedling som Pythagoras läror levde vidare genom årtusendena. För den latinska medeltidern spelade därvid den latinske tänkaren och ämbetsmannen Boëthius (cirka 480–cirka 524 e.Kr.) en viktig roll. I renässanskulturen blev, enligt de senaste årens forskning, hans lära om världen som en gudomlig ordning (kosmos) en central faktor. I detta sammanhang för- tjänar tysken Johannes Reuchlin (1455–1522) ett särskilt omnä- nande. Jämte Erasmus var han en av förgrundsfigurerna i den tyska humanismen, som bland annat lade grunden till de hebreiska studierna i sitt land. Han sökte förena pythagoreisk filosofi med den hemliga judiska vishetsläran kabbala och med kristendomen.

Ungefär samtidigt utvecklade Kopernikus grunddragen i sitt heliocentriska system, vilket så småningom kom att avlösa den världsbild som Ptolemaios utformat på 100-talet e.Kr. Kopernikus själv såg sig inte som revolutionär, utan hänvisade till olika pythagoréer som hade talat om jordens rörelse. I ännu högre grad tog Kepler (1571–1630)

intryck av pythagoreiska idéer. Genom att smälta samman dessa med kristna tankegångar vill han nå långt bortom en nyktert empirisk-mekanistisk naturvetenskap till "världsharmonin" i Guds skapelse. Med sina tre lagar om planeternas rörelser kring solen bröt han med gamla fördomar (att finna orsaken till att planeterna följde dessa

lagar blev ju först Newton förbehållet). Från Kepler går en linje vidare till Leibniz, som i sin monadlära lät harmonibegreppet spela en viktig roll.

PYTHAGORAS HAR lämnat många andra viktiga spår efter sig i europeisk kultur. Så till exempel levde minnet av hans själavandringsslära länge kvar genom århundradena genom Ovidius och andra klassiska författares förmedling. Likaså hans lära om sfärernas harmoni (jämför senast H. Zander, *Geschichte der See-*

lenwanderung in Europa, 1999.) Vi minns exempelvis från Shakespeare den svindlande sköna scenen i *Köpmannen i Venedig*, där Lorenzo och Jessica sitter tillsammans i månskenet och betraktar himlavalvet. Hos oss har främst Gunnar Ekelöf attraherats av Pythagoras. Om detta vittnar bland annat "Panthoidens sång", en av de dikter där han enligt egen utsago sammanfattar sin syn på religiositeten och som har kallats den kanske viktigaste nyckeldikten i hans produktion. Titeln syftar på Pythagoras, som i sin tro på själavandring menade att han själv deltagit i trojanska kriget som den av Homeros omnämnde Euforbos, panthoiden (= Panthoosättlingen). I dikten smälter poeten samman Pythagoras med en av dennes lärjungar, den tidigare i denna artikel nämnde Archytas. Med anknytning till ett Horatiusode diktade Ekelöf vidare om en färd han företog till det prenatala stadiet:

*För att utröna hur
benen bildas i
den havandes liv
För att utröna dig
i vilken jag lever
dig som lever i mig
Gjorde jag resan
drömde jag färden
upplevde äventyren
som skapade mig:*

*Archytas återfödd
Drunkad, likväl
fästad vid jorden
med tre gånger stof*

Liksom Archytas försöker diktens jag utröna de kosmiska världsgåtor- na, lagarna som format hans liv. Jaget är en inkarnation av Archytas: "Så djupt känner jag traditionens makt att jag inte har svårighet för- vandra den till identifikation".

I sin bok *Rymdvaktaren* (1995) tog Peter Nilson med astronomens fackkunskap och poetens vision upp Pythagoras tankar om sfärernas harmoni.

LITTERATUREN OM Pythagoras fortsätter att flöda. Så sent som förra året gav Christoph Riedweg ut en bra introduktion till hans liv och verk: *Pythagoras. Leben. Lehre. Nachwirkung*. Ändå förblir han en av de mest mystiska personligheterna i de gamla grekernas intellektuella historia. Men ett drag hos honom kan i just den oroliga tid då detta skrivs, våren 2003, vara särskilt värt att lyfta fram. Må Bertrand Russell även avslutningsvis komma till tals (*Makt*, 1959): "Om jag skulle utvälja fyra människor som har ägt mer makt än några andra, skulle jag nämna Buddha och Kristus, Pythagoras och Galilei. – Ingen av de fyra sökte den makt som förslavar andra, utan den som befriar dem." ■

**Flera av
de främsta
personligheterna
under
Greklands
storhetstid
på 400-talet
röjer inflytande
från Pythagoras.**

Diagnosen frälser och förbannar

ESSÄ/ Diagnosens makt. När läkaren ställer sin diagnos handlar det om mer än vägen mot ett eventuellt tillfrisknande. Diagnosen sätter namn på lidandet. Den säger hur patienten skall uppfatta sig själv och vilken samhällets uppfattning blir om den sjuke. Här avspeglas tidsbundna föreställningar om normalitet och om vilka sjukdomar som är värda att ta på allvar.

Sjukdom, skriver medicinshistorikern Charles Rosenberg, är en besvärlig historia. Det handlar inte bara om frånvaro av hälsa. Sjukdom är en biologisk händelse i kroppen, men också en individuell identitet, en social roll och en repertoar av diagnostiska namn som speglar medicinens status och kunskapsläge vid en given tidpunkt. Sjukdom existerar först när vi är överens om det, genom att uppfatta, namnge och svara på den.

Frågan är alltså vem som äger definitionerna. Medicinen placerar kroppen och sjukdomsförståelsen på en biologisk scen. Samtidigt uppstår sjukdomsbilder i olika samtal mellan kropp, samhälle och samtidens kulturella koder. Hur skapas de sjukdomsbilderna och vilka aktörer deltar? Hur ser rörelsen ut mellan en alltmer biologiserad medicin å ena sidan och litterära, konstnärliga och massmediala tematiseringar av sjukdomserfarenheten å den andra? Vilka är de hotbilder och riskföreställningar som ger kraft åt en sjukdomsbild? Hur samspelar diagnosen – sjukdomens namn – med individen som bär den?

Ordet diagnos kommer av grekiskans *diagnosis* som betyder särskiljande kunskap, bedömning. Det har klang av exakthet. I *Nationalencyklopedin* definieras diagnos som "igenkännande, avgränsning av ett bestämt sjukdomstillstånd". Ett flytande spektrum av symtom och tecken förvandlas alltså till något distinkt och avgränsat. Något som finns.

Alla längtar efter en diagnos. För den som är sjuk skapar den bekräftelse inför omvärlden, arbetet, försäkringskassan och det egna jaget. En diagnos kan skapa avlastning från ångest, ansvar och skuld. Den kan fungera som insikt, tröst och vinst, men också som stigmatisering, förlust och utanförskap. För läkaren bekräftar den professionell kompetens och förmåga att läsa, spåra och klassificera. För både patient och läkare representerar diagnosen en förklaring. Den dechiffrerar onda spår och tecken i kroppen och styr prognos och behandling. En fatal diagnos är bättre än ingen diagnos alls och kan vara mer hanterbar än det obestämda lidandet. En diagnos kan också innebära belöning. Tillgången till behandling bygger på överenskomna diagnoser. Frustrerade doktorer finner en lösning på besvärliga möten med patienter. Läke-medelsindustrin anar vinst. Nya diagnoser skapar uppmärksamhet och ekonomiska resurser, öppnar nya marknader, gemenskaper och intressefält.

Till diagnosens tvetydiga egenskaper hör att den representerar makt. Den avgör skiljelinjerna mellan friskt och sjukt, normalt och avvikande. Den kan bestämma gränserna för det förväntade

Av
Karin
Johannisson
Professor i idé- och
lärdomshistoria

beteendet. Att kalla någon galen, neurotisk, fobisk eller sinnesslös har varit mäktiga instrument för att definiera ut de oönskade ur den sociala gemenskapen. Sedd genom en diagnos kan den krävande kvinnan förvandlas till hysterika, den homosexuelle till pervers och det bråkiga barnet till patient.

Men diagnosens viktigaste funktion är att den sätter namn på ett lidande. Denna namngivning bär en egen makt. För nu inträffar någonting märkligt. När diagnosen väl finns – som namn och som bild – medicinskt och kulturellt legitimerad och massmedialt exponerad, tenderar den att dra till sig bärare av den typiska symptom-bilden. En tid kan fyllas av nostalgiker och melankoliker, en annan av hypokondriker och neurasteniker, en tredje av fibromyalgiker och utbrända. Diagnosen svarar alltså inte mot en objektiv avläsning av verkligheten. Den är snarare ett sätt att förstå och förhålla sig till sjukdom eller avvikelse vid en given tidpunkt, vid ett givet kunskapsläge och i ett bestämt meningsbärande sammanhang.

KAN ALLT DETTA PRÖVAS på vår egen samtid? Under 1980-talet talades det mycket om sjukdom, om sjukfrånvaro, sjukskrivningar, karensdagar, förtidspensioneringar. Det skapades till och med ett nytt ord: sjukmoral. På vissa arbetsplatser, sades det, var en tredjedel av personalen borta varje dag. Det sades också att folk var särskilt sjuka inte bara på måndagar (ett historiskt välkänt fenomen), utan också på fredagar.

Politikerna, ekonomerna, sjukvårdens ansvariga var bekymrade. Det är begripligt. Under decenniens andra hälft ökade kostnaderna för sjukförsäkringen dramatiskt, för arbetsskadeförsäkringen tiodubblades de under en dryg tioårsperiod. Det var en utmaning att det inte tycktes finnas en relation mellan den ökade satsningen på sjukvården och individens välbefinnande. Bara ett drygt decennium tidigare hade optimismen varit stor. Med ny kunskap, ny teknik och nya pengar skulle sjukdomspanoramat kunna kontrolleras. En rad medicinska genombrott göt nytt liv i den urgamla drömmen om sjukdomsbefrielse. Med bländvitt leende och under stort mediepådrag opererade hjältedoktorn Christian Barnard bokstavligen in nytt liv i dödssjuka människor i form av fräscha hjärtan. Inom vården var storskalighet, teknifiering, effektivisering kodord. De nya storsjukhusen framstod med Anna Christensens ord som moderna katedraler som sträckte sina fasader högt över de medeltida kyrktornen som ett slags löften om kroppens världsliga frälsning.

Men nu var läget plötsligt annorlunda. Nationalekonomen Bo

Södersten analyserade de stigande sjuktagen med kylig distans. Sjukfrånvaron kunde inte förklaras med att arbetsmiljön försämrats; den hade tvärtom förbättrats. I stället handlade det om en av individens hetaste drömmar, den om den arbetsfria inkomsten. Människor var inga änglar. I stället var de rationellt kalkylerande varelser som utnyttjade välfärdssystemet för att optimera den egna lyckan. Sjuk för att slippa arbeta. Givetvis hade han fel. Att hellre kalla sig sjuk än gå till jobbet betyder något, en vantrivsel i kulturen. Det betyder också att vi behöver sjukdom. Sjukdom är en av de få socialt accepterade former för avvikelse vi har. Man kan inte ringa till jobbet och säga att man är trött eller ledsen. Man är sjuk. Redan det strejkande skolbarnet vet att huvudvärk och ont i magen ger bättre kärleksutdelning än obestämd olust.

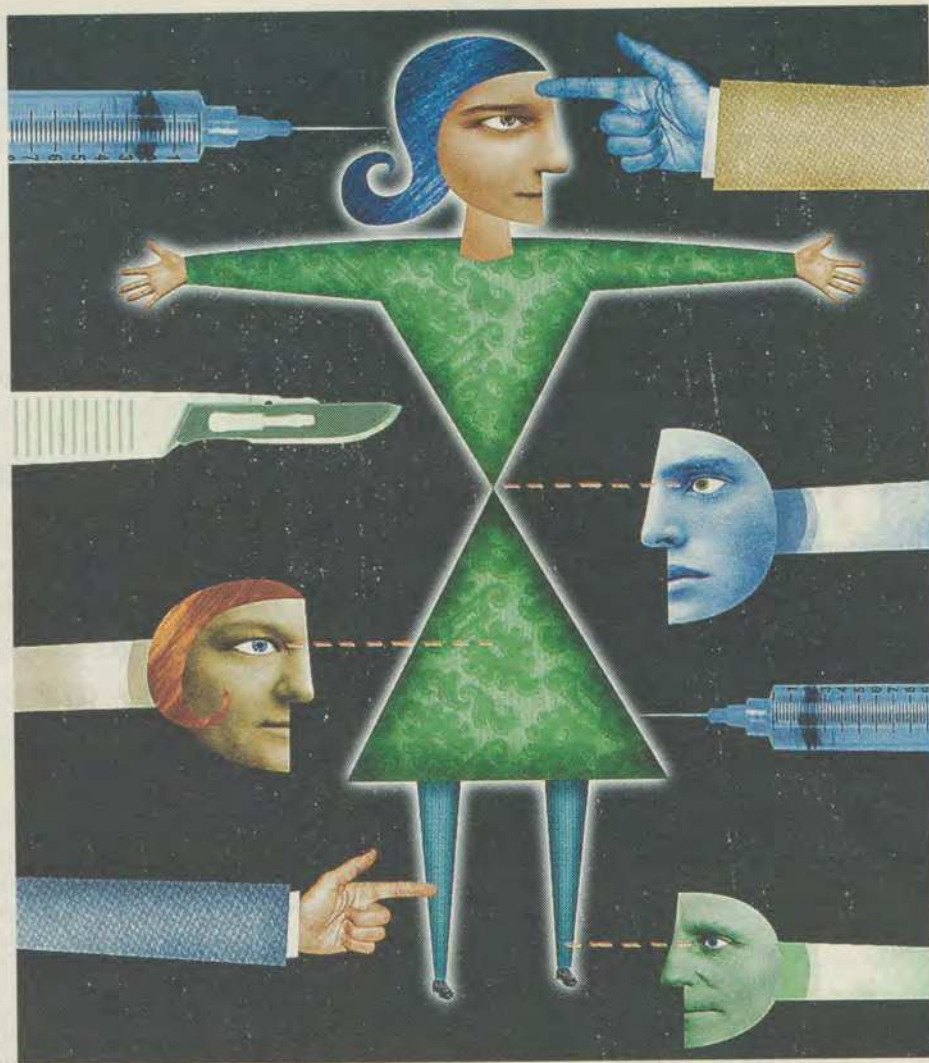
Och redan här är vi framme vid ett första dilemma. Begreppet sjukdom har utvidgats dramatiskt och täcker i dag ett mycket stort spektrum av illabefinnande, vilket i sin tur innebär att det finns ett tilltagande glapp mellan sjukdom i traditionell mening och sjukfrånvaro. På 1990-talet infördes en karensdag och sjukersättningen sjönk samtidigt som arbetsmarknaden blev kärv. Effekten visade sig genast i form av minskad korttidsfrånvaro. Men samtidigt ökade långtidsfrånvaron och förtidspensioneringarna. Särskilt mycket var alltså inte vunnet. Mot decenniets slut ökade sjukskrivningarna igen i ett tempo som kan kallas hysteriskt.

Hur läser och tolkar man denna sjuklighet på ett konstruktivt sätt? Vad representerar den? Var 1980- och 90-talets människa verkligen sjukare än 60-talets? Mätt i konsumtion av sjukvård, sjukskrivning och läkemedel, liksom i självrapporterad ohälsa kunde det tyckas så.

På 80-talet rörde man sig med tre huvudförklaringar. Vi blir allt äldre och därmed mer vårdkrävande; medicinen kan göra alltmer, vilket automatiskt ökar trycket på vården; vi tolererar allt mindre av svaghet och handikapp. Två fakta av demografisk natur fanns också med i bilden, dels åldersfördelningen med en bak-tung, krävande 40-talistgeneration, dels en ökande invandring som ställde vården inför nya typer av problem.

MEN MAN KAN OCKSÅ TALA om medicinska modeller för en kultur i kris. Det innebär att varje samhälle har den sjuklighet det förtjänar. Vid sekelskiftet 1900 hade man rört sig med flera sådana modeller för en liknande upplevelse av en stegrad sjuklighet: degenerationstemat, trötthetstemat och tesen om identitetsförlust utlöst av ett samhälle i mycket stark förändring.

Sekelskiftet 2000 präglas på samma sätt av en förändrad samhällsbild: från kollektiva och paternalistiska strukturer till marknadstänkande och individualism. Under 80-talet bryts folkhemmet, optimismen, framstegstron, de politiska utopierna, den socialpolitiska tilltron till att samhällets svaga kunde hjälpas om man bara gav dem chansen till ett gott liv. I stället kom hotbilderna, reella eller inbillade. Massmedierna sysselsatte sig intensivt med sjukdom. Man talade om sjuka kroppar och sjuka samhällen, men också om sjuka hus, sjuka vatten och sjuka marker. En rad hotscenarier kring kärnkraft, förgiftning, smitta, strålning, kemikalier och giftig eller manipulerad mat fick stort genomslag. Tjernobyl, Harrisburg och Teckomatorp satte namn på en smygande oro. En rad nya sjukdomar dök upp, aids naturligtvis, som

Att skapa en diagnos. Definitionen av sjukdom uppstår genom en förhandling mellan aktörer som läkare, patienter, arbetsgivare och sjukförsäkringssystem.

Illustration: Joyce Hesselberth/Corbis/Scanpix

skickade en bokstavlig chockvåg in i den självgoða folkhälsopolitiken, men också aggressiva streptokocker, klamydia, herpesvirus, borrelia, underliga trötthetstillstånd. Allt ingick tillsammans med återkommande miljöskandaler, växande ozonhål (till och med den goda solen var plötsligt hotfull) och plötslig säl- och fiskdöd i scenarier som gav en krypande känsla av att världen var sjuk och vi med den.

Som svar på dessa hotbilder uppkom nya diagnoser i snabbt tempo: amalgamsjuka, el- och bildskärmsallergi, multipel kemisk överkänslighet, fibromyalgi, kronisk trötthet, kronisk smärta, whiplash, käkledsspänning, panikångest, utbrändhet. Anorexi och bulimi tycktes äta på kvinnoemancipationens nya kvinna, vestibulit och självskärande tycktes ropa på efter tillit till den egna kroppen. Också barnen tycks plötsligt lida av ett slags kultursjuka, en bristande förmåga att koncentrera sig och kommunicera rationellt med omvärlden. Det oroliga barnet som tidigare kallats vanartigt, bråkigt eller stökigt blev ett damp-, adhd- eller aspergerbarn.

Alltså: diagnoser föds, gör karriär och dör. Ett historiskt perspektiv visar detta tydligt. Gränserna för vad som betrak-

tas som sjukt och friskt, normalt eller avvikande, förändras ständigt. En diagnos kan försvinna för att den inte längre uppfattas som sjukdom, för att den slukas av andra diagnoser eller för att den inte längre är kulturellt sanktionerad (till exempel kloros, hysteri, neurasteni, nostalgi). Omvänt kan fenomen som tidigare inte har betraktats som sjukdom plötsligt vara det (pms, menopaus, fetma, barnlöshet, kortväxthet, åldrande, acne, minskad sexlust, trötthet, hyperaktivitet). Och i ett framtidsperspektiv utpekas bland annat leda, apati, ensamhet, arbete, graviditet, förlöslning, "fulhet" som tänkbara diagnoser (*BMJ* 13 april 2002).

Denna typ av rörligt sjukdomsspråk kan kallas kultursjukdomar eller kulturrelaterade diagnoser. Sådana finns alltid, de är nödvändiga rum för sjukdomsupplevelsen, men varierar med tid, rum och värderingar.

Vi "förstår" alltså genom de tillgängliga förklaringsmodellerna. Men inte därför att de nödvändigtvis är bättre, utan därför att de är anpassade till upplevelsen av vår samtid. För att bli framgångsrika måste nya diagnoser samspela med kulturellt relevanta teman. De fungerar därmed som en kommentar till samhället, ett gränsvärde för vad som uppfattas som normalt, rimligt och acceptabelt. Det finns knappast något område, inklusive kön, klass, barndom, livsstil, industrialisering, arbetsmiljö, bomiljö, teknikanpassning, där hypotetiska diagnoser inte finns med för att stödja och bekräfta värderingar, attityder och intressen.

I 80-talets nya diagnoser löpte ett särskilt sådant tema, att vi blev sjuka genom hot från den yttre miljön i form av förgiftning, strålning och farliga materier. Under 90-talet ersattes denna förklaringsmodell av hot av annat slag: yttre krav, arbetsliv, omänskliga och otrygga villkor.

Men här finns också ett annat problem. Mängden rörliga diagnoser har ökat starkt, och framför allt har förändringstakten, omsättningen, accelererat. Några förutsättningar i vår egen tid tycks ha spetsat till den diagnostiska processen. För det första har minskad medicinsk auktoritet och en kritisk debatt inneburit att den vetenskapliga medicinens utgångspunkt – att sjukdom definieras av ett antal objektiva kriterier – utmanats av en annan posi-

tion. Den skiljer mellan objektiv och subjektiv sjukdom, eller mellan den mätbara och den upplevda. Sjukdomserfarenheten är verklig även om den inte ryms inom den tillgängliga uppsättningen diagnoser. För det andra har en alltmer informerad och frimodig patient ställt egna krav på namngivning och bemötande av sitt lidande. Och för det tredje har medicinen mött trycket mot värden just med medikalisering, alltså nya diagnoser.

FRÅGAN ÄR HUR DEN process ser ut där en ny sjukdom uppstår, namnges och förklaras. Sjukdomsdiagnoser kan beskrivas som sociala förlopp med flera aktörer: patienter, läkare, arbetsgivare, sjukförsäkringssystem, läkemedelsindustri, massmedier och de kulturella koder som ständigt omdefinierar vad som tillåts kallas sjukt. Konsensus om en sjukdom uppnås som en förhandling mellan dessa aktörer. Ibland är denna förhandling helt öppen som vid omstridda diagnoser som amalgamsjuka, elallergi eller adhd/damp. Biologin erbjuder olika modeller (virologiska, immunologiska, neurologiska, genetiska, neuropsykiatriska). Läkarens kunskaper och laboratoriets data skapar sedan "optioner" för en ny sjukdomskategori eller en ny innebörd åt en redan existerande diagnos. Men de bestämmer inte den sociala delen av diagnosens framgång och spridning.

Det finns därmed en aspekt av varje diagnos som kan kallas sjukdom som social konstruktion. Det betyder varken att vad som helst kan kallas sjukdom eller att sjukdom inte finns "på riktigt", utan pekar helt enkelt på att den identitet en sjukdom har sällan är en neutral konsekvens av biologiska faktorer. Bilder och föreställningar, fantasier och myter förskjuter sjukdomens betydelse in i sociala och kulturella fält. Ingen föreställer sig tuberkulos, aids, anorexi, kronisk trötthet eller utbrändhet utan en sådan nivå, knappast ens cancer eller hjärtinfarkt. Inte minst exemplet aids visade på det ofructbara i att skilja de biologiska dimensionerna från de kulturella-metaforiska (de innebörder man lade i sjukdomen).

En annan aspekt av detta är att diagnoser har olika status, beroende på hur kontroversiella de är, men också på vilken grupp som bär dem, vilket kön eller vilken typ av symptom de förknippas med. Diagnoser som särskilt associeras med kvinnor riskerar att tappa i status. Scheman som upprättats av den norske läkaren Dag Album pekar på att också diagnosens plats i kroppen spelar in; ju högre upp och ju tydligare lokaliserad, desto bättre. Hjärnans sjukdomar hamnar därmed högst i diagnosernas hierarki, men också till exempel (den manliga) hjärtinfarkten.

Men begreppet social konstruktion är problematiskt. Det förknippas lätt med förtryckande syften, med hur sjukdomsdefinitioner blir godtyckliga etiketter för icke accepterade avvikelser och beteenden. Medicinshistoriker har framgångsrikt demonstrerat detta med hjälp av en rad exempel (hysteri, onani, psykopati, homosexualitet, en vild flora av psykiatriska diagnoser). Också bortom sådana politiska tolkningar kvarstår en irritation. Att hävda att sjukdomsdefinitioner är socialt skapade väcker fientlighet. Läkare tycker att deras kompetens ifrågasätts, patienter att deras sjukdomar gör det. Kring de nya diagnoserna uppstår het-siga debatter. Vissa talar om hysteriska epidemier, andra om bristande respekt för patienters lidanden.

DAGENS MEDICINSKA DISKUSSION är alltså infekterad av kontroversiella diagnoser, aggressiva debatter och ett slags ångest kring den regerande biomedicinska förståelsemodellen för sjukdom. Skilda tolkningar har skapat splittring mellan skeptiska vetenskapsmän och läkare, mellan läkare och patienter eller patientorganisationer, mellan läkare och andra som tror på eller har något att tjäna på de nya diagnoserna. Massmediala förenklingar, dramatiseringar och vittnesmål har spätt på bilden av ett krig med individens sårbara kropp som slagfält. Samtidigt visar konflikterna hur alla tycks dela samma föreställningar om den biomedicinska definitionen av sjukdom som den enda giltiga. Även om patientgrupper har betonat patientens autonomi och rättigheter, har de accepterat att kunskapen och verktygen att definiera sjukdom ligger hos den vetenskapliga medicinen. Radikal kritik av den biomedicinska förståelsen av sjukdom är sällsynt. Medicinens oförmåga att bekräfta en sjukdom ses som temporär eller politisk (det vill säga som orsakad av bristande god vilja).

Samtidigt som alla dessa spänningar cirklar kring definitioner, klassifikationer och innebörder av sjukdomsbegreppet, saknas de större analytiska sammanhangen. För att argumentera om det

eller det är en "riktig" sjukdom, måste man till exempel veta vad som menas med en "riktig" sjukdom.

Här står två sjukdomsbegrepp mot varandra: den medicinska vetenskapens distinkta, och den medicinska erfarenhetens mångtydiga som innebär att sjukdom faller sönder i en livsberättelse som formar kroppens erfarenheter. Ser man dessa två sjukdomsbegrepp som två separata världar, riskerar man att inte se någonting alls. Svårigheten har varit att fokusera själva relationen mellan biologisk händelse, hur patienten upplever den och hur läkaren uppfattar och definierar den. Ett skäl är den medicinska vetenskapens reduktionistiska princip: att hitta en specifik mekanism bakom en sjukdom – nästan som matematikens dröm att föra ner det mest komplexa till det enkla och rena (detta kan till exempel förklara entusiasmen inför biologiska förklaringar på beteenden och beteendestörningar). Ett annat skäl är idén om sjukdomen som särskild, själva föreställningen att vi kan avgränsa den som en diagnos och därmed förstå den rationellt. Kan den inte avgränsas, är det inte sjukdom och berättigar strängt taget inte till medicinens intresse och försäkringskassans gillande. I själva verket är både doktorer och politiker högst medvetna om begränsningen i ett sådant sätt att förstå sjukdom.

EN FRÅGA ÅTERSTÅR: hur ser sambandet mellan de nya diagnoserna och den enskilda kroppen ut? Historiskt sett tycks det finnas en grundrepertoar av symptom som läggs i olika mönster inuti olika sjukdomsbilder. De varierar i graden av styrka och utlevelse, men också i relation till social och kulturell bekräftelse. Lite lättsinnigt kan man säga att när det inte längre var förenligt med modern kroppskontroll att vrida sig i hypokondriska plågor eller spänna sig i hysterisk kramp, trängdes just detta sjukdomsspråk tillbaka. Förra sekelskiftets högststatussymtom trötthet trängdes på samma sätt tillbaka med moderna krav på effektivitet, för att återvända med dagens kritik av just detta effektivitetstänkande.

Frågan är alltså inte bara hur kultur påverkar våra sätt att förklara och kategorisera sjukdom, utan också hur det beskrivna påverkar det upplevda. Man kan säga att själva diagnosen fungerar som en aktör. Den är en nyckelfaktor också i den individuella tolkningen av sjukdomserfarenheten. Varje diagnos definieras av en unik serie egenskaper och triggas sjukdomsspecifika svar. En diagnos säger hur individen skall uppfatta sig själv och hur samhället skall uppfatta henne. När till exempel utbrändhet uppstår som diagnos, förändras de förklaringsmodeller inom vilken individen kan förstå sig själv och sina symptom, samtidigt som omgivningen och arbetsgivaren tilldelas nya roller. Också "hårda" diagnoser som hjärtinfarkt, cancer eller diabetes omformar identiteten och utlöser bestämda svar.

Diagnoser är vad vetenskapsfilosofen Ian Hacking kallar interaktiva kategorier, alltså "kategorier som, när de är kända och har börjat användas i institutionella sammanhang, förändrar hur människor upplever sig själva och kan leda till att de utvecklar känslor och beteenden som åtminstone delvis beror på hur de har kategoriserats." Kategorin och den kategoriserade kan alltså växelverka. Väl diagnostiserad som epileptiker, cancerpatient, aidssjuk, borderline-fall eller damp-barn blir individen den diagnosen. Denna växelverkan förstärks inom en större ram av experter och behandlingsstrategier (som att till exempel placera anorektikern på kliniker där sådana matas, det hyperaktiva barnet i avskalade rum eller utbrända i långa sjukskrivningar).

Både medicinska diagnoser och själva sjukdomserfarenheten är alltså mer än fysiologiska och biologiska händelser i kroppen. De speglar samtidens sociala och kulturella koder, värderingar och hotbilder, människosyn, klass- och könsstrukturer. Samma händelse som medicinen förklarar i diagnostiska termer, upplevs i flera dimensioner av den som är sjuk.

I detta dynamiska samspel är aktörerna många: läkare som namnger sjukdomen, sjukförsäkringssystemet som bekräftar den, medierna som iscensätter den, läkemedelsindustrin som profiterar på den och alla de föreställningar som ger den mening. Sådana föreställningar tillhör diagnosens epidemiologi och påverkar dess spridning, men innesluts sällan i den kliniska blicken.

Och namngivningen tycks vara själva kärnan. Det man har namn på är verkligt. "Den sjuka vet alltid bättre än läkaren vad som gagnar henne", skrev en tysk läkare i början av 1900-talet, "men förmår inte tänka sitt vetande". Till det behöver hon medicinen. ■

**... diagnoser
har olika status,
beroende på hur
kontroversiella
de är, men
också på vilken
grupp som bär
dem, vilket kön
eller vilken typ
av symptom de
förknippas med.**

Frusna rörelser

BILDESSÄ/ Dans. Ibland fångar kameran det inget öga sett. Rörelsen har försvunnit innan ögat hunnit registrera den. Men på bilden syns en svindlande linje, ett fruset ögonblick i rörelse.

Text av

Helena Wulff

Docent i socialantropologi
vid Stockholms universitet

Bilder av

Mats Bäcker

Fotograf på Operan i Stockholm

Det är lätt att glömma att fotografier har retuscherats lika länge som tekniken har funnits. Med digital teknologi har dock möjligheterna, eller om man så vill riskerna, att manipulera bilder ökat enormt.

DANSFOTOGRAFI SOM konstform och yrkespraktik utmanar vårt konventionella seende genom att presentera dansare i poser som är omöjliga att inta för de flesta av oss, men som blir trovärdiga därför att bilderna föreställer vältränade dansare. Om så inte hade varit fallet, skulle vi ha dragit slutsatsen att dessa bilder tillkommit genom manipulation. Vi tror på bilden därför att vi vet att dansare är viga. Det är som John Berger skriver i sin berömda bok *Ways of Seeing*: hur vi betraktar saker och ting påverkas av "vad vi vet eller vad vi tror på".¹

Men i dansvärlden är det en vanlig uppfattning att det egentligen inte går att överföra scendans till bild.² Dansare ser hur deras rörelse har klippts av och stannar upp i bilden. Till skillnad från scendans är dansfotografi stilla och tyst. Ofta presenterar det en pose som dansaren i bilden inte riktigt känner igen, eller inte vill kännas vid. Men det händer också att dansbilder kommer till under ett så kallat förhöjt ögonblick, att de visar en svindlande linje, som det mänskliga ögat inte hann registrera i själva dansen, därför att rörelsen gick för fort eller därför att den utspelade sig utanför betraktarens synfält. I vissa fall fanns förstås linjen över huvud taget aldrig i dansen, utan skapades först i bilden. Det är vanligt att dansfotografer, som tar konstbilder av dans, strävar efter att visa det som finns i scendansen, men inte syns för blotta ögat.

Det var framför allt John Bergers argument om att det finns olika sätt att se som gjorde hans poetiska pamflett *Ways of Seeing* till en teoretisk klassiker. Fotografen, målaren, betraktaren – alla har de olika sätt att se. Bilder är mångtydiga, och dessutom kan man manipulera dem. Det är lätt att glömma att fotografier har retuscherats lika länge som tekniken har funnits. Med digital teknologi har dock möjligheterna, eller om man så vill riskerna, att manipulera bilder ökat enormt.

MATS BÄCKER, SOM ÄR fotograf på Operan i Stockholm, använder nästan uteslutande digital teknologi. När jag intervjuade honom i april talade han entusiastiskt om digital fotografi, om hur "man får fram bilderna direkt, det är som att fota med Polaroid". Han ser på bilderna tillsammans med dansarna. Det är till exempel inte alltid som han ser om en fot är "rätt" eller "fel" på en bild och då har han stor hjälp av dansarnas kommentarer. När jag frågar om han manipulerar bilderna i datorn, kommer svaret snabbt och genomtänkt. Detta är uppenbarligen ett ämne, som Bäcker har haft anledning att fundera över, och också har en bestämd uppfattning om: "Alla bilder är manipulationer". När man fotar väljer man motiv, vinkel, ljus och i och med det blir det en manipulation redan från början.

Det händer alltså att Mats Bäcker använder sig av de möjligheter som datorn ger, men bara för att markera en färg eller flytta en skugga. När han gjorde reklambilden för vårens balettprogram som hade titeln *I ljus och skugga*, förstärkte han skuggan av en av dansarna, eftersom det passade i sammanhanget. Men han förändrar aldrig dansarnas kroppar, trots att han skulle kunna höja ett ben, vrida en arm till en bättre vinkel eller ändra ett ofördelaktigt ansiktsuttryck, eftersom det skulle kunna innebära en idealiserad återgivning av dansarnas förmåga.

Digital fotografi kom i rätt tid för Mats Bäcker. Han hade slagit igenom som dansfotograf, hittat ett bildspråk där han kunde "överföra koreografens vision, eller dansarnas, och samtidigt lägga till mitt eget", men kände att han behövde förnya sig. Med digital teknik ökade valmöjligheterna och hans eget inflytande över arbetsprocessen. Nu hade han plötsligt "kontroll över hela biten", från fotograferingen med digitalkamera i studio eller på scenen, till bildbehandling i datorn, som han gör i sitt rum på Operan, och som ofta avslutas med att han bränner en cd-rom med bilderna. Bäcker är mycket intresserad av teknologin, han säger sig vara "teknisk pedant". Den enda egentliga nackdelen med digital fotografi, menar han, är arkiveringen av bilderna. Man vet inte vad som kommer att hända med dem i längden. Och ibland använder han sin gamla hasselblad-

are när han ska ta stora bilder, eftersom sådana fortfarande blir bättre med den kameran än med digitalkameran.

Mats Bäcker anställdes som Operans husfotograf 1995 efter att ha arbetat som rockmusiker och rockfotograf i många år. Han hade också frilansat som teaterfotograf på Dramaten och gått på Konstfacks fotografutbildning. När han kom till Operan visste han ingenting om dans. Så han frågade om han kunde få en fribiljett en kväll när Kungliga Baletten dansade *La Bayadère*, en av den klassiska balettens mest kända verk. Under en måne, till Ludwig Minkus trånande musik, kom den ena vitklädda andeflickan efter den andra långsamt nedför en ramp och ut på scenen. Tjugo likadana flickor gjorde entré. Mats Bäcker trodde inte sina ögon. "De måste vara klonade ur samma ägg, allihop ser likadana ut", tänkte han för sig själv när han satt i publiken. "Hur ska jag någonsin kunna skilja dem åt? Hur ska det här gå?" Men han tog sig an uppgiften systematiskt och gick in för att lära sig ett namn per dag. Det fungerade och det var fascinerande. Mats Bäcker har ett människointresse, som kommer väl till pass i hans yrkesutövning. Det syns i hans bilder att han relaterar till dansarna och att de uppskattar hans närvaro. Bäckers bakgrund i rockvärlden visade sig vara användbar på Operan, eftersom ljusförhållanden under rockkonserter påminner om dem som råder under balett- och operaföreställningar. Det finns också en känsla för musikalisk rörelse och form i hans dansbilder, som han började utveckla under sin tid med rockmusiken.

TROTS SINA STORA framgångar som dansfotograf – Bäcker är konstant efterfrågad utanför Operan och har haft flera utställningar – betonar han att dans är svårt att fotografera, och hur mycket han fick arbeta för att lära sig det. Under den första tiden hade han stor nytta av vissa dansare och koreografer, som är "våldigt mycket bildmänniskor" och som hjälpte honom att se balett. Det var så inte minst när Kungliga Baletten dansade *Peer Gynt*, en modern balett, koreograferad av John Neumeier. Detta burleska, men mångbottnade dansverk var en stor framgång för dansarna och Neumeier.

Med sin talang för teater tog Mats Bäcker det genast till sig. Han inledde ett nära samarbete med premiärdansaren Anders Nordström, som dansade titelrollen. Denne påpekade att *Peer Gynt* är en närbildsbalett, vilket ledde till att Bäcker började fotografera dansarna med väldigt långa teleobjektiv, så att deras ansiktsuttryck syntes tydligt på bilderna. Och en kväll i en studio lärde han sig hur man fotograferar hopp med två premiärdansare. Tricket är att trycka av "precis i peaken", inte när de är på väg upp eller ner. De dansare som är medvetna om betydelsen av det, och som förmår göra det rent tekniskt, stannar kvar någon sekund i mitten av hoppet, eller håller kvar ett ben i luften lite längre när Bäcker fotograferar, än vad de gör när de rör sig mitt i dansens flöde på scenen. Är det en bra dansare blir det en bra bild, menar Bäcker: "de vet hur de ska sträcka ut sig snyggt – och de vet hur de ska hålla det".

Rådet att han inte skulle titta så mycket, utan lyssna på musiken, var också viktigt för hans utveckling. Utifrån det kom Bäcker så småningom själv på den avgörande tekniken för dansfotografering i studio: "Jag tittar inte genom kameran utan på dansarna när jag knäpper – för jag vill bli bländad av blixten!" Den fryser bilden på näthinnan några sekunder och det gör att Bäcker kan se om han har fått bilden i rätt ögonblick. När han fotograferar dans på scenen däremot, då rör sig dansarna så fort att han måste följa med i kameran.

"Det allra roligaste med att vara dansfotograf", fortsätter Bäcker, "är när man ska ta en förhandsbild av något som inte finns." Då kommer han med en idé i huvudet till studion och fotograferingen blir bara ett sätt att få ner idén på bild. Då kan det bli mycket samarbete med koreograf, scenograf och dansare om bilden. Man leker fram bilden tillsammans, här finns utrymme för improvisation. Det gäller att vara öppen för nya möjligheter. Vill det sig väl har Bäcker uttryckt något i bilden som koreografen använder sig av i dansen. Men det förekommer också att förhandsbilder avviker så pass mycket från dansföreställningen som de gör reklam för, att folk blir besvikna när de ser föreställningen.

Det var så med en bild han tog på ett av sina frilansuppdrag utanför Operan: en lustfylld bild av en kvinnlig dansare med bar överkropp, omslingrad av en man som står bakom henne. Bilden gör reklam för *Fragile*, ett modernt dansverk koreograferat av Kenneth Kvarnström, som var en fullträff på Dansens Hus förra

Och en kväll i en studio lärde han sig hur man fotograferar hopp med två premiärdansare. Tricket är att trycka av "precis i peaken", inte när de är på väg upp eller ner. De dansare som är medvetna om betydelsen av det, och som förmår göra det rent tekniskt, stannar kvar någon sekund i mitten av hoppet ...

året. Men den lustfyllda bilden fanns inte i föreställningen. Den hade Mats Bäcker koreograferat.

Han har också varit med om samarbeten med koreografer som inte fungerat särskilt bra, och då han blivit bara hantverkare åt dem, på samma sätt som dansarna kan bli hantverkare åt vissa koreografer, snarare än medskapare. Men det är viktigt att även dessa bilder blir så bra som möjligt, eftersom också de har stor spridning. Det är ju i själva verket betydligt fler som ser Bäckers bilder av balett och dans än som kommer och ser föreställningarna.

HUR TITTAR DÅ DANSARE på dansbilder av sig själva? Mats Bäckers erfarenhet är att de nagelfar hans bilder för att kontrollera att de står i rätt position, har sträckta ben och inte ser tjocka ut. Eftersom dansare tror att de har väldigt långa ben, och eftersom Bäcker gärna vill göra bilder de är nöjda med, brukar han ha en låg kameraposition när han gör studiobilder. Då får dansarna långa ben på bilderna och kan fortsätta tro att det är så de ser ut. Det är viktigt för Bäcker att dansarna känner sig trygga när han fotograferar dem, så att både han och dansarna blir nöjda med resultatet. För efter nästan tio år på Operan brinner han för baletten. Han ser sig som reklamfotograf för dansarna och vill att så många som möjligt ska komma och se dem.

När Mats Bäcker talar om hur det är att fotografera klassisk balett konstaterar han att den är uppbyggd av ett ganska litet antal steg, "det ser ut som det ser ut", och menar att det inte är mycket han kan lägga till: "Det är som att öva ett instrument, öva skalor! Men när det är bra dansare i Svansjön – då är det jättehäftigt!"

Danskritiker tillhör de återkommande besökarna på dansföreställningar. Hur ser då danskritiker på dans? Hur översätter danskritiker och dansskribenter denna icke-verbala konstform till ord? Många använder metaforer och adjektiv för att förmedla stämningar från scenen. Som i all representation, speciellt i ett annat medium, skapar man något nytt utifrån det man ser. Till skillnad från en dansföreställning där betraktaren ser dansen, lyssnar till musiken (och i någon mån känner dofter) samtidigt, är en text linjär. Man kan bara nämna en sak i taget, även om det går att bygga in dansens speciella form, djup och rörelse i text också.

En annan aspekt av olika sätt att se på dans är att danskritiker, dansforskare och dansfolk ser på samma föreställning gång efter gång, kväll efter kväll. Hur kan de över huvud taget uppfatta något nytt efter att ha sett *Svansjön* ett oändligt antal gånger? Att olika dansare dansar på olika sätt är en hjälp, liksom att det finns flera uppsättningar av denna baletternas balett. Men framför allt lär man sig att fokusera på olika aspekter av föreställningen vid olika tillfällen: solister, balettkår, koreografi, scenografi, kostym, ljus, dirigent, musik. Hur är just den här uppsättningen, dansad av det här balettkompaniet, uppbyggd? Den utomstående betraktaren försöker se spår av arbetsprocessen i den färdiga produktionen. Man undrar också om ballerinan kommer att klara de trettiotvå fouettéerna på ett ben i andra akten. Hur hon klarar detta eldprov är något som även dansfolk från Huset, alltifrån repetitörer och balettchefer till kolleger, vänner och konkurrenter, håller ögonen på.

FÖR MATS BÄCKER HAR digital teknologi öppnat helt nya synfält och möjliggjort en betoning på själva seendet. Det knyter an till hur former av seende alltmer präglar vårt vardagsliv. Vi tittar inte bara på teve på kvällarna, utan också dagligen på datorskärmar. Och vi tittar på olika sätt, vi "läser" flödet av bilder framför oss med varierande hastighet och urvalsprinciper och sätter ihop fragment av det vi ser i egna kombinationer. Den ökande medialiseringen och digitaliseringen tränar utan tvekan upp vårt seende, men visuella uttryck som konst, installationer, dansföreställningar, mode, design och arkitektur är också viktiga för hur seendet utvecklas.

Det är inte bara barn som ser innan de kan tala, även som vuxna relaterar vi till världen omkring oss i första hand genom seendet. Vi ser och vet att vi blir sedda. Visserligen förklarar vi det vi ser med ord, men det finns alltid ett gap mellan ord och seende. Dans är i huvudsak en icke-verbal konstform, även om det förekommer ord i dans, i form av enstaka repliker, dialoger eller monologer, sång, eller ord och meningar som projiceras på skärmar eller skyltar. När dansare beskriver dans säger de ofta att dans förmedlar sådant som man inte kan uttrycka med ord. För att tala

med Isadora Duncan: "Om jag kunde berätta för er vad det betyder, skulle jag inte behöva dansa det." Att detta uttalande blivit så känt torde bero på att det har en allmän relevans; det gäller andra icke-verbala konstformer också, som måleri och skulptur. Och inte minst dansfotografi, som uttrycker sådant – emotionell energi och form – som inte riktigt kan beskrivas i ord.

ATT SEENDET ÄR betydligt mer avancerat och komplext i dag än för bara några decennier sedan har inom humaniora och samhällsvetenskap gett upphov till en mängd sociala och kulturella analyser av visualisering eller "det visuella". Sådana analyser samlas numera ofta under beteckningen *Visuella studier*, en inriktning som också börjar få fotfäste i Sverige. Ett exempel på det är den tvärvetenskapliga volymen *Bilderna i samhällsanalysen: Visuella studier i teori och praktik*, redigerad av sociologerna Patrik Aspers, Paul Fuehrer och Árni Sverrisson (under utgivning på Studentlitteratur). I introduktionen redogör redaktörerna för "the visual turn", det vill säga att det samhällsvetenskapliga intresset för bilder och andra visuella uttryck har ökat dramatiskt och ofta tar sig uttryck i analyser, som innefattar text och bild såväl som artefakter.

Bland samhällsvetenskaperna var antropologin tidigt ute med visuella metoder. Film och stillbildsfotografi har sedan slutet av 1800-talet använts av antropologer dels för att skaffa data, dels som illustrationer till texter och föreläsningar. I *The Ethnographer's Eye* påpekar den engelska antropologen Anna Grimshaw att etnografisk film förekom redan när Auguste och Louis Lumière i London på 1890-talet visade tio flimrande svart-vita dokumentärfilmer på mindre än en minut var.³ Under samma tid filmade och fotograferade vetenskapsmän från Cambridge lokalt liv på en antropologisk forskningsexpedition till Torres Strait-öarna utanför Australien. För dem var kameran ett instrument som säkerställde den vetenskapliga objektiviteten.

På 1930-talet gjorde Gregory Bateson och Margaret Mead omfattande insamlingar av visuella data om barnuppfostran, kultur och personlighet på Bali och Nya Guinea med hjälp av smalfilm och fotografi. År 1975 kom den första utgåvan av *Principles of Visual Anthropology*, redigerad av Paul Hockings, och därmed var den visuella antropologin etablerad som eget forskningsområde.⁴ Många etnografiska filmer har kommit till i avsikt att dokumentera kulturer och livsformer som hotats av utrotning. Intervjusamtal om fotografier (men även film och video), som man tittar på tillsammans, har använts för att locka fram de studerades reaktioner på omständigheter i sin omgivning. Etnografisk film, som de studerade själva har producerat, och som visar deras eget perspektiv på sin tillvaro, har varit ett framträdande metodgrepp inom den visuella antropologin.

PÅ 1990-TALET fick visuell antropologi ytterligare en innebörd: forskare ägnade sig nu också åt att studera visuella system och kultur, ställde frågor om representation och alternativt seende. Även om visuella antropologer alltid har varit intresserade av seendet har det på senare tid problematiserats på nya sätt och den visuella antropologin kan lätt länka vidare till tvärvetenskapliga visuella studier, och till andra inriktningar inom antropologin som undersöker konst, estetik, materiell kultur och informationsteknologi.⁵ Ett ämne, som för inte så länge sedan skulle ha haft svårt att hitta en akademisk hemvist, är just dansfotografi. Nu kan en studie i dans-

Det som en gång betecknades som bildfobi inom antropologin kan inte göra sig gällande längre.

fotografi placeras inom den nya visuella antropologin.⁶

Visuell antropologi var länge en relativt marginell inriktning inom den antropologiska disciplinen, men med nya medier och ny teknologi har den fått ett oantat uppsving och en betydande utbredning. Det som en gång betecknades som bildfobi inom antropologin kan inte göra sig gällande längre. Denna bildfobi syftade på dem som avfärdade bilder som falska fenomen, gäckande och bedrägliga, i stånd att underminera vederhäftig verksamhet inom disciplinen. En mindre extrem ståndpunkt i den antropologiska debatten om bild kontra text har hävdats att bild och text är olika typer av representation, och att text är den mer avancerade av de två. Det har varit den gängse uppfattningen bland antropologer att ämnet framför allt består av text, som någon gång kan behöva illustreras med en bild.

Delvis kan det här bero på vad det är man forskar om; somliga ämnen är mer bildmässiga än andra, åtminstone utifrån ett mer konventionellt sätt att fotografera. Det kan vara lättare att fånga färgstarka känslomässiga ögonblick av dans och ritual än av till exempel byråkrati. Men även om text är bättre lämpad för teoretiska utläggningar än bild, kvarstår återigen bilders speciella förmåga både att förmedla och att skapa vissa stämningar, linjer och rymder där ord och text inte räcker till. ■

1. John Berger, *Ways of Seeing*, Penguin, 1972 (sv. övers. *Konsten att se*, Brombergs, 1982).
2. Se Helena Wulff, *Ballet across Borders: Career and Culture in the World of Dancers*, Berg, 1998.
3. Anna Grimshaw, *The Ethnographer's Eye: Ways of Seeing in Modern Anthropology*, Cambridge University Press, 2001.
4. Paul Hockings (red.), *Principles of Visual Anthropology*, Mouton, 1995 [1975].
5. Marcus Banks och Howard Morphy (red.), *Rethinking Visual Anthropology*, Yale University Press, 1997.
6. Helena Wulff, "Bild och rörelse i dansfotografi", i P. Aspers, P. Fuehrer och Å. Sverrisson (red.), *Bilderna i samhällsanalysen*, Studentlitteratur, under utgivning.

Bilderna är hämtade från följande föreställningar på Kungl. Operan: *Giselle* framförd av Marie Lindqvist (s. 36), *Unreal estate* (ovan s. 38), *Svansjön* (från pausen, nedan s. 38), *I ljus och skugga* (förhandsbild, ovan s. 39), *En midsommarnattsdröm* (nedan s. 39) och *Blind me* av Kenneth Kvarnström, framförd av Cilla Olsen (förhandsbild, s. 40).

Kloner och tvillingar är ännu inte jämställda

ESSÄ/ Hotet från klonerna. Tvillingar har ofta tillskrivits mystiska egenskaper. Kloner uppfattas däremot som skrämmande produkter. Ändå skulle principen vara densamma för klonernas tillkomst: en identisk uppsättning gener hos skilda individer. Klonerna skrämmer för att de hotar tanken på just mänsklig individualitet, detta trots att tvillingar redan borde ha vant alla vid tanken.

Hjärnkontoret är ett populärvetenskapligt tv-program som vänder sig till barn i skolåldern. För inte så länge sedan (SVT, 11 mars 2003) handlade ett av inslagen i programmet om kloning. Avsikten var att reda ut vad kloning innebär, hur det går till och vilka eventuella för- och nackdelar denna teknik (applicerad på människor) kan tänkas få. Utgångspunkten för diskussionen var att kloning skapar "kopior av levande organismer". Som exempel på framgångsrika kloner nämndes äpplen, tulpaner, fåret Dolly och vissa människor, "för enäggstvillingar är kloner". Medan Robyn sjöng "do you really want me, am I really special?", kunde vi se långa rader av tvillingar/kloner springa runt och sparka boll.

Hjärnkontoret gav en komprimerad bild av de retoriska former som ofta förekommer i massmediala framställningar om kloner och tvillingar. Klonerna beskrivs som tvillingar och vice versa, vilket får betydelse för hur dessa två kategorier betraktas: kloner formar en bild av tvillingar som kopior. Genom en gränsdragningarnas magi skapas samtidigt bilden av oss andra, icke-tvillingar, som genuina original. Dessutom bidrar klonings- och tvillingberättelserna till föreställningar om vad som "sitter i generna" och var gränsen mellan naturligt och artificiellt kan dras kulturellt.

I massmediala tvillingberättelser utgör kloning ett parallellt berättelsetema. I *Dagens Nyheter* sägs till exempel att den så kallade Raëlska rörelsen vill skapa tvillingar till döda barn, ett slags återuppväckelse genom kloningsteknik: "Vi bestämde oss för att, som de första i mänsklighetens historia sedan Jesus återuppväckte Lazarus, korsa dödens hav och hämta hem vårt döda barn genom att skapa en identisk tvilling till Andrew." (DN, 12 augusti 2001, s. B2)

Här skapas en föreställning om att en genetiskt identisk individ (som enäggstvillingar)

Av
Tora
Holmberg
Doktorand
i sociologi
&
Malin Ideland
Fil.dr i etnologi

tvillingar) ska bli en exakt kopia i alla avseenden, utseendemässigt såväl som till personlighet. Alldeles oavsett skillnader i uppväxtmiljö föreställs de klonade exemplaren bli lika sina DNA-givare. Kloningsdebattens tal om identiska kopior har överförts på föreställningen om tvillingar, vilken därmed genomgått en betydelseförskjutning. I filmer och romaner med några år på nacken (till exempel *Den onda tvillingen*, 1993, *Den tredje tvillingen*, 1996), framställs tvillingar som biologiskt lika, men psykologiskt olika. Tvilling har gått från att betyda "lika men ändå olika", till att i den massmediala sciencefiction-diskursen förknippas med kloner, även de genetiska kopior. Tvillingklonerna framställs nu som både genetiskt och personlighetsmässigt identiska.

I HJÄRNBKONTORET uppvisas en till viss del annan bild: "Egenskaper som elakhet sitter inte i generna". Detta påstående presenteras parallellt med bilder av tvillingpojkar som intresserar sig för, och sägs konkurrera om, samma flicka. Ett exempel på att elakhet visst kan "sitta i generna" ges däremot genom att medier använder Ira Levins numera klassiska roman *Pojkarna från Brasilien* som en metafor för kloningsteknikens skräckscenarier. I boken, som kom 1976, beskrivs hur doktor Josef Mengele med hjälp av kloningsteknik tagit fram ett antal Hitlerkopior, som ska bilda grunden för en ny armé. I överensstämmelse med 1970-talets tro på miljöns betydelse för människors beteende ägnade den fiktive Mengele mycket möda åt att skapa en exakt likadan uppväxtmiljö för klonerna som den Adolf Hitler haft. Men när svenska medier i slutet av 1990-talet (och framåt) refererar till berättelsen för att beskriva faror med kloning så är miljöaspekten som bortblåst. Det talas nu enbart om risken med att skapa genetiska kopior av den döde diktatorn, det genetiska arvet skulle automatiskt medföra samma livshistoria och samma egenskaper som hos originalet. Raël-sekten har till och med uttryckt en

önskan om att klona Hitler för att ställa kopian till svars för originalets handlingar.

DETTA UTESLUTANDE AV miljöfaktorer-
nas betydelse tydliggörs även då det i
massmedier berättas om tvillingar:

Det ligger stor trygghet i att ständigt
vara likadan, att tänka, tycka och
känna på precis samma vis. /.../ Pelle-
Classe påpekar att flera undersökning-
ar visar att tvillingar, tidigt åtskilda
och uppfödda i helt olika miljöer, ändå
uppvisar samma grundbeteendemon-
ster. Det är generna som styr. (SvD, 22
april 2000, s. 21)

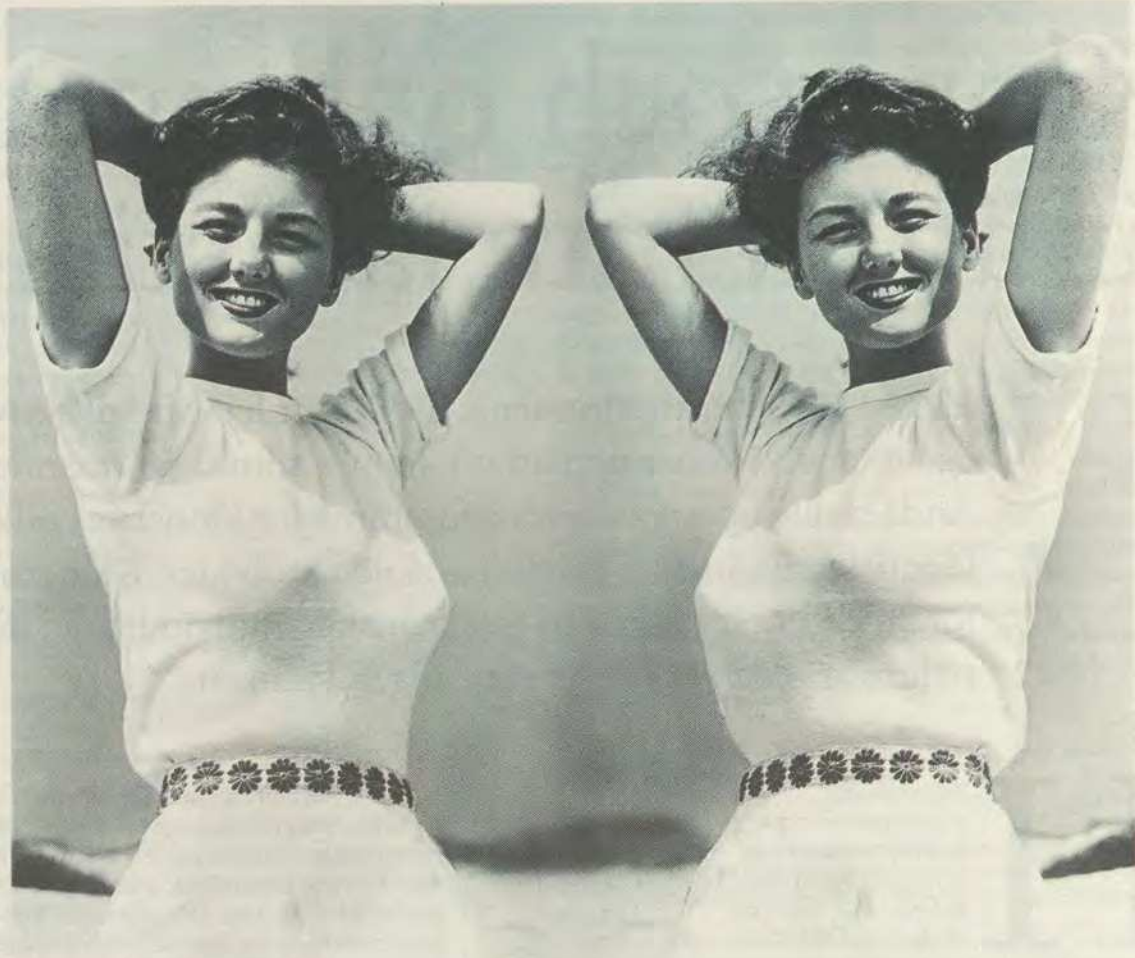
I artikeln refereras till vetenskapliga tvillingstudier. Forskare från vitt skilda discipliner har sedan 1920-talet studerat enägg- och tvåäggstvillingar, bland annat för att undersöka på vilka sätt arv och miljö bidrar till att forma mänskligt beteende. Studierna bygger på en önskan om att kunna studera arvet "i sig". Men även om tvillingforskarna i dag ofta påpekar att miljön har minst lika stor betydelse som det genetiska arvet, frammanas bilden av att det är generna som styr. "Genes are us", är det budskap som förmedlas via massmediernas tvilling- och klonberättelser. I dessa fall är den gemensamma biologin det som fascinerar. Vilket barn har till exempel inte fått höra diskussioner om vem han eller hon är lik, vilka biologiska egenskaper som är gemensamma med föräldragenerationen. Denna önskan att förstå genernas outgrundliga vägar ställs på sin spets när diskussionen förs över på genetiskt identiska individer. Artikeln "Lika som bär" från *Göteborgs-Posten* illustrerar fascinationen över likheterna och mediernas upptagenhet med att beskriva dessa. När journalisten ska berätta vad som skiljer enäggstvillingarna Peter och Christian åt, skriver han: "Det går att se skillnad. Christian har längre hår" (GP, 7 oktober 2000).

Men två rader längre ner får läsaren

veta att skillnaden beror på att killarna har "tvillingregler", det vill säga medvetna strategier för att de inte ska bli för lika. De har satt upp regler för hårlängd och klädsel, för att på så vis bemästra likheten och betraktas som individer. Likheterna lyfts fram i ljuset och diskuteras utifrån biologiska förklaringsmodeller. Skillnaderna mellan dem beskrivs dock som enbart formade av miljön. Denna diskussion gick även igen i programmet Discoverytimmen (TV 4, 12 januari 2003), vilket handlade om enägstvillingar som separerats vid födseln och sedan återförenats i vuxen ålder. Fenomenet diskuterades från vetenskapliga och mer folkliga perspektiv. Företrädare för en amerikansk tvillingförening intervjuades, liksom forskare och återförenade tvillingpar. Här utvecklades temat om tvillingars närapå magiska krafter. Berättelser om hur åtskilda syskonpar färgat håret, träffat en partner, gift sig och fått barn vid samma tidpunkt i livet, talar inte bara om biologiska likheter utan ses även som intäkt för att tvillingar bär på speciella krafter. Samma tema togs upp i Utbildningsradions TV-universitetet (SVT, 13 april 2003), där det återförenade tvillingparet Jim och Jim berättade att de gift sig med kvinnor med samma namn (först två Linda, därefter två Betsy), röker samma cigarettmärke och gillar samma ölsorter. Tvillingarna framställs som bärare av extraordinära egenskaper.

FÖR ATT FÖRSTÅ denna tvillingars magiska kraft kan vi med hjälp av antropologen Mary Douglas (1997) fundera över på vilket sätt dessa människor bryter mot en förväntad symbolisk ordning. Hon (och andra) har beskrivit hur det i vissa västafrikanska kulturer ansågs så hotfullt med tvillingar, att de dödades vid födseln. På detta sätt, menar Douglas, skaffade man sig fysisk kontroll över och återställde den symboliska ordning enligt vilken människan föder ett barn medan djuren föder flera. Den kvinna som ger liv åt tvillingar, tangerar därmed gränsen för det mänskliga och profana. Den svenska folktron kring tvillingar påminner i mångt och mycket om den västafrikanska, även om den skiljer sig på flera punkter. I våra folklivsarkiv står att läsa om hur (enäggs-) tvillingars likhet ansågs ge dem särskilda krafter, som skyddade mot trolldom, sjukdom och andra hotbilder. Dessa tvillingar sågs ofta som störande för ordningen, men det abnormalt med tvillingfödsel vänds här från ett hot till en positiv kraft. Folkloren är också full av berättelser om tvillingbjörkar och tvillingoxar, som också ansågs bära på goda och övernaturliga krafter. Om Discoverytimmen odlar en föreställning om tvillingars magiska krafter genom att porträttera en man som kände på sig när hans tvillingbror rådde ut för en olycka, är den berättelsen en del i en lång tradition av folktro kring tvillingars övernaturlighet.

KLONERNA HAR INTE fått samma status som övernaturliga och magiska. Däremot brukar de beskrivas som resultatet av genetiska trollkarlars arbete. Här är det

Tvillingar eller kloner?

Tvillingfödsel har betraktats som ett naturens experiment men börjar alltmer ses som onaturliga i takt med klontechnikens utveckling.

Foto: Corbis/Scanpix

snarare genetikerna än skapelserna som tillskrivs magiska krafter. Berättelsetemat om de magiska tvillingarna har i talet om kloner snarare sin motsvarighet i religiösa metaforer. I beskrivningarna av kloner brukar dessa framställas som ömsom skapelser, ömsom kopior eller produkter. Ordet skapelse signalerar att detta är en teknik som ger religiösa konnotationer, något som också var tydligt i Rael-rörelsens önskan att likt Jesus återuppväcka barn genom modern bioteknik. Tanken på att genetikerna "leker Gud" är också en ofta återkommande massmedial metafor. Och detta ska då ställas mot idén om att klonen är en produkt, det vill säga en artificiellt tillverkad handelsvara. Den finska medieforskaren Iina Hellsten pekar dock på att begreppet produkt kan få olika betydelse i skilda sammanhang. När man talar om kloner i en naturvetenskaplig tidskrift, eller varför inte i en tidning med ekonomi som inriktning, kan ordet produkt ha en ganska positiv betydelse. Men då man i svenska nyhetsmedier använder sig av begreppet signalerar detta snarare att klonen är en icke-autentisk individ (Hellsten, 2000). Klonen blir bara en produkt, och dessutom en kopia av ett original.

Tanken på möjligheten att kunna kopiera människor är kanske det som upplevs som mest skrämmande med kloningstekniken. Etnologen Lynn Åkesson lyfter i skriften *Klona skapelsens krona?* fram hur den moderna, västerländska synen på individen påverkar inställningen till kloning:

Enligt vårt sätt att se, föds varje människa som en ny, unik individ. Barnet får sitt biologiska arv i lika hög grad

från modern som från fadern, men den genetiska blandning som barnet utgör är något helt nytt och unikt för just detta barn. På så sätt garanterar reproduktionen individualitet. Den nyfödda människan är en alldeles egen individ. Och individens ställning garanteras kulturellt, exempelvis genom lagstiftning och i politiska sammanhang. (Åkesson, 1997, s. 87)

Kloningstekniken hotar tanken på att varje människa är unik och oersättlig och därmed hotas även vårt människovärde. Alla vill vara, och behandlas som, ett unikt original, inte en blek kopia, inte minst i vår individualiserade tid. I populärkulturens skildringar av kloner är det också originalet som är mest mänskligt, om detta nu kan graderas. I filmen *I flesta laget* skaffar sig den stressade huvudpersonen kloner för att ta hand om såväl arbete som hem. Klonerna kan sägas lyfta fram varsin sida av originalet: en är den fantastiske arbetsledaren, en annan den romantiske maken och så vidare. Dessa kloner tillhör dessutom sitt original. Originalet bestämmer vad de ska göra och förvarar dem undangömda på garagets ovanvåning. De beskrivs mer eller mindre som hans egendom, vilket är typiskt för retoriken kring kloning. Detta uttrycks till exempel i det nämnda Hjärnkontoret genom pronomen som att "ha sin klon", "bilda sitt eget fotbollslag", "tävla mot sin egen kopia". Men när klonerna i *I flesta laget* vill skaffa sig sin egen klon, som ska kunna hjälpa dem, går det snett. Klonernas klon blir defekt, vilket illustrerar föreställningen om originalet som mer äkta, naturligt, komplett än den konstruerade dubblotten.

TANKEN PÅ ATT ÄGA en klon strukturerar också diskussionerna om vem som ska klonas, på vilket sätt tekniken kommer att användas i framtiden. Föräldrar vill återuppväcka sina döda barn genom att skapa en genetiskt identisk kopia. Likaså önskar människor i västvärlden få klonas sina döda husdjur. Här handlar det om att få återuppliva en död individ, att kunna ersätta det man har förlorat. Men diskussioner har också förts kring reservdelsmänniskor.

Inte långt efter att fåret Dolly hade blivit allmänt känt presenterades huvudlösa grodor för världen. Detta ansågs vara ett första steg mot att odla fram kroppar med reservdelar för utslitna organ. Sedan dess har forskningen fortsatt och man hoppas nu kunna klonas fram skraddarsydda organ utanför kroppar med hjälp av stamcellsteknik. Ett organ är betydligt mindre mänskligt än en huvudlös kropp, och denna teknik anses därför inte lika kontroversiell.

Reservdelsmänniskan har också diskuterats i samband med preimplantatorisk fosterdiagnostik, det vill säga en genetisk sällning av befruktade ägg innan de stoppas in i livmodern. Denna teknik har använts i ett par uppmärksammade fall där föräldrar har sökt bot till sina leukemiska barn i behov av benmärgstransplantation. Då det inte funnits en matchande donator till barnen har föräldrarna valt att skapa en sådan genom att "välja barn", det vill säga genom att välja ett befruktat ägg med passande arvs massa. Här handlar det inte om genetiskt identiska individer, utan om genetiskt kompatibla.

Rädslan för möjligheten att "välja barn" är ett återkommande tema i de riskscenarier som omgärdat gentekniken sedan dess barndom. I ett framtidsperspektiv är det lätt att föreställa sig att om tekniken att skaffa en perfekt kompatibel kopia, en klon till sitt dödssjuka barn förverkligades, skulle det också finnas människor som var villiga att pröva detta. Att skapa en "dubblätt" anses av de flesta vara en kränkning av den nya individens människovärde. Men för desperata föräldrar skulle det kunna betraktas som en möjlighet att rädda ett döende barn. Denna dubbelhet är signifikant för diskussionen kring olika former av bioteknik, som stamcellsteknik, fosterdiagnostik, xeno-transplantation, genetiska tester och biobanker. Å ena sidan är såväl medicinska som etiska risktaganden involverade, å andra sidan skapar teknikerna möjligheter för vissa individer.

Men vad händer om vi för över resonemang om originalitet och oersättlighet till de tvillingar som jämförs med kloner? Förmodligen skulle ingen komma på tanken att betrakta enäggstvillingar som mindre värda på grund av att de är genetiskt identiska. Betraktas de så att säga som kopior av varandra, där ingen är mer original än den andra? Ibland kallas dock den förstfödda för original och följaktligen den andra för kopia. När före detta fotbollsspelarna och enäggstvillingarna Ravelli tävlade mot varandra i tv-programmet Bumerang, poängterade den

äldre brodern Andreas att det var han som var originalet och Thomas endast en kopia (SVT1, 18 april 2003). Klonretoriken har överförts på talet om tvillingar. Men ändå föreställer vi oss klonkopior på ett sätt och tvillingkopior på ett annat. En tvilling föreställs inte utgöra en ersättning för en individ, själva företeelsen enäggstvillingar hotar därmed inte människans status som oersättlig. Likaså är tvillingar (ofta) resultat av naturliga förlopp, medan kloner betraktas som producerade. Tvillingfödselar ses i dag inte som överträdelser av naturens lagar, något som möjligen kan komma att förändras till följd av kloningsberättelsernas tvillingretorik.

ETT OMSLAG PÅ det tyska magasinet *Der Spiegel* ansluter sig till retoriken om klonen som kopia, men även till diskussionen kring att människan inte bör ta sig makt över naturen. Bilden visar tre rader av kloner som med stela steg kommer marscherande vid sidan av ett får, med största sannolikhet Dolly. Den ena raden består av kopierade Albert Einstein, den andra av ett flertal Adolf Hitler och den tredje av en mångfaldig blond fotomodell, lik den tyska supermodellen Claudia Schiffer. Texten lyder: "Vetenskap på väg mot klonade människor. SYNDAFALLET" (*Der Spiegel* mars 1997).

Associationerna leds framför allt mot nazismens strävan efter den "perfekta människan" enligt en arisk modell. Men tankarna går också till problemen med människans ständiga kunskapssökande, till berättelsen om Adam och Eva som åtfrukterna av kunskapens träd och därför blev bortkörda från paradiset. I dag har risken med att försöka tillväxa sig Guds makt ersatts av en risk att överträda naturens lagar, vilket man i högsta grad gör med kloning. Gentekniken har i det närmaste blivit en metafor för det onaturliga, för brottet mot naturens lagar och för nutidsmänniskans behov av att "leka Gud".

Tvillingar däremot sägs ibland utgöra ett "naturligt experiment", vilket förstås är tacksamt för forskarna. Utan att ingripa i naturens ordning kan de få tillgång till svaret på många "gåtor" om människan. Metaforer kring inre hemligheter och gåtor, som ska avslöjas för oss genom forskarnas inträngande blick, är ständigt återkommande inslag i utsagor om genetik och beteende. Dessa går hand i hand med metaforer kring genen som livet självt och arvs massan som livets bok. Det naturliga experimentet enäggstvillingar är dock inte experiment i betydelsen att forskaren kan kontrollera alla variabler. Det som kan kontrolleras är arvet.

Tvillingen utmanar på olika sätt gränsen för det mänskliga genom att hota den naturliga ordningen; de blir anomalier som genom att omges med magiska krafter tillåts återinträde. Tvillingar framställs som tillräckligt olika för att vara föremål för vetenskapliga studier såväl som för mytbildningar. Samtidigt är de också tillräckligt lika för att resultat från tvillingstudier ska kunna generaliseras till alla andra människor. Men när det gäller kloner handlar det om allt annat än natur-

**Rädslan för
möjligheten
att "välja
barn" är ett
återkommande
tema i de
riskscenarier
som omgärdat
gentekniken
sedan dess
barndom.**

liga experiment. Snarare är det just det onaturliga som ständigt poängteras.

MÄNNISKOR HAR alltid sökt förklaringar till tvillingfödselar; dessa kan ha anslutit till en magisk eller biologisk förklaringsmodell. I den gamla folktron trodde man också att en tvillingfödsel kunde ha sin uppkomst i att mamman till exempel ätit ett ägg med två gulor. På senare år tolkas tvillingar dock allt oftare som resultat av bioteknik och ett mänskligt manipulerande av naturen. IVF-behandlingar har medfört att flerbarnsfödselar blivit allt vanligare. Det som för bara tjugo år sedan ansågs vara helt och hållet naturens experiment och förtjänst kopplas i dag allt oftare ihop med det onaturliga och artificiella. Många tolkar en tvillingfödsel som resultatet av en hormonbehandling eller provrörsbefruktning. Om vi ännu en gång blickar in i framtiden kan man fundera över hur en tvillingfödsel kommer att tolkas om ytterligare ett par decennier. Kommer kloningstekniken vara en del av vår vardag och användas till att duplicera perfekta embryon? Kommer kloner och enäggstvillingar att kunna likställas, inte bara på ett diskursivt och retoriskt plan, utan även i realiteten? Kommer även tvillingar att bli metaforer för onaturliga snarare än naturliga experiment?

Sociologen Alan Petersen (2002) har i en analys av den mediala kloningsdebatten pekat på det faktum att ingen tycks ifrågasätta om tekniken verkligen skulle kunna fungera på mänskliga individer (något som faktiskt togs upp och ifrågasattes i radions nyheter nyligen, med anledning av en ny *Science*-artikel). Petersen diskuterar också att kloning tycks skrämja, uppröra och störa den kulturella ordningen på liknande sätt i dag som den gjorde på 30-talet, efter utgivningen av Aldous Huxleys roman *Du sköna nya värld*.

Vi har pekat på några anledningar till att kloner fortfarande kan ses som kulturella hot. I grunden handlar det om den symboliska ordning inom vilken den moderna människan förstås. Att generna framställs som alltigenom styrande ger upphov till en rädsla för biologisk determinism, som utmanar föreställningar om alla människors fria vilja och förmåga att välja och påverka sina egna liv. Kopieringsmetaforerna aktualiserar tanken på en inneboende oersättlighet, vilket i sin tur är grunden för vår moderna diskurs om människan. Talet om det naturliga och onaturliga experimentet utmanar idén om tydliga gränser mellan kultur och natur. Kan denna tvillingklondiskurs leda till en något förändrad syn på människan?

Kanske är det möjligt att betrakta kloningsberättelsernas kopieringsmetaforer som en form av parodi, ett spel där talet om tvillingar gäckar den västerländska föreställningen om alla människors inneboende unicitet. Enligt denna taxonomi är till exempel originalitet, rationalitet och individualitet mänskliga egenskaper som skiljer oss från en djurisk sfär, kulturen från naturen. Kanske bör vi, såsom Robyn uppmanar oss, fundera över om vi är så speciella som vi tror ... ■

Referenser

- Douglas, M., *Renhet och fara*. Nya Doxa: 1997.
Hellsten, I., "Dolly: Scientific Breakthrough or Frankenstein's Monster?" *Journalistic and Scientific Metaphors of Cloning*. *Metaphor and Symbol*, 15/2000.
Petersen, A., "Replicating our bodies, losing ourselves: News media portrayals of human cloning in the wake of Dolly". *Body & Society*, Vol. 8 (4), s. 71-90: 2002.
Åkesson, L., "Klona skapelsens krona?" i *Klona skapelsens krona?*, Källa nr. 49, FRN: 1997.

Sanning och konsekvens

Ställningstagandet i Dreyfusaffären präglar mer än något annat bilden av Émile Zola som den orädda sanningssägaren. Den bilden ifrågasätts nu i samband med hundraårsminnet av hans död. Men klart står också vilket pris han själv fick betala.

MILLENNIESKIFTET INRAMADES i Frankrike av en lång rad utställningar och skrifter med fokus på de intellektuellas roll inom politik och kulturliv vid tiden för det förra sekelskiftet. Naturligtvis intog Émile Zola en central position i sammanhanget, inte minst med anledning av att Dreyfusaffären åter aktualiserades. Denna rätts-skandal, kanske den allra mest berömda i sin genre, blev på allvar känd för en hel värld den 13 januari 1898, då Zola i dagstidningen *L'Aurore* publicerade sitt berömda brev, riktat till presidenten Félix Faure.

Under rubriken "J'accuse" attackerar han ursinnigt den militära rättsapparat som på lösa grunder några år tidigare dömt den judiske generalstabskaptenen Alfred Dreyfus för landsförräderi. Under uppseendeväckande former hade denne nesligen degraderats och deporterats på livstid till den ökända Djävulsön utanför Franska Guyanas kust. Men Dreyfus var med all säkerhet oskyldig; i efterhand hade misstankar i stället riktats mot kommendanten Esterhazy, som dock efter en mycket summarisk rättegång frikändes helt, trots att han var svårt komprometterad. Zolas anklagelse, som namngav de höga militärer som varit inblandade i komplott och mörkläggning, och som täckte hela förstasidan, översattes blixtnabbt till en rad språk för att publiceras i tidningar världen över.

Frankrike hade redan vid tiden före rättegången varit delat i två läger, för och mot Dreyfus. Bland dreyfusarderna återfanns främst jurister, vänsterintellektuella och författare, med Anatole France i täten, medan antidreyfusarderna anfördes av militärer och nationalisterna, som författaren Maurice Barrès. Trots att denna affär och frågan om en eventuell upprättelse för Dreyfus i flera år hade debatterats i vida kretsar och även rapporterats i utländsk press, slog Zolas brev ner som en bomb. Nu var det inte längre möjligt för berörda myndigheter att sopa den pinsamma historien under mattan och hoppas på likgiltighet och glömska. Affären svällde nu till en varböld, och nationens heder ansågs bland allt fler vara allvarligt fläckad.

Gatorna fylldes av människohopar som skanderade: "Leve armén! Ner med Zola!". Att som Zola ifrågasätta hela rättsetablissemangen och dessutom anklaga generaler för att medvetet undanhålla sanningen, var förenat med livsfara.

Av

EVA-KARIN JOSEFSON

ZOLA, LE SAUT DANS LES ÉTOILES

Colette Becker

Presses de la Sorbonne, 2002 (341 s.)

ZOLA ASSASSINÉ

Jean Bedel

Flammarion, 2002 (221 s.)

GERMINAL: UN ROMAN ANTIPEUPLE

Paule Lejeune

L'Harmattan, 2002 (221 s.)

UN SIÈCLE D'ANTIFEMINISME

Christine Bard (red.)

Fayard, 1999 (481 s.)

ZOLA III

L'honneur: 1893-1902

Henri Mitterand

Fayard, 2002 (859 s.)

GUIDE ÉMILE ZOLA

Alain Pagès & Owen Morgan

Ellipses, 2002 (550 s.)

LE ROMAN SOCIAL

Littérature, histoire et mouvement ouvrier

Sophie Bérout & Tania Régis (red.)

Éditions ouvrières, 2002 (283 s.)

ZOLA: LE DESSOUS DES FEMMES

Micheline van der Beken

Le cri, 2000 (336 s.)

LA BELLE ÉPOQUE

La France de 1900 à 1914

Michel Winock

Perrin, 2002 (432 s.)

Sedan han dömts till ett års fängelse för sina anklagelser, föredrog Zola att gå i landsflykt. Bara ett par år efter sin återkomst dog han i sin lägenhet i Paris, förgiftad av kolos.

Hundraårsminnet av Zolas död 1902 påminde återigen fransmännen om vad en orädd opinionsbildare och sanningssägare kan åstadkomma med en skarp penna. Men också andra sidor av författarskapet hamnade i ljuset. Två stora utställningar vid Bibliothèque François Mitterrand i Paris sysslade dels med Zola som Parisbildare, dels med mindre uppmärksammade aspekter av hans liv och verk, till exempel naturens, maskinernas och kvinnornas betydelse. Och en strid ström av böcker och artiklar under jubileumsåret bidrog till att ytterligare nyansera den gängse bilden av Zola som bara en dokumentärförfattare och naturalismens främste företrädare i Frankrike.

OMSTÄNDIGHETERNA KRING Zolas död var länge diffusa. Var kolosförgiftningen verkligen en olyckshändelse? År 1953 behandlade den unge journalisten Jean Bedel denna fråga i en serie artiklar i *Libération*. Hans viktigaste källa var en person som kände skorstensfejaren Henri Buronfosse, vilken, enligt detta vittnesmål, dödade författaren. Strax före sin död skulle Buronfosse ha uppgivit att han, i samband med arbeten på taket till den fastighet där Zola bodde, passat på att täppa igen skorstenen, för att morgonen därpå undanröja alla spår av brottet.

I 50 år har nu Bedel ägnat sig åt Zolas död, och i boken *Zola assassiné* redovisar han resultatet av sina ansträngningar att styrka detta vittnesmål. Hans slutsatser bekräftas och kompletteras av de efterforskningar som Alain Pagès och Owen Morgan lägger fram i *Guide Émile Zola*. Vad som framkommer är att denne Buronfosse var en fanatisk nationalist och militarist, med varje upptänklighet anledning att avsky den skränfock som haft mage att skända den franska armén. Följaktligen har vi nu såväl motiv som tillfälle samt en bekräftelse. För sitt omtalade ställningstagande i Dreyfusaffären fick Zola alltså betala med sitt liv.

I den franska universitetsvärlden sågs Zolas författarskap länge med en viss skepsis. Många års arbete av flera framstående forskare har dock öppnat flera nya och viktiga ingångar till verket, och därmed har också följt en tilltagande prestige. Ett av de viktigaste namnen i sammanhanget är Henri

M. ÉMILE ZOLA, PAR GILL.

En borgare på kroken. Enligt den traditionella bilden av Zola var han en engagerad sanningssägare med vänstersympatier. Illustrationen publicerades i *L'Eclipse* 1876.

Foto: Corbis/Scanpix

Mitterand, professor vid Columbia University, som nyligen har avslutat sin monumentala Zola-biografi, ett arbete som sammanlagt omfattar drygt 3 000 sidor. Mitterands ambition är att knyta samman alla de trådar som löper från Zolas skrivande till epokens politiska och sociala liv.

För en annan banbrytande insats inom Zola-forskningen svarar Colette Becker, professor vid l'Université Paris III, som genom sina kommenterade utgåvor av Zolas romanutkast under 1980-talet har visat att författarens skapande fantasi utgör ett så mycket mer betydande inslag i hans skapande än vad som hittills har framgått. I sin nya studie, *Zola, le saut dans les étoiles*, uppmanar hon läsaren att frigöra sig från den bild av Zola som är kopplad till hans program för naturalismen. Enligt den klichébild Zola själv bidrog till att sprida, bestod den naturalistiske författarens verksamhet i att återge "ett hörn av verkligheten sett genom ett temperament", men tack vare Beckers arbeten framgår det hur mycket temperamentet överskuggar verkligheten och hur Zola i sin praktik är rikare och mer sammansatt än i sin teori.

OCKSÅ I DEN RIKA FLORAN av nyutkomna böcker om den period som kallas "La Belle Époque", och som sträcker sig från 1890-talet och fram till inledningen av det första världskriget, är Zolas författarskap och insatserna i samband med Dreyfusaffären ett ständigt återkommande tema. Här visar det sig i vilken hög grad han fortfarande är kontroversiell.

Både i Frankrike och utomlands har Zola sedan slutet av 1800-talet i många kretsar framtonat som själva urtypen för den socialt engagerade författaren. Det är då inte bara ställningstagandet för Dreyfus man anför, utan också den oförtrutna ansträngningen att med detaljskärpa återge en verklighet fylld av misär, vilket har tolkats som solidaritet med de små och förtryckta. Romanen *Den stora gruvstrejken* från 1885 betraktas allmänt som ett illustrativt exempel på Zolas sympatier för den hårt provade arbetarklassen.

I den nyutgivna antologin *Le roman social* upp-

märksammas just denna roman i ett bidrag av Henri Mitterand. Han skildrar Zolas arbetsmetoder i samband med gruvstrejken i Anzin. Vi möter här en författare som inte skyr någon möda för att sätta sig in i gruvarbetarnas arbetssituation, och som heller inte själv tvekade att bege sig ner i gruvan. Mitterand berättar också om hur Zola närmar sig de radikala vänsterkretsar som sluter upp bakom de strejkande arbetarna.

Men denna dominerande bild av den socialt engagerade Zola har varit ifrågasatt i flera sammanhang ända sedan 1880-talet. I studien *Germinal: un roman antipeuple* från 1970-talet, återutgiven i samband med jubileet förra året, analyserar forskaren Paule Lejeune bilden av arbetaren i just *Den stora gruvstrejken* och lyfter fram en rad inslag som minst av allt tyder på några djupgående sympatier med arbetarklassen.

Lejeune deklarerar öppet att hennes perspektiv är den marxistiska litteraturteoretikerns, och med sin bok vill hon visa att bilden av Zola som en folkets man är i grunden felaktig. Arbetare blev helt enkelt ett motiv på modet i bildkonst och skönlitteratur under åren kring förra sekelskiftet, menar hon. Ett exempel hon använder är Auguste Rodin, som i samband med en utställning 1904 litet oväntat angav att den bekanta skulpturen "Tänkaren", som dittills uppfattats som en symbol för skaldekonsten, nu skulle ses som en gestaltning av just arbetaren, samtidigt som Rodin framhävde sitt eget proletära ursprung.

MED SIN NÄRGÅNGNA ANALYS vill Lejeune visa hur den bild av den franska arbetaren som framträder i Zolas roman är dikterad av den borgerliga läsekretsens fördomar. I sin kritik ansluter hon sig till ett flertal europeiska litteraturkritiker på vänsterkanten, till exempel Karl Marx svärson Paul Lafargue, som ansåg att Zola var en alltigenom borgerlig författare. Lejeune ägnar också ett förhållandevis stort utrymme åt att visa hur Zola i detalj planerade sin litterära karriär, och hur viktig framgången och det materiella välbefinnandet var i den kalkylen. Uppväxt i en fattig miljö hade han redan som 20-åring målet klart

AXESS RECENSERAR

Wounds Not Healed By Time
Solomon Schimmel
s. 47

Den judiska förlåtelsen skiljer sig från den kristna. Kan vem som helst förlåta vad som helst? **Merete Mazzarella** instämmer i kritiken av läpparnas bekännelser.

Making Sense
Julian Baggini
s. 48

Var går gränsen mellan offentligt och privat? Skandalpressen gör en bedömning, filosofin gör en annan. **Maria Carlshamre** ansluter till en upplysande diskussion med klassikerna.

Histoire des Peurs Alimentaires
Madeleine Ferrières
s. 49

Mat har alltid varit kopplad till oro av olika slag. För farlig? För litet? Eller rent av för mycket? **Lisa Irenius** begrundar galna ko-sjukans många föregångare.

Logiska undersökningar
Fenomenologin och filosofins kris
Edmund Husserl
s. 50

Ingen filosof i modern tid har utövat ett lika starkt inflytande som Edmund Husserl. Nu finns hans mest centrala verk i svensk översättning till **Dagfinn Føllesdals** stora glädje.

Sweet Violence
Terry Eagleton
s. 52

Tragedin är ett med moderniteten som epok, hävdar Terry Eagleton, som i sin nya bok går till angrepp mot en konservativ tragediteori. **Anders Olsson** ställer sig frågande i viktiga avseenden.

The Future of Freedom
Fareed Zakaria
s. 53

För mycket demokrati utgör ett dödligt hot mot fri- och rättigheter, skriver Fareed Zakaria i en uppmärksam bok. Lagom är bäst. **Jan Söderqvist** följer hans resonemang och instämmer lagom mycket.

Playing God?
John H. Evans
s. 54

Gentekniken är så viktig att debatten måste återerövas från de bioetiska proffsen, menar **Anders Sandberg** med stöd i en föredömlig genomgång av hur frågan har behandlats genom åren. En betoning på konsensus gör att alla viktiga och relevanta frågeställningar gallras bort.

för sig: att bli en uppbyren och välbärgad författare.

Angående Zolas politiska ställningstaganden uppehåller hon sig särskilt vid hans agerande under Paris-kommunen. Han flydde ut på landet så snart striderna inleddes, för att återvända till staden först när slaget var över. I tidningarna kunde han sedan underhålla läsekretsen med makabra skildringar av det bistra öde som kommunarderna gick till mötes, men ingenting i dessa reportage uttrycker någon indignation över att arbetarupproret krossades med sällsynt brutala metoder. I stället betonar Zola att bestraffningen i själva verket var ett nödvändigt ont.

Liksom vissa samtida kritiker hävdar Lejeune att Zolas sätt att arbeta innehåller ett starkt inslag av opportunism, och som belägg för denna anklagelse återoppar hon ett utkast till romanen. Zola säger sig här vilja skildra brottsbenägna arbetare: "Borgerskapets läsare måste känna en rysning av skräck. Hus som attackeras med stenar och belägras: dödade, uppsprättade personer, skräckinjagande barbari." Samtidigt gör han anspråk på att besitta en magisk förmåga att förmedla den objektiva sanningen utan att ta ställning för någon parten i konflikten. På en fråga från en journalist om han verkligen är på de strejkande arbetarnas sida svarar han: "Varken för eller emot dem. Naturalismen tar inte ställning. Den undersöker. Den beskriver. Den säger: Så här är det. Det kommer an på läsarna att dra slutsatserna."

Där andra kritiker finner uttryck för en stark medkänsla med utnyttjade arbetare, finner Lejeune bara bristande inlevelseförmåga. Hon konstaterar att Zola förefaller ha lättare för att sätta sig in i en gruvhåst vedermödor än i kvinnors och barns lidanden i en totalt omänsklig arbets-situation. En framträdande gestalt bland arbetarkvinnorna är en blodtörstig furie, och ett av de barn som tvingas arbeta i gruvan skildras som ett kriminellt element och en allmänt ondskefull varelse, farlig för sin omgivning.

ÄVEN ZOLAS KVINNOGESTALTER är ett omdiskuterat ämne. Så har den belgiska forskaren Micheline van der Beken kommit fram till att Zola inte uttrycker något socialt patos då han skildrar kvinnornas totala underordning i det franska samhället. Hon finner i stället tydliga spår av en rädsla för den självständiga kvinnan, en rädsla som var mycket utbredd och bland annat hämtade näring hos Schopenhauers misogyni. Van der Beken nyanserar och pedagogiska studie, *Zola: le dessous des femmes*, är intressant inte bara ifråga om Zola, utan hennes analysmodell är mycket användbar för att ringa in attityder till kvinnor i skönlitteraturen generellt, inte minst därför att hon noga skiljer författarens åsikter från berättarens.

Hur kvinnor gestaltas i Zolas romaner har även kommenterats av historiker, och i vissa fall går tolkningarna helt isär. I sitt stora arbete *La Belle Époque* läser Michel Winock, professor i nutids-historia vid Sciences Politiques i Paris, romanen *Fécondité* ("Fruktamhet") som ett inlägg i en samhällsdebatt initierad av franska demografer, vilka i slutet av 1800-talet förutspådde en hastig avfolkning av Frankrike. Denna roman är den första i den svit Zola kallar "De fyra evangelierna". Den skrevs 1899, då författaren befann sig i engelsk landsflykt tillsammans med biustrun Jeanne Rozerot och de två barn han hade med henne, och den har ibland tolkats som ett uttryck för hans faderslycka. *Fécondité* skildrar ett fattigt arbetar-

J'Accuse. *L'Aurore* den 13 januari 1898.

par, vars enda rikedom är äktenskapet och den stora barnaskaran. Projektet blir mycket framgångsrikt i form av tolv barn och oräkneliga barnbarn och barnbarnsbarn, och den äktenskapliga lyckan varar i 40 år. I Winocks ögon gör denna roman Zola till en engagerad och progressiv samhällsdebattör.

Michelle Perrot, historiker och en av de ledande inom den franska genusforskningen, instämmer i att *Fécondité* är en "roman à thèse", men hon finner ett helt annat budskap. I den idealiserade gestaltningen av den fruktsamma arbetarkvinnan som villigt accepterar rollen som barnaföderska, anar Perrot en klerikal och antifeministisk tendens. Under 1890-talet sågs aborter som ett hot mot nationens fortlevnad i konservativa kretsar, och kvinnors frigörelsesträvanden fick skulden för befolkningsminskningen, påpekar hon i antologin *Un siècle d'antiféminisme*. Romanens frodiga modersgestalt får här symbolisera Frankrikes förmåga till expansion inte bara inom de egna gränserna. En barnrik del av familjen beger sig inte helt oväntat iväg till Afrika, och därigenom bidrar den fruktsamma modern till att Frankrike kan fylla sin humanitära mission och sprida civilisationen över fjärran kontinenter. Så inte nog med att Zola aktivt motarbetar kvinnors emancipation, han ställer sig också bakom tidens kolonialistiska idéer.

Icke desto mindre framstår Zola i dag i de flesta ögon som en föredömligt engagerad författare med vänstersympatier. Och en av hans ivrigaste anhängare var socialistledaren Jean Jaurès, som även han var övertygad om Dreyfus oskuld. Till skillnad från många partivänner, som avstod från att ta ställning i frågan, riskerade också Jaurès liv och karriär med en artikelserie under hösten 1898, där han smulade sönder de argument som använts mot Dreyfus under den rättsliga processen. Jaurès var en karismatisk person med stort inflytande över de intellektuella vänsterkretsarna vid sekelskiftet. När han vid flera tillfällen uttalar sig om skönlitteraturens roll för samhällsutvecklingen, är det alltid Zola som anförs som förebild – efter "J'Accuse" så gott som helt reservationslöst, vilket föranleder kritik från samtida socialister.

I SAMBAND MED DREYFUSAFFÄREN hade många unga författare som tidigare haft anarkistiska sympatier, exempelvis Octave Mirbeau, anslutit sig till socialisterna. Med deras politiska nyorientering följde även en revidering av det litterära programmet. I syfte att bidra till samhällsbyggandet skrev de nu indignationsromaner och -pjäser om korruption och missförhållanden i Frankrike. Jaurès valde att helt förtiga dessa verk på grund av författarnas anarkistiska förflutna. Zola blev därigenom ensam sinnebild för författaren som kämpar mot förtryck och orättvisor.

Hur är det då möjligt att en och samma författare kan uppfattas både som socialistisk och borgerlig, som tidig feminist och som antifeminist, som en orädd sanningssägare och som en opportunist? En forskare som kopplar ett samlat grepp kring dessa grundläggande frågor är Alain Pagès, som redan i början av 1990-talet ifrågasatte bilden av Zola som den hjältemodige barrikadkämpen. Enligt myten skulle Zola ha skrivit "J'Accuse" i ett rasande tempo under loppet av 48 timmar, men Pagès visar i *Emile Zola. Un intellectuel dans L'Affaire Dreyfus* från 1991 att arbetet pågick mycket längre än så, att brevet utgår från ett färdigt underlag skrivet av socialisten

Bernard Lazare och poeten François Coppée. Och för den berömda rubriken svarade redaktören, sedermera presidenten, Georges Clemenceau. "J'Accuse" var alltså ett grupparbete.

I den nyutkomna *Guide Émile Zola* redovisar Pagès nytt material som ytterligare belyser omständigheterna kring "J'Accuse". I ett brev skrivet ett par månader före artikeln konstaterar Zola att han med åren känner ett allt större förakt för politiken, att den inger honom avsmak och helt enkelt inte intresserar honom längre. Och i ett brev från samma tid, där adressaten är senatens vicepresident Scheurer-Kestner, som redan blivit svårt smutskastad på grund av sitt engagemang för Dreyfus, betonar Zola att ingenting kunde vara ädlare än att spela denna martyroll, och att han själv är avundsjuk på Scheurer-Kestner vad som än skulle hända. Pagès menar att det för Zola i hög grad handlade om att medvetet ikläda sig just en ny roll. Efter att länge ha uppträtt som litteraturkritiker och naturalismens banérförare var det nu dags att träda fram som engagerad intellektuell.

I sin stora biografi tycks Mitterand systematiskt ha sorterat bort den forskning och de dokument som skulle riskera att störa den traditionella bilden av Zola. Att det dramatiska ställningstagandet för Dreyfus skulle kunna vara åtminstone delvis ett utslag av opportunism, något som tidigare har hävdats av bland andra Pierre Bourdieu, tillbakavisas bestämt. I noterna finns hänvisningar till Pagès forskning kring "J'Accuse", men i sak går Mitterand aldrig in på det väl underbyggda resonemang om författarens medvetna sökande efter en ny roll.

MEN INGEN FORSKNING I VÄRLDEN kan frånta Zola äran av att starkt ha bidragit till att Dreyfus till slut faktiskt fick sin upprättelse. Och oavsett om han var en beräknande rollspelar eller uppriktigt engagerad, kostade detta ställningstagande honom livet. Så varför, kan man undra, är det alls nödvändigt att rota i bakgrunden till utspelen och ifrågasätta bilden av Zola som den radikale samhällskritikern framför andra?

Svaret är rimligen att om en alltför förenklad och klichémässig bild av författaren permanentas, blir det svårare för läsaren att ta sig an texterna förutsättningslöst och med en kritisk distans. Den officiella bilden av författaren riskerar att helt skymma verket, samtidigt som det ju är komplexiteten och mångtydigheten i författarskapet som gör det intressant. Slutligen måste det också understrykas att Zola faktiskt inte är den mest radikale av de franska författare som präglade samhällsdebatten i Frankrike kring förra sekelskiftet, och hans upphöjelse på andras bekostnad bör ständigt ifrågasättas. Bara så förblir litteraturhistorien levande.

Inflation i förlåtelse

WOUNDS NOT HEALED BY TIME
The Power of Repentance
and Forgiveness

Solomon Schimmel

Oxford University Press, 2002 (272 s.)

SIMON WIESENTHAL, mannen som ägnade år av sitt liv åt att jaga nazister och se till att de ställdes till svars för sina brott, har i sina memoarer berättat hur han i det arbetsläger där han var fånge under andra världskriget en dag kallades till en ung SS-officers dödsbädd. Den döende mannen hade bitt sjuksköterskan hämta "en jude", och i Wiesenthals närvaro bekände han att han aktivt deltagit i Förintelsen. Nu ville han att Wiesenthal på sitt folks vägnar skulle ge honom förlåtelse. Wiesenthal vägrade och officeren dog oförlåten.

En som sympatiserar med Wiesenthal är psykologen Solomon Schimmel, specialist på judisk uppfostran och författare till boken *Wounds Not Healed by Time*. Schimmel beskriver hur han som judiskt barn efter kriget hade en återkommande fantasi: han skulle bli USA:s president för en enda dag och befälla amerikanska luftvapnet att med kärnvapen förstöra Tyskland och utplåna det tyska folket en gång för alla. I dag är han visserligen tacksam för att hans fantasi inte gick i uppfyllelse, men han misstänker icke desto mindre att han fortfarande skulle vara beredd att ta lagen i egna händer och hämnas på en nazist som lyckats undkomma rättvisan. Han är inte ens säker på att han skulle kunna förlåta en före detta nazist som uppriktigt ångrat sina brott och ägnat decennier åt att försöka gottgöra dem.

Vad innebär då egentligen förlåtelse? Som Schimmel klargör har begreppet flera innebörder. Å ena sidan innebär det att sluta känna vrede eller grämselse över en förseelse. I den bemärkelsen är det möjligt att förlåta medmänniskor som är döda eller frånvarande och som aldrig får veta huruvida de blivit förlåtna eller ej. Å andra sidan är förlåtelse en social handling som utspelas mellan människor. Den utgör ett steg i riktning mot ett återupprättande av en relation, i bästa fall en tillit. Förlåtelse innebär att offret inte kommer att kräva hämnd eller ytterligare gottgörelse.

Simon Wiesenthal kom efter kriget att gripas av moralisk vända över sitt svar till den döende SS-mannen och skrev brev till många framstående rabbiner, kristna präster, jurister och filosofer för att fråga dem hur de ansåg att han borde ha förhållit sig. Intressant nog visade det sig att judarna och de kristna genomgående svarade olika. De flesta judar ansåg att det bara är offret för ett brott som kan förlåta gärningsmannen och att det inte finns någon skyldighet att förlåta med mindre än att full botgöring har ägt rum, det vill säga: inte nog med att gärningsmannen har bekänt, ångrat sig och bitt offret om ursäkt, dessutom måste han efter bästa förmåga försöka gottgöra sina brott. De flesta kristna ansåg däremot att det är fullt möjligt för tredje part att förlåta en syndare som har bekänt och visat ånger, även om han inte har haft möjlighet att erbjuda offret vare sig en ursäkt eller gottgörelse. Ja, de flesta kristna menade rentav att kristen kärlek förutsätter förlåtelse till och med i de fall där gärningsmannen inte ångrat sig.

Rötterna till vår syn på förhållandet mellan rättvisa, ånger, hämnd och förlåtelse finns naturligt-

Lättvindig förlåtelse. Målningen från 1400-talet skildrar påven Nikolaus V beviljande avlat.

Foto: Corbis/Scanpix

vis i Bibeln, men den bibliska bilden av saken är ytterst sammansatt, visar Schimmel, för att inte säga ambivalent. När Gamla testamentets Josef har blivit en stor man i Egypten, förlåter han sina bröder som har sålt honom till slaveri. Men förmodligen gör han det därför att de tillhör hans egen stam, hans eget folk. Då Josefs syster Dinah bortfördes, våldtogs och hölls fången av Shekhem, furste över kanaaniterna, var Josefs bröder, framför allt Simon och Levi, desto grundligare i sin hämnd. Först lät de Shekhem förstå att han kunde få Dinah till hustru om han och hans män lät omskära sig, och när sedan alla männen var försvagade av omskärelsen blev de överfallna och dödade.

OCKSÅ GAMLA TESTAMENTETS GUD är en straffande Gud, som bekant, men Israel förlåter Han om och om igen, och redan profeten Hesekiel predikar att barn ändå inte ska straffas för sina föräldrars synder. Ibland kan Gamla testamentets Gud till och med vara mer försonlig än människorna. Om profeten Jona kommer de flesta av oss bara ihåg att han hamnade i valfiskens buk, men det centrala i hans historia är egentligen att han flydde från den uppgift Gud anvisat honom: att predika för det syndiga folket i staden Nineve och förmå dem att omvända sig innan det var för sent. Att Jona flydde berodde helt enkelt på att han tyckte att Gud lika gärna kunde förgöra Nineve med det samma och inte ge staden en andra chans.

Inte heller Nya testamentet är helt igenom konsekvent. Jesus kan vara nog så oförsonlig mot dem som inte tror på honom, i första hand då fariseerna, samtidigt som han berättar liknelsen om den förlorade sonen, som ju blir förlåten innan han hunnit uttrycka någon som helst ånger, och predikar att vi ska förlåta inte sju gånger, utan sjuttio gånger sju, och att den som blir slagen ska vända också den andra kinden till.

Schimmel sticker inte under stol med att han för sin del har mycket svårt för den radikala kristna

förlåtelsen, och han resonerar kring flera exempel. Ett är den präst på Martha's Vineyard som 1997 under sin predikan höll upp ett fotografi av Timothy McVeigh, Oklahombombaren som dödat 168 människor och sårat många hundra fler. "Jag inbjuder er till att se på Timothy McVeigh och sedan förlåta honom", sade prästen. "Det har jag gjort och det ber jag också er göra, som kristna förväntas vi göra det." Schimmel frågar sig vad som egentligen menades. Ville prästen att McVeigh skulle frigges? Menade han att de dödas anhöriga och de skadade inte skulle känna förbittring? Menade han att de döda skulle blicka ner från sin himmel och förlåta? Eller menade han helt enkelt att hans församlingsmedlemmar på ett till inter förpliktande vis skulle kunna få känna sig storsinta och generösa? Och om det var det sistnämnda han menade, vilket ju är det mest sannolika, så handlade det kanske bara om sentimentalitet och narcissism?

Ett annat exempel hämtas från den sydafrikanska sanningskommissionens arbete, vars grundprincip ju var att man beviljade amnesti åt var och en som avlade fullständig bekännelse om sina brott och som dessutom försåg kommissionen med så mycket information som möjligt. En av dem som befriades både från straff och alla ersättningskrav var en vit polisofficer, som var ansvarig för att två hus i en svart bosättning bränts ner och att sju vuxna och fem barn fått sätta livet till. När han berättade sin historia och försäkrade att han ångrade sig djupt, var det många i publiken som grät, och när han var klar hyllades han med stående ovationer. Publikens onåd riktades i stället mot en rabbin, som inte kunde hålla tillbaka sin indignation utan utbrast: "Men det här är ju löjligt! Man ska ju inte sadistiskt kunna mörda tolv människor och sedan komma undan med att säga att man är ledsen!" För rabbinen innebar den lättvindiga förlåtelsen en grov kränkning av offrens människovärde.

Radikal kristen förlåtelse av extremt slag representerar den nunna, som i 1980-talets New York i

närmare två timmar våldtogs och torterades av två män vilka bland annat skar in 27 kors i hennes kropp med en nagelfil. Männen kunde bara dömas till mycket milda straff – eftersom nunnan var övertygad om att förlåtelse var det bästa sättet att leda in dem på bättre vägar, och därför vägrade att vittna mot dem. Också mot henne är Schimmel starkt kritisk: Visserligen är det ju hon som var offret, men icke desto mindre blir hennes förlåtelse sårande för en samhällelig rättskänsla och bidrar till att sudda ut gränsen mellan rätt och fel. Faktum är, naturligtvis, att den katolska kyrkan långtifrån alltid anser att förlåtelse även måste innebära straffeftergift. Den nuvarande påven förlät Mehmet Ali Agca, som försökt mörda honom, men han gjorde det som privatperson och Agca dömdes på sedvanligt vis.

Det är ingalunda så att vare sig Schimmel eller judendomen som sådan är oförsonlig (judendomen uppfattar det rentav som en skyldighet att förlåta den brottsling som gjort bot), men poängen i *Wounds Not Healed By Time* är att förlåtelse aldrig får handla om läpparnas bekännelse, vare sig hos den som förlåter eller den som blir förlåten. Offrets vrede mot en förövare är en rättmätig vrede, och även om offret oftast mår bäst av att bearbeta och så småningom släppa den, mår hon eller han under inga omständigheter bra av att förneka eller tränga bort vreden.

Den svenske teologen Carl Reinhold Bråkenhielm har dock visat att det också för en del kristna ter sig problematiskt att förlåtelse ska kunna ges av tredje part. Han citerar Dostojevskijs *Bröderna Karamasov*, där Ivan upprört förklarar att inte ens modern till ett barn som har torterats till döds har rätt att förlåta mördaren: "Om hon så vill, kan hon ju förlåta honom för egen del, hon kan förlåta honom sin gränslösa moderssorg, men det lidande hennes av hundarna sönderslitna barn har utstått har hon icke rätt att förlåta, hon får icke förlåta det, även om barnet själv skulle förlåta sin bödel."

Schimmels resonemang väcker många tankar. Man kan fråga sig hur det kommer sig att USA, ett land där kristendomen spelar en avgörande roll, kan hålla fast vid dödsstraffet. Jag befann mig i San Francisco när Kalifornien hösten 1988 återigen skulle till att verkställa dödsstraffet. Den första person som skulle avrättas var en man vid namn Robert Alton Harris, som hade skjutit ihjäl två tonåringar. Under veckorna före utsatt avrättningsdatum hade historien om en fruktansvärd barn-dömd rullats upp. Harris hade misshandlats redan före födseln eftersom hans far hade sparkat hans mor i magen; han hade övergetts först av sina biologiska föräldrar och sedan av sina fosterföräldrar. In i det sista var det många som hoppades på benådning. I det avgörande ögonblicket framträdde emellertid guvernören och förklarade att han visserligen kände stort medlidande med barnet Robert Alton Harris, men att det inte hindrade att den vuxne mannen måste ta sitt ansvar. Och sitt straff.

Både psykologiskt och moraliskt är ju detta en syn som många i Norden har svårt att förstå. De flesta av oss har också svårt att förstå den amerikanska uppfattningen att mordoffers anhöriga har rätt till hämnd, att hämnaden hjälper dem att komma tillrätta med sin sorg. Man kan undra i vilken utsträckning våra känslor är socialt konstruerade, det vill säga: i vilken utsträckning vi känner det vi förväntas känna. Oklahombombaren McVeigh avrättades som bekant till slut, men intressant nog visade intervjuer som efteråt gjordes med anhöriga, att många inte kände den lättnad de förväntat sig. Vill vi vara optimistiska kan

vi kanske tänka oss att den uteblivna lättnaden är ett första steg mot en protest mot dödsstraffet.

DE SENASTE ÅREN har det gått inflation i det offentliga bedjandet om förlåtelse. Bland otaliga exempel kan man välja den katolska kyrkan, som har bett judarna om förlåtelse för sin antisemitism under Tredje rikets år, Boris Jeltsin som på kommunismens vägnar har bett om förlåtelse för mordet på tsarfamiljen, IRA som har bett om förlåtelse för bomben i Omagh (29 döda och många fler skadade) och, om än på ett annat plan, Bill Clinton som har bett om förlåtelse för sitt förhållande med Monica Lewinsky.

Men de allra flesta ber om förlåtelse i den sydafrikanska sanningskommissionens tämligen lättsinniga anda; alltså inte för att ta på sig en skuld som man vill gottgöra utan uttryckligen för att slippa ansvar och straff. Kanske vi i själva verket borde respektera den australiska regeringen, som för ett par år sen vägrade att be aboriginerna om förlåtelse? Denna regering drog åtminstone helt sakligt konsekvenserna av att den inte var inställd på gottgörelse.

MERETE MAZZARELLA

Filosofin i drängkammaren

MAKING SENSE
Philosophy Behind the Headlines

Julian Baggini

Oxford University Press, 2002 (304 s.)

ETT ÅTERKOMMANDE, numera närmast obligatoriskt inslag i massmedierna är sensationella avslöjanden om mer eller mindre kända personers tvivelaktiga leverne. Antingen med namns nämnande eller via omskrivningar: Känd artist/skådespelare/finansman/politiker körde rattfull/köpte sex/snattade/var otrogen. Utan sex, droger och ekonomiskt skumrask skulle många tidningar lida svår brist på ämnen att skriva om.

Det finns i grunden två olika reaktioner på detta fenomen. Antingen betraktar man denna utveckling som ett symptom på en generell sett sjunkande samhällsmoral. Eller också hävdar man att det nya helt enkelt bara är att man i dag skriver om de här sakerna mer frekvent än förr. Själva beteendet var alltså, enligt det senare synsättet, lika vanligt också då, men det utspelade sig i ett privatliv vars helgd nu är borta. I offentligheten höll man tyst.

Men oavsett om dessa skandalskri-verier faktiskt avspeglar en verklig förändring av människors beteende eller inte, är det intressant att fundera kring vad de säger om vår syn på moral och omoral. Helt uppenbart är det inte juridiken som bestämmer gränserna för vad som är attraktivt ur ett publicistiskt perspektiv. I den utförligt omskrivna Lewinskyaffären var det inte president Clintons ljugande under ed som primärt intresserade journalisterna, utan det var i stället pikanta detaljer rörande den fläckade klänningen, hanteringen av cigarren och var i Vita huset det hela hade ägt rum. Ingen har gjort gällande att själva affären som sådan skulle vara åtalbar, till skillnad från en eventuell mened. Däremot fanns det en allmän före-

ställning om att det som pågick var omoraliskt i en eller annan mening.

Bevakningen av Lewinskyaffären fyllde dock inte bara skvallerpressen. Även föregivet seriösa tidningar, magasin och nyhetsprogram ältade ämnet månad ut och månad in. Var detta verkligen relevant och/eller rimligt? Svaret är inte givet. Många skulle nog hålla med om att Clinton hade betett sig illa, åtminstone visavi sin hustru. Men har denna äktenskapliga angelägenhet i offentligheten att göra? Filosofen Peter Singer är en av dem som hävdar att vårt privata agerande inte har med moraliska överväganden att göra, det vill säga så länge vi inte skadar någon annan.

Den motsatta hållningen utgår i stället från en speciell föreställning om karaktär. Trots att Clintons övningar med den unga praktikanten i sig inte är en offentlig angelägenhet, säger de ändå något avgörande om hans personlighet, vilket i sin tur med rätta färger allmänhetens uppfattning om hans förmåga att utöva sitt ämbete. Därför har saken ett uppenbart allmänintresse. Denna åsikts-skillnad motsvarar skillnaden mellan den utilitaristiska etiken och den aristoteliska moralsynen.

Just denna fråga behandlas i en mycket läsvärd bok, *Making Sense*, skriven av den brittiske filosofen Julian Baggini. Denne eldsjäl, redaktör för *The Philosopher's Magazine* och författare till flera böcker som introducerar filosofin för en bredare publik, har vikt sitt liv åt att visa hur filosofiska överväganden spelar en viktig roll i vanliga människors vardag. I sin nya bok resonerar han kring en rad frågeställningar som dagligen aktualiseras av hur massmedierna agerar och prioriterar, och han visar hur användbart det filosofiska perspektivet är för den som vill genomskåda det falska djupsinnet och påvisa komplikationerna i det skenbart enkla.

NÄR DET GÄLLER SEXSKANDALERNAS plats i mediernas rapportering är Baggini entydig. Om de inte berör makthavarens förutsättningar att utöva sitt ämbete/uppdag, har de inte i pressen att göra. Alltför ofta agerar medierna som moralens väktare, men enligt Baggini är detta fullständigt omotiverat. Vem som har sex med vem i regeringskansliet och presidentpalats är politiskt och konstitutionellt irrelevant. När det gäller Bill Clinton blev hans agerande en offentlig angelägenhet först när han begick mened, som ju är ett allvarligt brott. Men det hade ju heller inte inträffat om inte hans privata sexliv redan varit ute i offentligheten.

Jag hyser själv den största sympati för Bagginis intellektuella attityd. Filosofi är inte en verksamhet som bör hållas isolerad innanför akademiska elfenbenstorn. Det är en färdighet som alla kan tillägna sig och som förbättrar vår förmåga att ta till oss och bedöma information. Och som förhoppningsvis också gör det möjligt att förvandla opersonlig information till personligt tillägnad kunskap.

Baggini utgår från en rad ämnen som dagligen presenteras och analyseras i våra nyhetsmedier: alltifrån vetenskapliga upptäckter och allhandla skandaler till den övergripande

frågan om hur man kan veta att det som står i tidningen faktiskt är sant. Det som tydligt framgår är att filosofi i det här avseendet först och främst är ett visserligen intellektuellt men samtidigt mycket praktiskt verktyg, inte någon förlegad idéhistoria.

Givetvis hänvisar Baggini till flera klassiska filosofer, men inte därför att de är Stora Kanoner, utan därför att de i flera fall har sagt det oöverträffat

**Filosofi är inte
en verksamhet
som bör
hållas
isolerad
innanför
akademiska
elfenbenstorn.**

Inblick i Vita huset. Medierna ältade Lewinskyaffären men deras självpåtaga roll som moralens väktare kan ifrågasättas. Foto: Corbis/Scanpix

bästa om ett visst fenomen, trots att det sagda kan vara 2 500 år gammalt. På så sätt uppstår ett antal direktingångar till klassikerna, deras relevans i den dagsaktuella debatten tydliggörs, vilket ofta skapar en känsla av svindel. Över årtusenden får man möjligheten att samtala med, eller åtminstone lyssna till, Platon och Aristoteles. Och sämre sällskap finns ju.

Grundfrågorna är i många fall desamma då som nu: Vilka är skillnaderna mellan tro och vetande? Är krig någonsin rättfärdigt, och hur bedriver man det i så fall? Och så vidare. Men här finns även mer specifikt moderna frågeställningar: Hur mycket privatliv har en offentlig person rätt till? Hur använder man rätteligen allmänna medel? Hur förhålla sig till genmodifierad mat och aktiv dödshjälp i samband med kroniska sjukdomar? Den som någon gång har funderat i dessa banor har mycket att hämta hos Baggini.

BOKEN AVSLUTAS MED en användbar genomgång av olika föreställningar om vad som är typiskt för filosofen. Baggini närgranskar den Hamletinspirerade uppfattningen att handling och tänkande står i strid med varandra ("Så går beslutsamhetens friska hy i eftertankens kränka blekhet över"). Denna seglivade fördom har bland annat inneburit att många beslutsfattare inom politik och näringsliv fryser på näsan åt filosofin, som betraktas som något för skönandar, avskilda från de många konkreta valsituationer där snabba och otvetydiga avgöranden är nödvändiga. Baggini visar att motsättningen är skenbar, och att den helt i onödan leder till olyckliga konsekvenser för den som ska fatta beslut.

Vidare dissekerar Baggini i detalj den minst lika vanliga föreställningen att filosofer eller mer allmänt djupsinniga figurer av nödvändighet skulle vara mer melankoliska eller nedstämda än andra. En förnöjsam och skojfrisk filosof, det låter nästan som en självmodsigelse, eller hur? Men Baggini visar att svartsyn och djupsinne långtifrån alltid sammanfaller, och att det finns åtskilliga melankoliker som är påtagligt korkade. Den ständigt dystre filosofen är bara en myt.

Allra sist skisserar Baggini tre olika personlighetstyper med utgångspunkt i hur dessa förhåller

sig till dagsnyheter. Icke-filosofen utmärks av spontana känsloreaktioner på händelser i omvärlden, skapar sig en uppfattning utan större eftertanke och accepterar respektive betvivlar någontings sanningshalt tämligen slumpmässigt.

Pseudofilosofen är mer av en cyniker, anser sig vara visdomen personifierad, håller sig med en uppsättning favoritteorier och beklagar de obegåvade stackare som inte instämmer. Argument biter inte på denne beläste person, som en gång för alla har insett hur världen är beskaffad och som inte ser någon anledning att problematisera i onödan med ytterligare informationsintag.

Den genuine filosofen, slutligen, är lika skeptisk mot sina egna uppfattningar som mot andras, utsätter varje föreställning om världen för hård prövning och är alltid beredd att ompröva en intagen ståndpunkt. Denna öppenhet kan förefalla hållningslös och skapar ofta förvirring bland personer som i den intellektuella diskussionen ser en kontinuerlig kamp med sikte på positionering. Att ändra en uppfattning eller att bedriva självkritik betraktas då med misstänksamhet. Men utan denna självkritiska distans avsvär man sig den intellektuella rörlighet som möjliggör omprövningar och uppgraderingar av självbild och världsbild.

MEN LIKA VIKTIG ÄR INSikten att det faktiskt inte alltid är relevant att ställa ytterligare frågor. Det finns områden där det inte lönar sig att söka slutgiltiga svar, där frågandet bara blir cirkulärt eller leder till fundamentalism om man tvingar fram ett ställningstagande.

Hyperrationalisten stänger sin egen, eller ännu oftare någon annans, panna blodig i sin strävan att grunda en uppfattning på någon sorts ren insikt. Och som Aristoteles påpekar tål olika ämnen olika mycket precision, varför det vore ett misstag att avvisa allt det som saknar en rationell förklaring. I stället ska rationaliteten ses och användas som ett verktyg, ett ideal som man i likhet med viktorianernas dygder aldrig riktigt uppnår.

Och den genuine filosofens ideal har sällan formulerats bättre än i *Making Sense*.

MARIA CARLSHAMRE

När maten inte tystar munnen

HISTOIRE DES PEURS ALIMENTAIRES
Du Moyen Âge à l'aube du XXe siècle

Madeleine Ferrières

Éditions du Seuil, 2002 (480 s.)

DET ÄR KRIS OCH PANIK: Allt fler galna getter upptäcks. De ger ifrån sig sjukligt darrande bråkanden och är varma som av feber. Hur stor är risken att människor ska smittas? Vilket kött vågar man egentligen äta? Hur kan konsumenten vara riktigt säker? Lagstiftare och yrkesmän samlas till krisråd. Den 17 juli undertecknas Mirepoix-avtalet, som sätter försiktigheten främst. All försäljning av getkött förbjuds tills man kan vara säker på att det inte är farligt. Fast det går bra att äta killingar. Deras kött är ju så mörkt och gott att det omöjligen kan vara farligt.

Dessa händelser utspelar sig 700 år före galna ko-sjukan, år 1303. Är då lagstiftarna i den lilla franska staden Mirepoix ett slags pionjärer, många sekel före sin tid? Nej, de är helt och hållet samtida med sig själva, menar den franska historikern Madeleine Ferrières. Oro kring risker förknippade med mat är knappast något nytt fenomen. Sida vid sida med rädslan för att gå hungrig återfinns genom tiderna rädslan för besmittad, hälsofarlig mat, en rädsla som ofta tar sig kollektiva uttryck. I *Histoire des peurs alimentaires*, (ungefär "Livsmedelsrädslornas historia"), skildrar Ferrières hur dessa rädslor har manifesterat sig i västvärlden, från medeltiden fram till början av 1900-talet. Hela tiden återkommer samma problemställningar: Hur varna allmänheten utan att skapa masspsykos? Hur göra avvägningen mellan ekonomiska intressen och konsumenters hälsa? Hur orientera sig bland alla motstridiga forskarrapporter? Och hur förhålla sig till själva osäkerheten, risken?

Det är oftast samma typer av livsmedel som ställer till problem: kött, fisk och bröd. Men lösningarna på matkriserna ser olika ut. Ofta är det inte möjligt att urskilja specifikt nationella förhållningssätt till livsmedelsrelaterade risker, menar Ferrières, utan bara enskilda aktörers reaktioner under vissa omständigheter. 1900-talets teknik och vetenskap har också medfört en ny livsmedelsordning, som skarpt skiljer sig från tidigare seklers. Ändå känns väldigt mycket igen. Till och med begreppet "konsument" tycks ha förekommit i franska texter redan på 1100-talet. Det var då ett ovanligt ord som främst användes för att beteckna en glupsk person, men ett särskilt "konsumentbeteende" tycks icke desto mindre ha utvecklats i medeltidens städer. De nyblivna stadsborna hade känslan av att inte riktigt veta vad de stoppade i sig. För att de skulle få insyn i produktionsprocessen bestämdes att alla djur måste slaktas innanför stadsmurarna. Stadsborna kunde då kritiskt granska de djur som passerade genom gränderna mot slakteriet.

Äldre engelska kokböcker rymmer många råd om hur man gör inköp, och europeiska lagstiftare tycks ofta ha värnat om konsumentens välbefinnande. Paris slaktare och fiskhandlare beordrades år 1570 att vara artiga mot sina kunder och att "aldrig någonsin göra narr av dem".

I Frankrike anordnades i slutet av 1600-talet ett slags demokratisk medborgarkonferens; konsumenter, läkare och forskare inkluderades på samma villkor i en kommitté som skulle ta ställ-

Matfobi. Dålig och skämd mat har alltid skrämt människor. Illustration från 1800-talet av Henry Pyall.

Foto: Corbis/Scanpix

ning i den svårartade brödkris som rådde. Hela brödnäringen var skakad och staden var i uppror. Enligt ett ihärdigt rykte skulle det fina och dyra "drottningbröd" som de förnäma Parisbagarna producerade vara hälsofarligt, och medborgarkommittén kom fram till att ryktet talade sanning. På kommitténs inrådan förbjöds senare drottningbrödet av parlamentet.

FÖRST I BÖRJAN AV 1800-TALET började man inse att farlig mat är farlig också för de fattiga. Tidigare hade överklassen ofta givit de fattiga den skämda mat den själv ratat, i den fromma föreställningen att den fattiges kropp helt enkelt fungerade annorlunda än den egna. Nu blev borgerskapet i stället besatt av den egna utsattheten, så till den grad att hypokondrin utnämndes till en av tidens värsta farsoter.

I de snabbt växande städerna var det omöjligt att kontrollera utbudet av livsmedel, och sluga handlare såg till att utnyttja konsumenternas utsatthet. Unket vatten färgat med blåbär såldes till exempel ofta som vin. En viss hjälp fick dock konsumenten av nya uppfinningar. Tack vare Peugeot's pepparkvarn slapp man de färdigmalda blandningar som kunde innehålla litet vad som helst.

Madeleine Ferrières skildrar människornas kamp med livsmedelsrådslorna på ett närmast ömsint vis. Ibland blir detaljerna för många, vilket tenderar att dränka intressanta resonemang om övergripande tendenser. Å andra sidan lyckas hon genom alla detaljer ge liv åt enskilda individer, till exempel den amerikanske landsortsjournalisten och författaren Upton Sinclair.

Denne utlöste år 1906 en svårartad kris som snabbt spred sig över hela världen, och som ingår i förutsättningarna för att vi i dag anser att staten har ett stort ansvar för våra livsmedel.

Upton Sinclair var 26 år gammal då han skickades till Chicago för att rapportera om de stora industrislakterierna. Hans efterforskningar resulterade i en sorts dokumentärroman, *The Jungle*, om den lettiske invandraren Jurgis som går ett tragiskt öde till möte i taylorismens Amerika. Jurgis blir invalid av en arbetsskada, sedan arbetslös, alkoholist och tvungen att bevittna hur hustrun först prostituerar sig och sedan dör. Men vad som verkligen skakade läsarna var den sakliga skildringen av Jurgis arbetsplats: hur sjuka, missbildade djur täckta med bölder hamnade i konservburkar och hur arbetare föll ned i de stora kokkärlerna för att aldrig komma upp igen.

Sinclair's bok skapade ingen nämnvärd indignation över de arbetsförhållanden som livsmedelsindustrin uppvisade, däremot en vild skräck inför den industriellt framställda maten. "Jag sikade på nationens hjärta, jag träffade magen", var författarens kommentar. Boken översattes omedelbart till 17 språk (*Vildmarken* på svenska), och en hel värld mätte illa. I USA föll köttförsäljningen med hälften, varefter kongressen antog en banbrytande livsmedelslagstiftning som senare fick sin motsvarighet i de flesta västländer. Staten åtog sig att garantera matens kvalitet.

Ferrières föredrar att tala om livsmedelsrådslor i plural: de varierar beroende på bland annat livsmedlets tillverkningsprocess och status. Hon tar avstånd från dem som har hävdats att rädslan för dålig mat helt enkelt skulle ha ersatt rädslan för att

gå utan mat. Så enkelt är det inte, menar Ferrières.

Histoire des peurs alimentaires får galna ko-sjukan att framstå som en föga originell och närapå omodern företeelse. Samtidigt får den mig att undra om vi inte i dag står inför en helt ny form av livsmedelsfara, ny i så måtto att den utplånar gränserna mellan brist och överflöd, farligt och ofarligt: den eskalerande fetman. I USA har antalet överviktiga enligt en medicinsk definition fördubblats de senaste 20 åren och uppgår i dag till 60 procent av befolkningen. I vissa u-länder breder fetman nu ut sig snabbare än i USA, rapporterar *Newsweek* i ett temanummer om mat och hälsa (20 januari 2003). På ögruppen Samoa lider över hälften av lokalbefolkningen av sjuklig fetma. Det är den västerländska, främst den amerikanska, snabbmaten och livsstilen som har gjort bara alltför stor succé. Som ett resultat dör nära hälften av kvinnorna i tredje världen i dag i hjärt- och kärlsjukdomar, vilket kan jämföras med en femtedel år 1985. Det händer numera att överviktiga föräldrar och undernärda barn samsas under samma tak. I västvärlden börjar samtidigt barnfetma bli ett svårhanterligt problem.

I SAMHÄLLET RÅDER KNAPPAST någon brist på signaler om fetmans många avigsidor. Ändå står västvärlden handfallen medan befolkningen lägger på sig den ena dallrande bilringen efter den andra. Kanske är det här fråga om en helt ny sorts rädsla, en insikt om att också ofarlig mat kan få livsfarliga konsekvenser i stora kvantiteter, samtidigt som vi i egenskap av konsumenter drivs att konsumera just i stora kvantiteter. Och så tar vi, om inte annat som en smula tröst mot denna nya livsmedelsrädsla, en tugga till.

LISA IRENIUS

Världen utanför, ingen ser och hör

**LOGISKA UNDERSÖKNINGAR,
BAND 1-3**

Edmund Husserl

Övers: Jim Jakobsson & Karl Weigelt

Thales, 1998-2002 (1 238 s.)

**FENOMENOLOGIN
OCH FILOSOFINS KRIS**

Edmund Husserl

Övers: Jim Jakobsson, Karl Weigelt & Hans Ruin

Thales, 2002 (127 s.)

EDMUND HUSSERLS *Logiska undersökningar* utkom i två band 1900-1901, och detta verk satte i hög grad sin prägel på hela den filosofi som utövades under det följande århundradet. Ingen filosof i modern tid har utövat ett lika starkt och lika spritt inflytande. Här lade Husserl grunden till fenomenologin, som är utgångspunkten för Heidegger, Sartre, Merleau-Ponty, Gadamer, Ricoeur, Levinas och praktiskt taget alla andra som räknas till den så kallade kontinentalfilosofin, och som också röner allt större uppmärksamhet, även bland filosofer från många andra traditioner.

Bertrand Russell kallade *Logiska undersökning-*

ar för ett "monumentalt arbete" och tog böckerna med sig i fängelse, där han satt på grund av sina pacifistiska aktiviteter 1917. Huruvida Russell verkligen läste dem är däremot inte helt klarlagt. Matematikern Kurt Gödel studerade dem dock grundligt och gjorde många utförliga anteckningar. Han hade tidigare känt sig dragen till Kant, men fann många av dennes formuleringar diffusa och, om man tog dem bokstavligen, felaktiga. Bara fenomenologin kunde helt tillfredsställa Gödels stränga krav.

Ludwig Wittgensteins sena tankar om visshet och de yttersta grunderna för någontings rättfärdigande påminner mycket om idéer man finner hos Husserl, men hos den senare ingår de i ett omfattande och genomlyst system, där "livsvärlden" utgör varje rättfärdigandes grund. Också andra tankefigurer hos Wittgenstein föregrips av Husserl, till exempel idén att man alltid ser något som något. Wittgenstein använde den bekanta ankhare-figuren för att illustrera sin poäng: man kan välja att se bilden som antingen en anka eller en hares huvud. Men för Husserl är det en avgörande skillnad mellan att se en bild och att se ett ting. Det finns ingenting i vår tingperception som motsvarar bilden i exemplet med ankaren. De fysiska impulser som når våra sinnesorgan är inte tillräckliga för att entydigt avgöra vad det är vi upplever. Vårt medvetande strukturerar världen omkring oss och denna strukturerings måste stämmas av mot de fysiska impulserna. Den är därför inte godtycklig, som när vi fantiserar, utan avgränsad, men inte entydigt fastlagd.

Joseph Jastrow, från vilken Wittgenstein hämtade ankare-exemplet, var dessutom en av många gestaltpsykologer som tog starka intryck av Husserl, vars första filosofiska arbete av format, *Aritmetikens filosofi* från 1891, innehåller ett kapitel där han föregriper just gestaltpsykologin, och idén att vi själva strukturerar vår erfarenhet är central i Husserls fenomenologi. Också mycket av senare psykologi och psykiatri står i skuld till Husserl. Via Alfred Schutz, Thomas Luckmann och andra har han utövat ett distinkt inflytande över sociologins metodologi. Och inom den kognitiva psykologin, liksom olika grenar av kognitionsforskningen, har man under de senaste 30 åren upptäckt att man följer i Husserls spår.

Man har också fått upp ögonen för att Husserl i *Logiska undersökningar* och i några manuskript hade idéer om det man i språkfilosofin och lingvistik kallar indexikalitet, det vill säga: hur uttryck som "här" och "nu", "du" och "jag", refererar till olika platser, tidpunkter eller personer beroende på situationen i vilken de används. När jag säger "nu" i dag och "nu" i morgon, refererar jag till två olika tidpunkter, även om inte betydelsen av ordet "nu" för den skull har förändrats från den ena dagen till den andra. Detta kan tyckas vara en enkel sak, men det har varit en stor utmaning för språkfilosofin, och långt bättre än exempelvis sin store samtida Gottlob Frege såg Husserl problemen och föreslog intressanta lösningar. Först på 1960-talet började det stå klart hur framsynt Husserl faktiskt var. Hilary Putnam är känd för sitt tankeexperiment med tvillingvärldar, men exakt samma exempel finns i ett av Husserls manuskript redan 1911.

SOM SÅ MÅNGA RIKTIGT STORA filosofer var Husserl som person föga uppseendeväckande, och det är fortfarande så att det är få utanför det filosofiska facket som har hört talas om honom, och ännu färre som faktiskt har läst honom. Sitt inflytande har han utövat först och främst genom några av sina briljanta elever. Martin Heidegger var till exempel hans seminarieassistent, och *Varat*

och *tiden* är tillägnad Husserl. Sartre kom till Tyskland för att på Raymond Arons inrådan studera fenomenologi, men anlände först efter det att Husserl gått i pension, och som jude var Husserl därtill belagd med föreläsningsförbud. Icke desto mindre läste Sartre sig till starka intryck av Husserls fenomenologi, och *Varat och intet* har undertiteln "En fenomenologisk essä om ontologi".

Roman Ingarden skrev sin doktorsavhandling under handledning av Husserl 1918, innan han återvände till Polen för att bland annat undervisa den nuvarande påven, som också han har skrivit några fenomenologiska arbeten. Ingarden har utvecklat Husserls fenomenologi inom estetiken. Till Sverige kom fenomenologin mycket tidigt. Axel Hägerström sände redan 1908 en av sina egna böcker till Husserl med personlig dedikation. Den andre grundaren av uppsalaskolan, Adolf Phalén, skrev om Husserl redan 1911 och hans senare filosofi uppvisar starka intryck av fenomenologin.

Husserl skulle kunna kallas för en subjektivitets filosof. Han flyttar blicken från tingen omkring oss till det sätt på vilket vi upplever dem. Fenomenologin studerar hur vi strukturerar världen, hur vi alltid har förväntningar som vida överstiger de magra sinnesintryck vi tar emot. Ankaren är ett exempel: hela skillnaden mellan att se en anka eller en hare beror på våra förväntningar. Om vi tänker oss en ankaharesiluett mot horisonten, väntar vi oss då att den kommer att flyga upp i luften när vi närmar oss den, eller att den kommer att hoppa iväg? Kommer vi att få känna fjädrar eller påls om vi kommer tillräckligt nära för att vidröra den? Förväntningarna skapar den värld vi upplever.

I *Logiska undersökningar* påbörjar Husserl arbetet med att studera medvetandets mångskiftande verksamheter. Det första bandet framstår som ett försök att skapa en grund för logiken och matematiken. Husserl argumenterar här mot en uppfattning han själv tidigare anslöt sig till, och som var närmast allenarådande under denna tid, nämligen att logiken och matematiken är produkter av våra psykiska processer. Som en följd av denna "psykologiska" uppfattning skulle studiet av logikens och matematikens grundlagar höra hemma i psykologin, men detta leder, enligt Husserl, till en ohållbar relativism. Han menar i stället att logiken och matematiken utgör ett studium av de metoder med vilka vårt medvetande strukturerar världen, och han förklarar även hur dessa strukturer kan studeras. Detta är vad han avser med begreppet fenomenologi.

HUVUDELEN AV VERKET består av sex undersökningar av sådana medvetandestrukturer: uttryck och betydelse, allmänna föremål och abstraktion, helhet och del, självständiga och osjälvständiga betydelser, intentionala upplevelser och deras "innehåll" samt fenomenologins kunskap. Dessa undersökningar utgör noggranna analyser av begrepp och distinktioner som är grundläggande för hela studiet av den struktur vårt medvetande ger omvärlden. I många senare arbeten är Husserl upptagen av intersubjektiviteten och analyserar grundligt hur vårt strukturerande av världen påverkas av hur vi uppfattar att andra strukturerar den. Trots att han utgår från subjektiviteten, visar han hur vi genom ett samspel med andra lever i en intersubjektiv "livs-

värld", vilket medför att resonemanget inte utmynnar i en relativism, som det gör hos många av de postmodernister som är inspirerade av Husserls subjektivism, men som inte verkar ha tänkt igenom hans argument mot just relativismen.

Den svenska översättningen av *Logiska undersökningar*, som nu är fullbordad i och med en tredje volym, är av utomordentligt hög kvalitet, bättre än både den franska och den engelska. På en rad ställen där de andra översättningarna helt hugger i sten, har de svenska kollegerna funnit formuleringar som är både adekvata och eleganta. Ett exempel: Husserl använder ofta uttrycket "Gesetzmässig" för logikens och matematikens lagar. För detta använder den engelske översättaren Findlay genomgående termen "legal", vilket ger intryck av att det rör sig om ett juridiskt begrepp. De svenska översättarna väljer i stället "lagmässig". I viss mån är de hjälpta av likheter mellan tyskan och svenskan, men de visar också genomgående ett mycket gott omdöme och hittar motsvarigheter till Husserls nyckelbegrepp som gör det möjligt att hålla fast vid samma ord i alla de olika kontexter där begreppet förekommer.

Logiska undersökningar är lättare att läsa än många av Husserls senare verk, till exempel *Ideen*. Ändå är Husserls tyska på sina ställen onödigt tung och komplicerad. Ofta har dock översättarna lyckats finna svenska uttryck som, trots att deras konstruktion är enklare, fullt ut täcker vad Husserl har avsett. Därigenom blir den svenska texten inte bara korrekt, utan även en glädje att läsa.

Utgåvan inleds med en introduktion av Jim Jakobsson, välskriven och informativ. Den redogör för innehållet i de olika undersökningarna och ger vissa bakgrundsupplysningar om Husserl och fenomenologin. Möjligen kunde man ha önskat

Anka eller hare? Dina förväntningar avgör.

sig en något fylligare genomgång av Husserls filosofiska utveckling, och därmed en exaktare positionsbestämning när det gäller *Logiska undersökningar*. Jag instämmer med Jakobsson i att det är långt mer av kontinuitet i Husserls tänkande än vad många hävdar, och att de förändringar man kan iakttä mest handlar om förskjutningar av tonvikt och perspektiv. Just därför vore det önskvärt med en utförligare genomgång av hans filosofi, men denna invändning är bagatellbetonad och introduktionen är på det hela taget utmärkt.

Volymen *Fenomenologin och filosofins kris* består av två kortare texter av Husserl: "Filosofi som sträng vetenskap" från 1911 och "Den europeiska mänsklighetens kris och filosofin" från 1935. Den förstnämnda utgör ett intressant supplement till *Logiska undersökningar*, eftersom den är skriven just i samband med att Husserl hade genomfört sin "transcendentala vändning" och utvecklat idén om en "transcendental reduktion", det

vill säga: en förskjutning av blicken som innebär att man inte längre bekymrar sig om den yttre världen, som man "sätter inom parentes". I stället koncentrerar man sig på sitt medvetande och på hur man uppfattar tingen i den yttre världen. Man studerar bland annat vad det är i vårt medvetande som är annorlunda när vi påstår att tingen omkring oss existerar, är verkliga och inte bara någonting vi föreställer oss.

DEN SENARE TEXTEN är ett föredrag som Husserl höll i Wien mot slutet av sitt liv, fylld av den djupaste förtvivlan över nazisternas maktövertagande och av pessimism beträffande Europas framtid. Denna text utgavs aldrig under Husserls levnad, men den ingår som en del i hans sista stora verk, *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie*, som han arbetade med till sin död 1938; verket utkom 1954 som band VI i serien *Husserliana*, som med tiden ska omfatta alla viktigare arbeten och manuskript.

Det är i detta sista verk Husserl för första gången publicerade sina tankar om "livsvärlden", som är det av hans filosofiska nyckelbegrepp som är mest bekant. Det utvecklas dock först i de senare delarna av verket; i Wienföredraget finns bara antydningar om vad som komma skall.

Den som vill få en liten inblick i Husserls idévärld utan att plöja sig igenom de tre stora banden av *Logiska undersökningar*, kanske nöjer sig med att läsa dessa två mindre arbeten. Detta vore i så fall beklagligt, för de ger inte någon fullgod framställning av fenomenologin och dess huvudtankar. De är mycket värdefulla som satelliter till *Logiska undersökningar*, eftersom de tar upp och fördjupar två viktiga teman som Husserl utvecklade efter att ha lagt grunden till fenomenologin, nämligen den transcendentala vändningen och livsvärlden-problematiken. Men de ger ingen framställning av fenomenologin. Vad man kan hoppas är att de läsare som börjar med dessa två småtexter får lust att på allvar studera Husserl och därför övergår till *Logiska undersökningar*.

DAGFINN FØLLESDAL

Lidandet som politiskt redskap

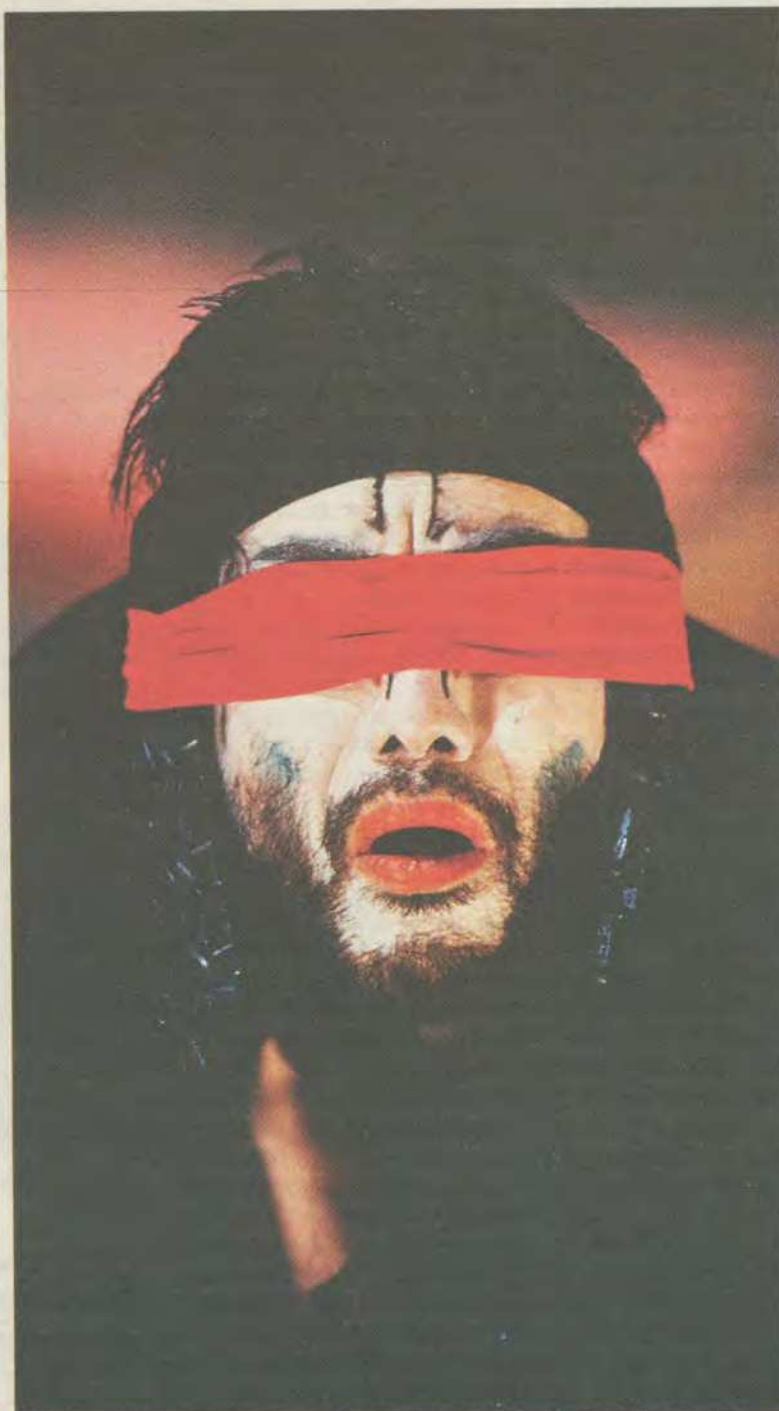
SWEET VIOLENCE
The Idea of the Tragic

Terry Eagleton

Blackwell, 2002 (352 s.)

TERRY EAGLETON, litteraturprofessor i Manchester, har gjort sig känd som en vass kritiker av postmodernismen, men framför allt som en ovanligt lyhörd och produktiv vidareutvecklare av den marxistiska litteraturteorin. När han nu kröner sin karriär med ett mäktigt arbete om begreppet "det tragiska" i liv och dikt, finns det all anledning att lyssna noga. Det är en bok som imponerar genom sina breda perspektiv och stora beläsenhet, som förnöjer genom sin bitska och eleganta stil, men som också irriterar genom sitt taktiska manövrerande. Detta senare tycks oskiljaktigt från Eagletons politiska agenda.

Eagletons syfte är nämligen att dels attackera en konservativ tragediteori, som ser något uppbyggligt i en stor gestalts fall och lidande, dels rädda undan tragedins erfarenhet från den starka vänsteropinion som under senare decennier

Meningslöst lidande. Kung Lears bottenlösa smärta framställs här av Tokyo Globe Company. Foto: Corbis/Scanpix

brännmärkt det tragiska som en otidsenlig kategori. Detta kan förefalla vara en internt marxistisk angelägenhet, men Eagleton får mycket sagt under resans lopp som är av intresse även för den politiskt oenige.

En höjdpunkt i boken är den sprudlande polemiken mot en bedagad tragediteori, företrädd av storheter som George Steiner, som velat se en djup mening i dramats lidandeprocess. Bara citatsamlingen, hämtad från en uppsjö renommerade litteraturforskare, är en guldgruva för alla dramastudenter. Hur är det möjligt, frågar man sig, att tillskriva det bottenlösa lidandet i exempelvis *Kung Lear* någon rättvisa? Hur, frågar sig Eagleton syrligt, ska man kunna skilja den humanistiske åskådarens "tårar som blir evig glädje" (F. L. Lucas) från ren och skär sadism?

En poäng i denna kritik av en konservativ tragediteori är att denna på viktiga punkter saknar stöd i klassisk dramateori. Hos Aristoteles finns ingen föreställning om den tragiske hjälten, inte heller om det tragiska ödet. Detta är sentida projektioner av en kultur som behöver hjältar att på avstånd identifiera sig med. Hos Aristoteles är det den komplexa handlingen som är tragisk, snarare än hjälten.

Men den viktigaste poängen i denna kritik är att en sådan arrogant tragediteori orimligt skiljer meningsfullt från meningslöst lidande, den stora andens från den lilla människans smärta. Den kan exempelvis inte inse att Kristi död på korset är en tragisk händelse, eftersom Kristus inte är en sann hjälte utan ett övergivet och misslyckat offer. För att göra denna skillnad mellan högt och lågt, stor och liten, måste teorin radikalt separera dikt och liv. Tragedin som genre tål ingen tarvlig vardaglighet, den är därför – menar Steiner och andra – en fördemokratisk konstform som dog ut under modernitetens genombrottsfas.

Men gjorde den verkligen det? Ett syfte hos Eagleton är att visa att tragedin lever vidare i en annan form, att den är ett med moderniteten som epok. Men det är på denna punkt Eagleton blir djupt motsägelsefull och svår att följa. Han börjar glida mellan att tala om tragedin som konstform och det tragiska som ett fenomen bortom alla genrer, och även bortom gränsen mellan liv och dikt. Han citerar och analyserar en lång rad litterära verk av Dostojevskij, Turgenjev eller Henry James som tragiska, fast de inte är dramer. Samtidigt medger han att tragedi är ett alltför högtidligt begrepp för att till-

ämpas på Beckett, trots nihilismen i dennes verk. Det är bara att hålla med när han skriver att Becketts gestalter aldrig förmår "stiga till den höjd, varifrån ett fall skulle vara möjligt." Men skulle Steiner och hans likar ha något att invända?

Denna oförmåga att hålla isär tragedin som konstform från det tragiska som ett mer övergripande fenomen blir ännu mer kännbar när Eagleton för vidare Raymond Williams idé om den politiska revolutionen som tragedi. Eagleton visar att tragedins lidande inte är eller behöver vara meningsfullt.

Han skildrar ingående offrets utsatthet i den kristna passionen och i det grekiska dramat som ett tillstånd bortom samhällets värdesystem. Samtidigt hävdar han tragedin som modell för en politisk revolution, som kräver offer för att bli till. Eagleton skriver egendomligt vagt att syndabocken ropar på hjälp, och det är revolutionärens uppgift att komma till undsättning.

PROBLEMET FÖR EAGLETON är uppenbart. Dels vägrar han att acceptera någon teodicé, ett rättfärdigande av historiens lidande, dels förfäktar han nödvändigheten av ytterligare en blodig tragedi, som skall avlösa kapitalismens herravälde.

Hur ser kalkylen ut? I vems namn sker de blodiga dåd som revolutionen kräver?

Detta dilemma kan formuleras på ett annat sätt. Det finns tre 1800-talstänkare som kanske betytt mer än andra för att formulera innebörden hos det tragiska i modern tid. Om Hegel är modernitetens store tragiske filosof genom att ge lidandet en historisk mening, är Schopenhauer den tragiska eller snarare tragikomiska modernismens tänkare som klipper av banden med all logocentrisk historiesyn och förnekar lidandets mening.

Det är denna schopenhauerska vision som Beckett, Thomas Bernhard och många andra för vidare i sina verk. Eagleton tycks vilja överbrygga denna djupa konflikt mellan det moderna projektets framstegstro och den konstnärliga modernismens misstro genom att ställa sig med en fot i vardera läget. Som revolutionär marxist är han trogen upplysningens utvecklingsoptimism, samtidigt som han framhåller dess orättfärdiga offer och blindhet. Han är till och med beredd att tillägna sig Lacans dunkla begärstänkande för att göra reda för människans tragiska oförmåga till självinsikt.

MEN DET FINNS en tredje tänkare, som Eagleton tvingas konfrontera, och det är Nietzsche som formulerar kritiken av moderniteten annorlunda än Schopenhauer. Som vi vet ser Nietzsche det tragiska i dess dionysiska form som en utväg ur en abstrakt och gudlös modernitet. I ett avslutande kapitel tar Eagleton upp tragedins rötter i grekisk rit och mytologi, något som marxister ofta avfärdar som reaktionära spekulationer. Eagleton tar fasta på syndabockens ställning i en rad grekiska tragedier och framhåller det klassiska dramat som en övergångsform från ett mytiskt till ett etiskt tänkande.

Detta är värt en eloge, även om Eagleton tvingas tänja sin begreppsapparat till bristningsgränsen. Det är svårt att se hur Lacans idé om begäret som ett med lagen eller hans begrepp om det reella kan förklara samhällsordningens grund i en utomliggande, obeskrivbar verklighet. Så kommer man aldrig åt utstötningens sociala mekanismer. Det ser man tydligt, när Eagleton framhåller "det borgerliga subjektet" som "den stora tragiska hjälten i den moderna epoken". Hur kan borgaren vara jämförbar med syndabocken hos Sofokles eller Euripides?

Detta är bara möjligt om man, likt Eagleton, väljer en psykologiserande läsart i stället för att, som exempelvis René Girard, ta det kollektiva våldet på allvar. Girard har i *La violence et le sacré* (1972) och i en rad andra sammanhang övertygande visat hur den klassiska tragedins utstötning bör ses som en kollektiv akt med grund i en primitiv offerkultur.

OMEAGLETON VALT denna senare väg skulle han knappast kunna inkorporera tragedins erfarenhet i sin vänsterideologi. Det förblir ett kännbart glapp mellan dramats verklighet och den egna, politiska agendan. Det grekiska ordet för syndabocken är förknippat med ordet för bot, *farmakon*. Men det är en bot som i för höga doser övergår i gift. Detta var den klassiske tragöden djupt medveten om.

När Eagleton vill bota tragedin med en revolutionär tragedi appellerar han till just den sorts kollektiv i vars namn utstötning och förföljelse på ett förskräckande sätt ägt rum i historien, inte minst under det gångna seklet.

Boten övergår i gift. Så leker den intellektuelle, virtuost och ofta storslaget, med en eld som han inte är herre över.

ANDERS OLSSON

Det demokratiska hotet mot friheten

THE FUTURE OF FREEDOM
Illiberal Democracy at Home and Abroad

Fareed Zakaria

Norton, 2003 (287 s.)

KRIGET I IRAK blev inte så långvarigt som många befarade, den bisarre informationsministrarnas dagliga små shownummer inför världens tv-kameror var plötsligt bara inställda, en sällsynt vidrig och grundligt avskydd terrorregim var äntligen utdriven. Därmed återstår nu för segrarna att administrera freden. Den amerikansk-brittiska koalitionen står under ett starkt opinionstryck; många regeringar och diverse andra aktörer, inte minst krafter inom ett FN som åter vädrar morgonluft, propagerar för ett snabbt tillbakadragande av trupper och ett överlämnande av styret till inhemska händer utan dröjsmål. Demokrati är vad alla ropar efter, en demokrati som ska lösa alla problem och åter få landet att blomstra. Ju förr, desto bättre.

Men fullt så enkel är inte ekvationen, inte ens om man faktiskt lyckas avvärja de olika antagonistiska grupperingarna och få dem att enas om ett gemensamt valsystem som sedan dessutom visar sig fungera. Att låta folket säga sin mening vid valurnan innebär i sig inte någon garanterad lösning på just någonting. Det är inte ens en förutsättning för en framgångsrik återuppbyggnadsprocess, utan det kan tvärtom vara direkt kontraproduktivt och ett dödligt hot mot oundgängliga fri- och rättigheter. Det kan gå som i Algeriet: de religiösa fundamentalisterna erhåller majoritet. Det kan gå som i Tyskland 1933, då det nationalsocialistiska partiet tog hem 44 procent av rösterna och fick i uppdrag att bilda regering i god demokratisk ordning.

Ordet demokrati klingar vackrare än det mesta i den politiska retoriken. Nu och då läser vi om hur en gammal koloni eller en före detta sovjetisk delrepublik har övergått till demokrati och avser att hålla allmänna val, och detta hälsas alltid med jubel och betraktas som ett civilisatoriskt framsteg. Ännu ett folk har äntligen erövrat sin frihet!

Ändå borde vi veta bättre än att mekaniskt sätta likhetstecken mellan demokrati och frihet. Det förra kan ju mycket väl vara det senares dödgråvare. Hela den omfattande litteratur som följer i spåren efter Tocqueville analyserar utförligt demokratins alla risker och inbyggda systemfel. En allsmäktig folkmajoritet behöver inte vara klokare eller mildare än en allsmäktig furste. Och under senare år har vi sett det ena skräckexemplet efter det andra på hur demokratiska val dukar bordet för brutal repression: Zimbabwe, Vitryssland, Venezuela och så vidare. En hårdför populist sluggar sig till en valseger, skriver sedan om konstitutionen och inrättar sig som enväldshärskare för evig tid, ohotad av ett snöpt parlament och domstolar fyllda av lydiga lakejer. Den vackra tanken om en man och en röst övergår, som den indisk-amerikanske journalisten och statsvetaren Fareed Zakaria skriver i sin uppmärksammade bok *The Future of Freedom*, till konceptet "en man, en röst, en gång".

I fokus för Zakarias infallsrika diskussion står just det konfliktfyllda förhållandet mellan demokrati och frihet. Demokratiska val är förvisso ett mål värt att sträva efter, betonar han, men därav

följer inte att frånvaron av demokratiska val per definition innebär tyranni. Viktigare än den formella demokratin är en fungerande regering, vägledad av liberala ideal som åsiktsfrihet, egendoms- skydd, ett oberoende rättsväsende etcetera. I ett sådant samhälle uppstår en jordmån gynnsam för ekonomisk tillväxt, och ett ökat välbefinnande går hand i hand med en affärsdrivande medelklass vars maktbas inte är direkt knuten till mer eller mindre godtyckliga favörer från staten. Därmed uppstår gradvis ett ömsesidigt givande och tagande mellan staten och medborgaren, samtidigt som utbildningsnivån stiger. Först då, menar Zakaria, finns det rimliga förutsättningar för en stabil och liberal demokrati, i vilken människors grundläggande friheter garanteras av starka och framför allt självständiga institutioner.

DENNA STÅNDPUNKT SKA INTE förväxlas med den kulturellrelativism, enligt vilken såväl demokrati som yttrandefrihet och annat är värden som är kopplade till specifikt västerländska förutsättningar, varför det vore förmåtet och/eller utsiktslöst att försöka truga dem på exempelvis afrikaner och asiater. För Zakaria är detta överhuvudtaget inte en fråga om kultur, utan om politik. Därmed distanserar han sig i praktiken från sin mentor Samuel Huntington (som icke desto mindre bidrar med en översvallande "blurb" på omslagsfliken) och dennes tes om att ideologiska skillnader och konflikter ytterst bottnar i kulturella faktorer som religion, etnicitet och sedvänjor. Zakarias ståndpunkt ligger i stället nära den peruanske ekonomen Hernando de Soto, som framhåller den funktionellt utformade lagstiftningen och de sociala institutionernas integritet.

Kulturen är naturligtvis inte oviktig, den utgör det kollektiva minnet och färgar därigenom folks attityder, men den är heller inte oföränderlig. Politiska styrmedel har en avgörande, om än långsamt verkande, effekt. Zakaria pekar på den genomgripande omvandling Europa genomgick under det förra seklet, som inledningsvis inte kunde uppvisa en enda demokrati i modern mening, från nationalistisk splittring och förbitttrade motsättningar till en utbyggd mellan- och överstatlig samverkan.

Den liberala demokratin är en komplicerad mekanism som det tar lång tid att bygga, och ett nödvändigt villkor för att den ska fungera nöjaktigt är att de liberala friheterna och samhällsinstitutionerna finns på plats. Utan en grund av civilt samhälle, pluralism, maktindelning, oberoende rättsväsende och stark författning blir demokratin "illiberal" eller "fejkad", med Zakarias terminologi, och ett lätt byte för slipade maktspelare som utan påtagliga samvetskväl överskrider sina konstitutionella befogenheter och kränker medborgarnas rättigheter. Det jakobinska skräckvåldet under den franska revolutionens mest turbulenta skede är ett exempel på hur en sådan illiberal demokrati övergår i totalitär form.

I så fall är, menar Zakaria, ett mindre mått av demokrati och ett större av "konstitutionell liberalism" definitivt att föredra. I länder som Jugoslavien och Indonesien minskade friheten och toleransen i och med demokratins införande, medan man i länder som Taiwan, Sydkorea och Chile via olika typer av auktoritär styre har åstadkommit politisk stabilitet, ekonomisk tillväxt och, så småningom, genuin och fungerande demokrati. Indien har under senare år blivit alltmer demokratiskt i någon sorts absolut mening, men detta till priset av akuta inre spänningar, minskad tolerans, ökad religiös fanatism och mer av godtycke i den juridiska apparaten. Och de auktoritära regimerna i arabvärlden, inklusive Saudi-

arabien, är av allt att döma mer toleranta och liberala än befolkningsmajoriteten i respektive stat. Här är den islamiska fundamentalismen det enda civila samhälle som står till buds.

DEMOKRATIN ÄR AV GODO bara i lagom stor mängd, detta är bokens huvudtes. En överdos utgör ett direkt hot mot friheten och mot det politiska systemet. De stora skönhetsfläckarna i USA:s politiska historia, slaveriet och segregationen, var demokratiskt sanktionerade i de berörda delstaterna, medan det i Zakarias ögon generellt sett mest utmärkande och utmärkta med den amerikanska varianten av demokrati är hur omdömrisk den är. Konstitutionen skyddar en lång rad fri- och rättigheter från kläffingiga ingrepp, oavsett vad en aldrig så stor parlamentarisk majoritet må mena om saken. Icke desto mindre har demokratin också i USA expanderat på frihetens bekostnad och skadat den politiska processen, menar Zakaria.

Den makt som politikerna har lämnat ifrån sig i samband med att processen har blivit öppnare och mer genomlyst, har inte övertagits av engagerade medborgare utan av organiserade sårtrösklar och deras välbetalda språkrör. Lobbyismen är den stora tillväxtindustrin i Washington DC, något som har paralyserat hela systemet i och med att varje impopulär åtgärd till exempel i form av indragna subventioner blockeras genom skningslösa påtryckningar mot beslutsfattare som är desperat angelägna om att inte stöta sig med någon. Och i en delstat som Kalifornien, där man numera folkomröstar i varje möjlig och omöjlig fråga, har de valda politikernas makt kringskurits ytterligare, varigenom hela idén om representativ demokrati undergrävs, samtidigt som själva politiken har blivit närmast omöjlig att hantera, därför att huvuddelen av budgeten ligger utanför delstatsparlamentets kontroll på grund av utgången i allehanda folkomröstningar.

Zakaria har, som jag ser det, helt rätt i att det är valda politikerna alltmer uppenbara och ömkliga maktlöshet, som mer än något annat ger näring åt ett växande politikerförakt. Det sjunkande valdeltagande, som går att iakttä överallt i västvärlden, avspeglar en fullt begriplig ovilja bland intelligenta människor att skänka legitimitet åt en alltmer innehållslös ritual. Att en så ytterst sammansatt fråga som den om EMU i Sverige ska avgöras genom folkomröstning, med allt vad det innebär av tramsig och desinformativ kampanjpopulism – detta trots en överväldigande riksdagsmajoritet för en anslutning, och trots att vi redan en gång har röstat om det Maastricht-fördrag som omfattar även en valutaunion – innebär ytterligare ett beklagligt svaghetstecken. Demokratin segrar ihjäl sig; politiken vågar inte utöva den delegerade makten.

Fullt lika övertygande är dock inte bokens resonemang i alla led. Zakaria blir påtagligt vag och strategiskt förtegen här och där, till exempel när det gäller det Singapore han ofta framhåller som föredömligt, men där varken rättsväsendets integritet, yttrandefriheten eller de medborgerliga rättigheternas författningsskydd är så värst imponerande. Fallet Chile förtjänar också att diskuteras med en viss utförlighet. Rent allmänt bör man rimligen också ifrågasätta ett frihetsbegrepp som inte inbegriper friheten att rösta bort en inkompetent regering, varför förhållandet mellan demokrati och frihet måste problematiseras ytterligare.

Dessutom är det svårt att förstå varför moskéns funktion som samlingsplats för en politisk opposition skulle förklara något om arabvärldens problematik, när en likartad relation mellan den tidi-

ga kyrkan och den världsliga makten i ett kristet sammanhang samtidigt sägs vara en anledning till att vi i västvärlden åtnjuter både frihet och demokrati. Här saknas en analys av ett antal nyckelfaktorer som är nödvändig om resonemanget ska hålla ihop. Och så vidare.

Men med *The Future of Freedom* lyckas Fareed Zakaria trots allt eftertryckligt göra klart att det faktiskt inte duger att rutinmässigt ropa på demokrati varje gång det kärvar i världspolitiken, och att en konstitutionell debatt bör vitaliseras snarast. Och det är vackert så.

JAN SÖDERQVIST

Gendebattens fatala förtunning

PLAYING GOD?
Human Genetic Engineering and the
Rationalization of Public Bioethical
Debate, 1959–1995

John H. Evans

University of Chicago Press, 2002 (320 s.)

GENTEKNIKEN HAR DET SENASTE årtiondet gjort stora framsteg. Vi börjar i dag se de konkreta applikationerna av det som tidigare bara var teorier och mer eller mindre välgrundade spekulationer. För sjukvården, läkemedelsindustrin och jordbruket börjar den bli en integrerad och viktig del av verksamheten, och genom modifiering av människor diskuteras av genetiker och bioetiker som en snar realitet.

John H. Evans, professor i sociologi vid University of California i San Diego, beskriver och kritiserar i *Playing God?* hur debatten kring detta alltmer angelägna ämne har förts. Fokus ligger på frågan om vilka kriterier som bör gälla för att man ska få "förbättra" människor. För inte så länge sedan kunde vi unna oss lyxen att avstå från denna besvärliga frågeställning, eftersom vi då inte var ens i närheten av att behärska de relevanta teknikerna. Den tiden är nu förbi, framhåller Evans.

Debatten har till uppgift att producera starka visioner som vägledning för tänkbara och önskvärda målsättningar för gentekniken; den får inte begränsas på ett konstlat sätt, vilket kunde gynna vissa sårtrösklar på andras bekostnad. Evans själv tar inte ställning vare sig för eller emot genom modifiering av människor, det är inte det som är syftet med boken. I stället diskuterar den genteknikdiskussionen med utgångspunkt i Jürgen Habermas teorier om offentligheten.

Allmänheten, menar Evans, skapar inte spontant opinioner om gentekniken och dess användningar. Vilka som har rätt att uttala sig i frågan avgörs genom en gallringsprocess. Just gentekniken är ett relativt svårbemästrat område: dels krävs tämligen avancerade kunskaper i biologi, dels tillkommer etikens komplikationer (som frågan om det verkliga är rätt att på genetisk väg åtgärda ärftliga sjukdomar även om det innebär att vi radikalt förändrar vår syn på den mänskliga naturen). Därför är det snarare så att allmänhetens inställning formas av en yrkeskår, som både talar till allmänheten och samtidigt säger sig representera dess olika intressen. Tidigare har debatten förts av de intellektuella, men utvecklingen går mot en allt snävare professionalisering.

Problemet är att den debatterande yrkeskåren inte kan debattera på ett sätt som för de för all-

mänheten relevanta frågorna framåt. Den grundläggande, "tjocka" debatt som fördes fram till 1970-talet har i professionaliseringens namn ersatts av en ytligare och "tunnare". Inom de vida ramarna för den "tjocka" debatten kunde man, som Evans visar, diskutera om gentekniken låg i linje med Guds vilja, om den relaterade till ett nytt människoideal, om den frigjorde mänskligheten, om den befrämjade eller motverkade den fria viljan, om den kunde bidra till det goda livet och så vidare.

Men sedan genteknikens kritiker försökt mobilisera ett motstånd bland allmänheten, och forskarkollektivet svarat med att upprätta ett internt regelverk vid Asilomar-konferensen 1975, övergick debatten i en ny fas. Den slutliga kontrollen försköts, menar Evans, från allmänheten och dess valda företrädare till forskarkommittéernas slutna sammanträdesrum. Där föredrog man en "tunnare" debatt för att snabbare och effektivare kunna komma till beslut. Man avförde avsiktligt de etiska frågorna från dagordningen under konferensen, eftersom man befärade att de skulle leda till splittring och handlingsförlamning.

Många hävdar att detta är den "naturliga" vägen för kontroversiella debatter om komplicerade frågor. Dels passar den "tunna" debattens språk bättre i ett pluralistiskt samhälle, där värdeladdade frågor måste diskuteras i neutrala termer om man vill uppnå konsensus, dels brukar sociologer hänvisa till Max Webers tankar om hur den formella rationaliteten ersätter den substantiella i det moderna samhället. Det substantiella rationella resonemanget i det här sammanhanget frågar om gentekniken är konsistent med vissa slutgiltiga mål och värden; medel och mål diskuteras tillsammans. Ett handlingsmönster är därmed formellt rationellt om det kan beräknas vara det effektivaste sättet att uppnå redan uppställda mål. Den substantiella rationaliteten är "tjock", den formella är "tunn", och genom att moderniteten inneburit en strävan efter ändamålsenlighet, kostnadseffektivitet och så vidare, har det substantiella rationella samtalet blivit otidsenligt i så måtto att det inte lämpar sig för kvantifierade etiska kalkyler.

EVANS AVVISAR BÅDA dessa förklaringar. Debatten har inte smalt på allmänhetens initiativ och heller inte som ett resultat av abstrakta samhällsprocesser bortom mänsklig kontroll, utan därför att det gynnar vissa sårtrösklar. Det behövs inga konspirationsteorier för att förklara detta, bara en insikt om att varje grupp av aktörer vill vara kvar i spelet, och att somliga professioner har förmått manövrera till sig ett övertag. Vinnare blev den nya profession som utgjordes av bioetiker och som effektivt lyckades tillgodose forskarkommittéernas önskemål om en "smalare" debatt. Följden blev att den "tjocka" debatten trängdes ut och marginaliserades. En diskussion avgränsad till några få institutionella mål ersatte en debatt om de mål och värden och ytterst det samhälle, som följer i genom modifieringens spår.

Genom att frågorna behandlas av en särskild bioetik snarare än av en allmän etik, ingår de inte längre i en bredare offentlig debatt. Nya frågeställningar och målsättningar kan inte granskas, eftersom de i så fall måste relateras till andra discipliner. Hur genom modifiering förhåller sig till det goda livet går inte att diskutera inom ramen för bioetiken, eftersom det också kräver kopplingar till filosofi och psykologi.

LAGSTIFTARE OCH ADMINISTRATÖRER, till vilka bioetikerna ofta är nära knutna, tar över initiativet och med alla konsensuslösningar kan de

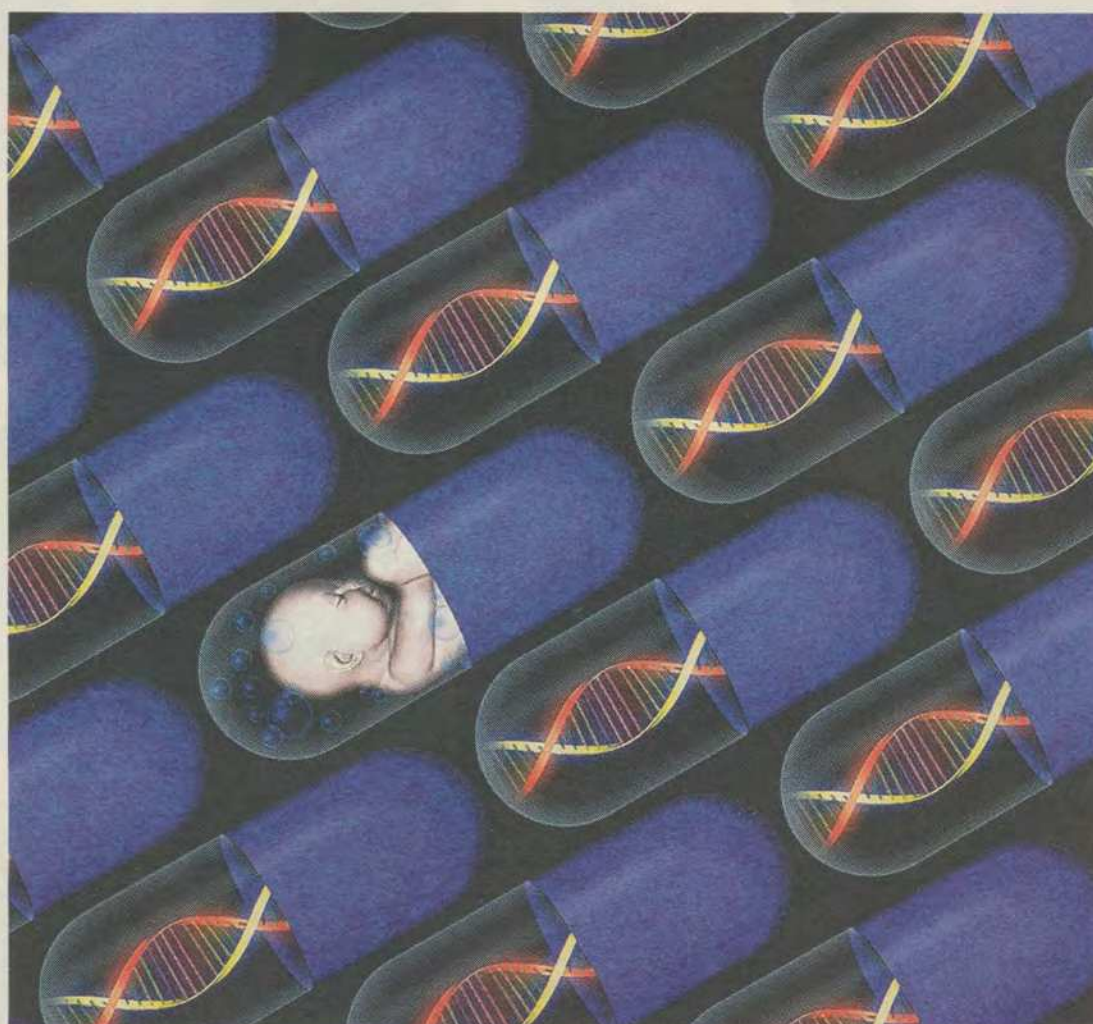
även dokumentera att de fullgör sin uppgift. Detta handfasta resultat i form av regelverk skänker i sin tur en sorts legitimitet åt konsensus, men man avhänder sig alla möjligheter att diskutera de grundläggande frågorna kring kloning och genmodifiering. Allt sådant utmönstras som något irrationellt och det gäller oavsett en positiv eller negativ inställning i sak.

I längden kommer denna uttunning av debatten att missgynna oss alla, eftersom den inte kan tillhandahålla de svar vi efterfrågar om genteknikens konkreta applikationer och om hur dessa förändrar vårt samhälle. Evans menar att vi snarast måste återgå till en substantiell debatt, inte genom att kasta ut bioetikerna och fromt sätta vårt hopp till en talträngd allmänhet, utan genom att aktivt stimulera fler professioner att delta. Inte minst forskarna själva måste träda ut i offentligheten och återerövra moralfrågorna. Evans föreslår inrättandet av kommissioner för samtal om teknikens långsiktiga mål, inte bara om medel.

DET VIKTIGASTE ÄR, menar han, att inskräpa att det finns en hel mängd alternativa mål med gentekniken och att ingenting i sammanhanget är oundvikligt eller "naturligt".

Själv menar jag att det finns anledning att se optimistiskt på utvecklingen. Under fjolåret "tjocknade" den amerikanska diskussionen högst väsentligt i och med böcker som Francis Fukuyamas *Our Posthuman Future* och Gregory Stocks *Redesigning Humans* med efterföljande meningsutbyten i allehanda medier. Frågan är när denna vitaliserade debatt når Sverige. *Playing God?* utgör den idealiska prologen.

ANDERS SANDBERG

Leka Gud. Frågan om vilka kriterier som bör gälla för att manipulering av mänskliga gener skall vara acceptabelt blir alltmer angelägen.

Foto: Corbis/Scanpix

MEDARBETARE I DETTA NUMMER

MARIA CARLSHAMRE

För närvarande ledarskribent på *Dagens Nyheter*. Hon har bland annat varit redaktör för *Den tänkande chefen* (1999).

EDWARD DEVERELL

Analytiker Crismart, Försvarshögskolan och Utrikespolitiska institutet.

JONATHAN FREUD

Författare, bosatt i Israel. Han har bland annat skrivit *Freud funderar kring Israel och det judiska* (1994).

DAGFINN FOLLESDAL

Professor emeritus i filosofi, verksam i Oslo och vid Stanford University.

JESPER GRÖNVALL

Analytiker Crismart, Försvarshögskolan och Utrikespolitiska institutet.

ROLF Å. GUSTAFSSON

Professor i medicinsk sociologi och verksam vid Arbetslivsinstitutet. Han har bland annat skrivit boken *Välfärdstjänstearbetet* (2000).

ROLF GUSTAVSSON

Korrespondent i Bryssel för *Svenska Dagbladet*.

ELI GÖNDÖR

Skriptställare, med Mellanöstern som inriktning.

TORA HOLMBERG

Doktorand i sociologi vid Uppsala universitet. Hennes avhandling tar upp hur beteendegenetisk forskning framställs i medier och vetenskap.

MALIN IDELAND

Fil.dr i etnologi vid Lunds universitet. Hon är författare till avhandlingen *Dagens gennyheter. Hur massmedia berättar om genetik och genteknik* (2002).

LISA IRENIUS

Frilansskribent och författare.

ARNE JARRICK

Professor i historia vid Stockholms universitet.

KARIN JOHANNISSON

Professor i idé- och lärdoms historia vid Uppsala universitet.

EVA-KARIN JOSEFSON

Lektor i franska vid Stockholms universitet. Hon skriver för närvarande på en bok om "La Belle Epoque".

STURE LINNÉR

Professor i grekiska språket och litteraturen. Hans senast utgivna bok är *Europas ungdom* (2002).

MERETE MAZZARELLA

Professor i nordisk litteratur vid Helsingfors universitet.

ANDERS OLSSON

Litteraturvetare vid Stockholms universitet, författare och kritiker.

DAG PRAWITZ

Professor i teoretisk filosofi vid Stockholms universitet.

ANDERS SANDBERG

Disputerar den 6 juni i beräkningsneurobiologi vid KTH med avhandlingen *Bayesian Attractor Neural Network Models of Memory*.

ERIK K. STERN

Docent i statsvetenskap vid Uppsala universitet, Försvarshögskolan och Utrikespolitiska institutet.

STEN WIDMALM

Fil.dr i statsvetenskap vid Uppsala universitet. Han leder ett projekt om korruption i indisk politik.

HELENA WULF

Docent i socialantropologi vid Stockholms universitet.

AXESS

NÄSTA NUMMER KOMMER DEN 2 SEPTEMBER 2003

Illustration: Claes Jurander

Skaffa dig **AXESS**

Helår 9 nr kostar 300 kr.

Beställ din prenumeration:

Webb: www.axess.se

E-post: prenumeration@axess.se

Telefon: 031-743 99 05

eller fyll i talongen nedan

☐ **Ja tack, jag vill prenumerera på AXESS fr.o.m. nr ...**
Helår 9 nr för 300 kr

Namn

Adress

Postadress

Frankeras ej
Mottagaren
betalar
portor

Tidskriften **AXESS**

SVARSPOST
122 577 700
110 02 STOCKHOLM